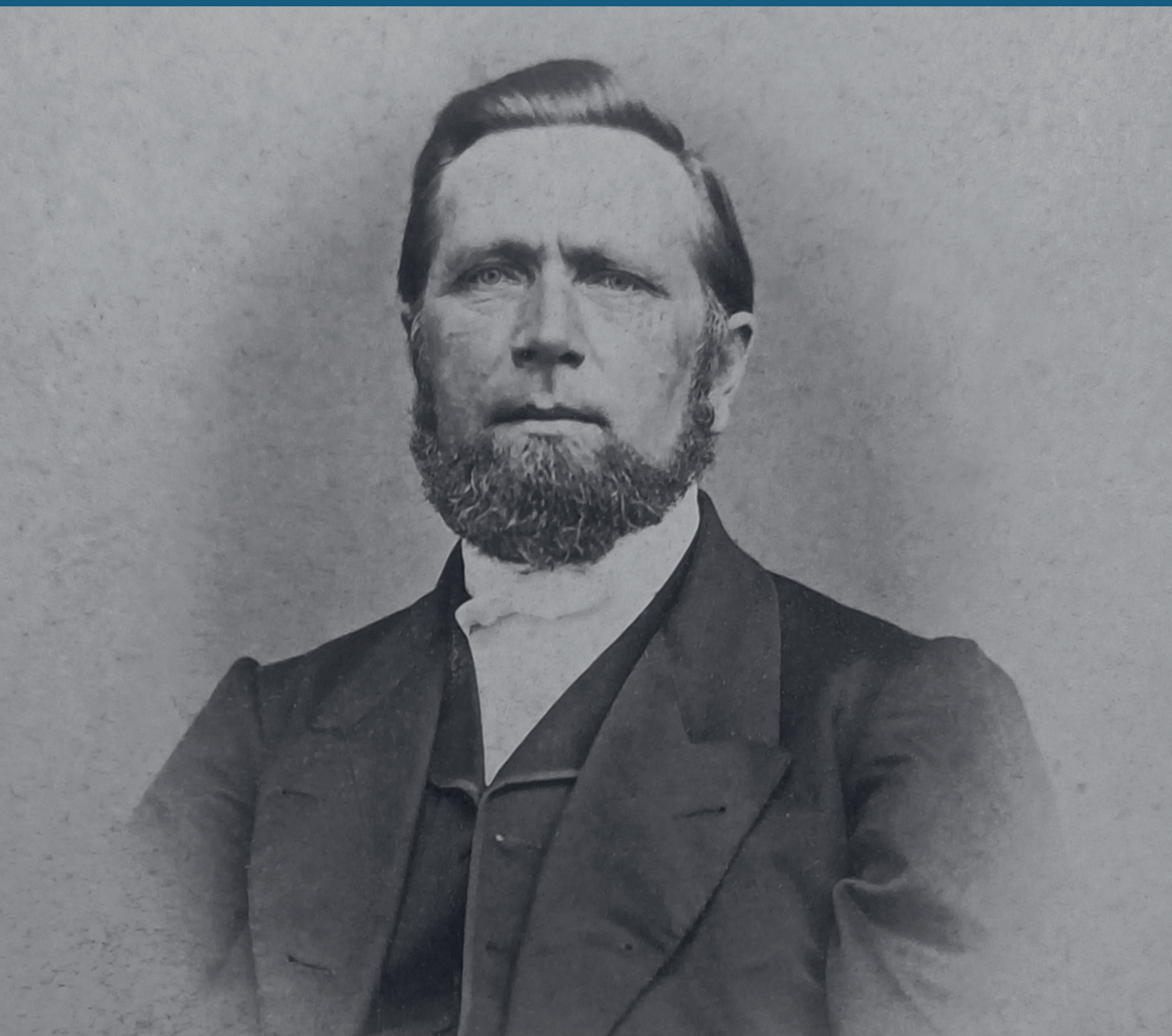

I Hans Nielsen Huges fotspor

Claus L. Clausens dagbøker fra en misjonsreise til Norge i 1841. Med innledning og noter

Jostein Garcia de Presno

**I Hans Nielsen Hauges fotspor:
Claus L. Clausens dagbøker fra
en misjonsreise til Norge i 1841.
Med innledning og noter**

Jostein Garcia de Presno

I Hans Nielsen Hauges fotspor

*Claus L. Clausens dagbøker fra en
misjonsreise til Norge i 1841.*

Med innledning og noter

© 2025 Jostein Garcia de Presno

Dette verket omfattes av bestemmelsene i *Lov om opphavsretten til åndsverk m.v.* av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY-NC-ND 4.0. Denne tillater tredjepart å kopiere, distribuere og spre verket i hvilket som helst medium eller format, under betingelse av at korrekt kreditering og en lenke til lisensen er oppgitt, og at man indikerer om endringer er blitt gjort. Tredjepart kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller tredjepart eller tredjeparts bruk av verket. Materialet kan ikke benyttes til kommersielle formål. Dersom tredjepart remixer, bearbeider eller bygger på materialet, kan ikke det endrede materialet distribueres. Enhver bruk av hele eller deler av verket som input eller som treningskorpus i generative modeller som kan skape tekst, bilder, film, lyd eller annet innhold og uttrykk, er ikke tillatt uten særskilt avtale med rettighetshaverne. Lisensvilkår: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.no>

Bokens design og sats: © 2025 Cappelen Damm AS.

Boken er utgitt med støtte fra Institutt for religion og livssyn ved Høgskulen i Volda (HVO).

Denne boken er utgivelse nr. 50 i skriftserien Religionsfag Profil. Dette er en fagfellevurdert monografi.

ISSN print: 1502-7929

ISSN online: 2703-8076

ISBN trykt bok: 9788202897468

ISBN PDF: 9788202882938

ISBN EPUB: 9788202897475

ISBN HTML: 9788202897482

ISBN XML: 9788202897499

DOI: <https://doi.org/10.23865/cdf.272>

Sitering: Garcia de Presno, J. (2025). *I Hans Nielsen Hauges fotspor: Claus L. Clausens dagbøker fra en misjonsreise til Norge i 1841. Med innledning og noter.* Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/cdf.272>

Cappelen Damm Forskning er redaksjonen for åpen forskningspublisering i Cappelen Damm Akademisk.

Omslagsdesign: Cappelen Damm AS

Cappelen Damm Forskning

forskning@cappelendamm.no

Innhold

Forord	7
DEL 1 INNLEDNING	11
Kapittel 1 En dansk misjonær i Hans Nielsen Hauges fotspor	13
Hvorfor utgis Clausens dagbøker?	15
Tekstgrunnlag, utgiverprinsipper og noter.....	17
Kapittel 2 Clausens misjonsreise til Norge	19
Pionerpresten Claus L. Clausen	19
Misjonær i Hauges fotspor: Clausens reise til Norge i 1841	23
Dagbøkene som levning og beretning	26
Hvorfor dagbøker?	28
Hvorfor Clausen?	31
Norgesreisen som misjonsreise.....	33
Den haugianske misjonsmarken	35
Clausens budskap	37
Haugiansk fromhet anno 1841	40
Reaksjoner på Clausens forkynnelse	43
Clausens påvirkning på haugianerne	45
Kapittel 3 Clausens vei til utvandring	49
Clausens selvbiografi.....	49
Selvframstillinger	51
Grundtvigianske «Vildfarelser»	53
På og bak scenen	55
Vekkelse i Danmark og Norge	59
Urolige tider på Ærø	63
Prest eller misjonær?	67
Hustlærer på Langeland.....	69
Gjendøperne kommer	71
Clausens første reise til Norge: «Søe-Interims-Patent»	74
Grundtvig, Lindberg og dåpspakten.....	76
Mobilisering mot gjendøperne	78
Clausens andre reise til Norge: Møter med haugianere	81
Clausens tredje reise til Norge: Misjonær blant «Cafferne»?	86

Å vanne i Amerika	89
Clausens fjerde reise til Norge: «Farvel, Langeland!»	92
Kapittel 4 Etterspill	97
Forventninger og realiteter	97
Grundtvig-frie selvframstillinger	100
Clausens siste reise til Norge.....	104
DEL 2 CLAUS CLAUSENS DAGBØKER	107
Dagbok 1	109
[Motivasjon og avreise].....	109
[København og Helsingør]	115
[Ankomst Norge].....	123
[Christiania og omegn].....	127
[Drammen, Eiker og Kongsberg]	134
[Opp gjennom Numedalen].....	146
[Notater].....	158
Dagbok 2	159
[Tilbakeblikk og selvransakelse].....	159
[Over fjellet til Vestlandet].....	162
[Hardanger og Bergen].....	173
[Svanøy og Sunnfjord].....	178
[Stavanger og omegn].....	185
[Hos kvekerne]	189
[Stavanger og Karmøy].....	196
[Om brødremenigheten i Stavanger].....	202
[Møte med byfogd og prest]	205
[Jæren, Egersund og Flekkefjord].....	211
[Kristiansand og veien til Arendal]	217
[Notater].....	223
Kilder	225
Liste over bilder.....	225
Liste over kart	225
Arkivkilder	226
Litteratur	228
Register for sak, sted og person	237
Tidligere utgivelser i Religionsfag Profil	245

Forord

Denne boken inneholder dagbokopptegnelser fra en misjonsreise til Norge i 1841. Dagbøkene tilhører en ung dansk mann som het Claus Lauritzen Clausen (1820–1892). Clausen reiste rundt og forkynte for haugianere, som på denne tiden fantes i de fleste byer og bygder i Sør-Norge. Selv om Clausen ikke var haugianer, ble han tatt imot av de haugianske vennene som en av deres egne. Ryktet løp foran ham om at han var dyktig til å tale, og han ser ut til å ha gjort et godt inntrykk på mennesker han møtte. Reisen rundt i Norge gjorde også inntrykk på dagbokskriveren. Den satte i gang en kjede av begivenheter som førte til at han to år senere utvandret til USA. Clausen er en ganske ukjent figur i norsk historieskriving, men danske Clausen reiste altså rundt som misjonær i Norge i hele fem måneder og førte dagbok underveis. Dette er hans reiseberetning.

Clausens høyeste ønske hadde lenge vært å bli misjonær, og reisen til Norge var for ham et «Missions-Værk». Temaet misjon kan kanskje ikke sies å være på dagsordenen, men Clausens dagbøker kan likevel ansees som både aktuelle og interessante. De er aktuelle fordi de inneholder et vell av opplysninger om haugianere som Clausen traff underveis, som (i motsetning til misjon) faktisk er på dagsordenen. Ikke bare har det de siste årene vært arrangert landsdekkende jubileer til minne om Haugebevegelsens opphavsmann Hans Nielsen Hauge. Det er også blitt utgitt flere populære og vitenskapelige bøker og artikler om bevegelsen, inkludert en brageprisvinnende bok.¹ At Clausen dessuten utvandret til USA som et resultat av reisen til Norge, og det i år markeres at det er 200 år siden organisert norsk utvandring til Amerika startet, gjør utgivelsen enda mer aktuell.

Dagbøkene er interessante særlig på to måter. For det første er de verdifulle som historiske kilder om norske forhold. I tillegg til å gi en mengde

1 I 2021 var det nasjonal markering av 250-årsjubileet for Hauges fødsel, og i 2024 200-årsmarkering av Hauges død. I 2022 utkom *Haugianerne: Enevelde og undergrunn*, ved Trygve Riiser Gundersen.

opplysninger om sentrale haugianere inneholder dagbøkene også tidvis unik informasjon om steder, reisemåter, religiøse praksiser, oppfatninger og samtaler som gjør dem spennende både som historisk levning og som beretning. For det andre er dagbøkene interessante fordi personen Clausen er historisk viktig. Selv om han er lite kjent i Norge, ble han raskt en sentral person i det norske utvandrer miljøet i USA. Det finnes allerede flere biografier og artikler om ham. Likevel gir dagbøkene ny kunnskap om personen Claus L. Clausen. Denne informasjonen er interessant fordi den gir et annet perspektiv både på norgesreisen og på Clausens vei til utvandring enn det som tidligere har vært kjent.

Utgivelsen er en vitenskapelig kildeutgivelse. Det vil si at dagbøkene, som av Clausen ble skrevet med gotisk håndskrift, er blitt transkribert og deretter supplert med forklarende fotnoter og en innledning. I bokens innledning benyttes Clausens misjonsreise som et mikrohistorisk case for å belyse to større kontekster.² Den ene konteksten er misjon, nærmere bestemt misjon blant nordmenn. Framveksten av misjonsbevegelsen i Norge har stort sett blitt skildret som en bevegelse fra Norge til utlandet. Clausens dagbøker snur dette på hodet og gir innblikk i misjon fra utlandet til Norge. Den andre konteksten er grundtvigianismens betydning for norsk utvandring og misjon. Grundtvigianismen har fra flere hold blitt skrevet ut av historien om tidlig norsk utvandring og misjonsorganisering. Clausens dagbøker viser at den spilte en sentral rolle for både ham, for misjonsbevegelsen i Norge og for tidlig kirkelig organisering i Amerika.

Det er mange som skal takkes for at denne utgivelsen er blitt noe av, og noen skal nevnes spesielt: Takk til Hanne Sanders, som i sin tid brukte Clausens dagbøker som kilde i sin doktoravhandling om dansk og svensk vekkelse.³ Uten hennes bruk av dagbøkene ville jeg aldri ha oppdaget dem. Takk også til Rudkøbing Byhistoriske Arkiv på Langeland for velvillig skanning av dagbøkene. En mengde andre arkiver og institusjoner har også stilt opp og hjulpet til med å finne kilder og annet materiale: Det kongelige bibliotek i København; MF vitenskapelig høyskole i Oslo; First Lutheran Church, det historiske museet, rådhuset og biblioteket i St. Ansgar; Luther Valley Lutheran Church i Beloit; West Koshkonong Lutheran Church i Stoughton; Vesterheim Norwegian-American Museum og Luther College

2 Det finnes ulike definisjoner av mikrohistorie, men det er generell enighet om at en mikrohistorisk undersøkelse bør legge vekt på primærkilder, ha et mikroanalysenivå og kontekstualisere studieobjektet, Kjelland 2020: 26.

3 Sanders 1995.

i Decorah; Norwegian American Historical Association og St. Olaf College i Northfield; Luther Seminary i St. Paul.

Takk til arbeidsplassen min Høgskulen i Volda for stipend til å reise til USA. Forlag, fagfeller og kolleger har gitt uvurderlige tilbakemeldinger og hjelp underveis. Familien har vært utholdende og til og med blitt med på tidenes omvei bare for å kjøre gjennom Clausens hjemplass i Danmark. Takk til alle som tidligere har forsket på og skrevet om Clausen og gravd fram uvurderlig kildemateriale. Og sist, men ikke minst, takk til hovedpersonen selv, Claus L. Clausen, for å være engasjert, overbevist, tvers gjennom menneskelig, og for å ta seg bryet med å skrive dagbok.

Ellingsøy, 2025
Jostein Garcia de Presno

Innledning

KAPITTEL 1

En dansk misjonær i Hans Nielsen Hauges fotspor

Sommeren 1841 reiste en dansk misjonær til Norge. Misjonæren het Claus Lauritzen Clausen og var bare 20 år gammel.⁴ Avreisested var øya Langeland, som ligger like sør for den større og mer kjente øya Fyn i Danmark. Fra Langeland gikk reisen først til Helsingør og deretter videre med skip til Norge. Etter noen dager i Christiania gjorde Clausen en rundreise «mot klokka» i Sør-Norge: Fra Drammen vestover til Eiker og Kongsberg, deretter opp gjennom Numedalen, over fjellet ved Hallingskarvet, ned i Hardanger og videre vestover til Bergen. Etter en avstikker nordover til Sunnfjord gikk turen videre sørover langs kysten hele veien til Arendal. Til slutt returnerte han med skip til Langeland igjen. Da han kom hjem, hadde han vært underveis i fem måneder.

Over førti år tidligere hadde den norske vekkelsespredikanten Hans Nielsen Hauge gjort omtrent samme reise, i hvert fall innenlandsdelen. I 1799 hadde han reist fra Drammen til Eiker og Kongsberg, opp gjennom Numedalen og over fjellet, der han ifølge eget utsagn bare hadde hatt selskap av «nogle vilde Reensdyr og den Veiviser jeg havde i Følge med mig».⁵ Deretter gikk ferden videre ned i Hardanger og fram til Bergen. Hauge beskrev senere reisen sin over fjellet i *Beskrivelse over Hans Nielsen Hauges Reiser, vigtigste Hendelser og Tildragelser*. Denne boken hadde Clausen lest.⁶ Store deler av Clausens reise foregikk altså i fotsporene til Hans Nielsen Hauge, slik han hadde beskrevet reisen sin over fjellet i reisebeskrivelsen sin.

4 Dette er skrivemåten Clausen selv benyttet i tidlige brev. Da han bosatte seg i USA, forenklet han som mange andre navnet sitt og gikk under navnet Claus L(aurits/z) Clausen.

5 Ording 1952: 15.

6 *Beskrivelse over Hans Nielsen Hauges Reiser, vigtigste Hendelser og Tildragelser* [1816], Ording 1952: 1–94.

Bilde 1. Samtidig portrett av Hans Nielsen Hauge (1771–1824), sannsynligvis malt da Hauge var i Danmark i 1800. Hauges mange reiser i Norge var til inspirasjon for Clausen, særlig reisen over fjellet i 1799. Lisens: Falt i det fri

Dette var ikke tilfeldig. Ikke bare hadde Hauges reisebeskrivelse vært en viktig drivkraft for Clausen da han valgte å reise til nettopp Norge. Clausen ønsket å oppleve noe av det samme som Hauge. Det var også blant haugianere Clausen reiste, blant dem som på mange måter var fotavtrykkene etter Hauges reisevirksomhet.⁷ De fantes langs hele den ruten Hauge hadde reist. Det var også de som hadde invitert ham til å komme til Norge, og det var primært dem han besøkte underveis. Clausens reise var dermed en reise i Hauges fotspor både bokstavelig og billedlig talt. Underveis på norgesreisen førte Clausen dagbok. Han opplevde så mye underveis at det ble to fulle hefter med dagbokopptegnelser fra turen. De to dagbøkene er hovedinnholdet av denne boken.⁸

7 En viss grad av tilfeldighet var det likevel at reisen i så stor grad utgjorde samme reiserute som den Hauge i sin tid hadde tatt. Da Clausen ankom Norge, tenkte han opprinnelig å reise sørover med skip i retning Arendal for å komme fortest mulig til Bergen. På grunn av manglende skipsleilighet reiste han heller motsatt retning og over fjellet til Bergen, se dagbok 1: 22.

8 I noteapparatet henvises de til som dagbok 1 og 2. Sidetallene viser til sidene i de originale håndskriftene som er angitt med fet skrift i harde klammer i teksten.

Hvorfor utgis Clausens dagbøker?

Clausens dagbøker har aldri vært publisert. De har tidligere kun blitt benyttet én gang i historisk forskning, da som kilde til kunnskap om veknelsen i Danmark.⁹ Verken reisen innhold, dagbøkernes opplysninger om haugianere i Norge eller hva reisen forteller om Clausen, har tidligere blitt presentert eller diskutert. Gjennom denne utgivelsen gjøres innholdet av dagbøkene for første gang kjent og tilgjengelig i Norge.

Det er ikke flust av historiske kildeutgivelser i Norge. Skriftlige kilder som utgis, er gjerne svært gamle eller stammer fra personer som har spilt en sentral rolle i norsk historie.¹⁰ Clausens dagbøker faller egentlig ikke inn under noen av disse kategoriene. Hvorfor utgis likevel dagbøkene hans? Det er særlig av to grunner, den ene har å gjøre med den historiske konteksten de belyser, den andre med Clausen selv.

For det første er dagbøkene viktige som historiske kilder til en periode der det monoreligiøse norske samfunnet begynte å gå i oppløsning. Clausens reise foregikk i en tid med store religiøse brytninger, og dagbøkene tilbyr orkesterplass til denne prosessen, i både Norge og Danmark. Første del av Clausens reise gir detaljerte skildringer av møter med grundtvigianere, baptister og andre vakte i Danmark; grupperinger som delvis overlappet og delvis stod i strid med hverandre. Da han kom til Norge, holdt Clausen seg mest med haugianerne, som på denne tiden var godt etablert som traust religiøst inventar i det norske samfunnet. Men også i Norge kom han i kontakt med konkurrerende religiøse grupperinger. Han besøkte både herrnhutere (også kalt brødrevenner) og nyere religiøse bevegelser som kvekere og sterktroende, som var i tydelig opposisjon til både haugianerne og herrnhuterne. Grundtvigianere, baptister, haugianere, herrnhutere, kvekere og sterktroende: Den gamle homogene religiøse enheten var i ferd med å bli stykket opp. Alt dette skjedde vel å merke i den perioden som ofte framstilles som religionsmonopolets tid i Norge: i årene fra Grunnloven ble vedtatt i 1814 til dissenterloven ble klubbet gjennom i 1845. Disse religiøse miljøene og brytningene i en formelt sett monoreligiøs tid gir dagbøkene verdifulle innblikk i.

En sak som delvis samlet og delvis splittet de mange grupperingene, var den voksende misjonsinteressen. Nordmenn over hele landet begynte å

9 Eneste tidligere bruk av dagbøkene er som kilde i Hanne Sanders sin doktoravhandling, Sanders 1995.

10 Se for eksempel utgivelser fra Riksarkivet av historiske kilder fra tiden etter 1814, <https://www.arkivverket.no/om-oss/vare-publikasjoner/arkivverkets-bokhandel/kilder-fra-tiden-etter-1814>.

bli grepet av misjonsfeber, og flere unge menn forberedte seg på å reise ut som misjonærer til «hedningene». Men det var også en omvendt prosess på gang. Det var ikke bare hedninger som var målet for misjonsarbeid. Norsk misjonshistorieskriving har hatt en tendens til i overveldende grad å skildre misjonsbevegelsens framvekst som en bevegelse med retning *ut* av landet, men også Norge var mål for misjonsreiser.¹¹ Misjon inn i og ut av Norge var gjerne to sider av samme sak, og særlig haugianerne var en yndet målgruppe for misjon til Norge. Også Clausen gikk med en hedningmisjonær i magen, men som for flere andre vordende misjonærer gikk hans første misjonsreise til det evangelisk-lutherske Norge. I denne religiøse brytningstiden var Norge generelt og haugianerne spesielt mål for misjon. Denne konteksten belyses av dagbøkene, og Clausens reise diskuteres i innledningen som eksempel på temaet misjon til Norge.

Den andre grunnen til at dagbøkene publiseres, er at de gir ny informasjon om den som førte dagbøkene, Claus Clausen. Selv om Clausen ikke har spilt noen framtreddende rolle i norsk historie, har han vært svært sentral i mange *nordmenns* historie. Reisen rundt i Norge skulle vise seg å få avgjørende betydning, ikke bare for Clausen personlig, men også for generasjoner av nordmenn. Som et resultat av reisen i Norge og sine nye, norske haugianerkontakter bestemte Clausen seg snart for å emigrere til USA for å arbeide blant nordmenn. Etter å ha unnagjort nødvendige forberedelser hjemme i Danmark (som å gifte seg), gikk ferden over Atlanteren i 1843. Det nygifte ekteparet Claus og Martha Clausen slo seg ned i Muskego, Wisconsin, der Clausen straks ble ordinert til prest for den første norske menigheten i USA. I sitt nye hjemland skulle Clausen tilbringe resten av sitt liv som en profilert aktør i det norske nybyggermiljøet. Han var ikke bare prest, men også kirkeorganisasør, tidsskriftredaktør, bygrunnlegger og slaverimotstander. Betydningen hans var faktisk så variert og varig at kirkehistorikeren Hjalmar Holand har kalt Clausen for «en av de mest fortjente mænd som har levet blant norske folk i Amerika».¹²

Dagbøkene kaster nytt lys over dansken med det vanlige navnet som fikk så usedvanlig mye å si for nordmenn i Amerika. Dagbøkernes bidrag til kunnskap om Clausens liv er at de knytter norgesreisen sammen med årene forut for reisen, ikke årene etterpå. Dette er nytt. Clausens reise rundt i Norge har i litteraturen primært blitt sett i lys av det som kom etterpå, utvandringen til Amerika, mens utgangspunktet for reisen har fått

11 Se for eksempel Danbolt 1947; Nome 1942.

12 Holand 1930: 165.

mindre oppmerksomhet. Dagbøkene og andre tidlige kilder til Clausens liv bidrar derimot til å se Clausens liv før utvandringen på bakgrunn av hans involvering i den danske vekkelsen. I denne sammenheng er den danske teologen N. F. S. Grundtvig svært sentral. For vekkelsen i Danmark fungerte Grundtvig som en forsvarer av de vaktens plass i kirken, og hans teologi om dåpens betydning for frelsen spilte en avgjørende rolle i flere kirkestrider. Denne teologien var Clausen betatt av. Grundtvigs teologi var hans hovedmotivasjon for å reise til Norge, den var medvirkende til avgjørelsen om å emigrere, og en grunnstein i den første kirkelige organiseringen av nordmenn i USA. Dagbøkene bidrar dermed til en ny og mer detaljert forståelse av hvorfor Clausen bestemte seg for å utvandre til USA. I innledningen belyses grundtvigianismens betydning for Clausen spesielt, og for tidlig misjon, utvandring og kirkelig organisering mer generelt.

Dagbøkernes to viktigste bidrag er altså som kilde til misjon i Norge rundt 1840 og til Clausens vei til utvandring. I begge tilfellene fungerer Clausens norgesreise som mikrohistorisk utgangspunkt for belysning av videre problemstillinger. Oppbyggingen av innledningen reflekterer disse to hovedbidragene. I kapittel 2 diskuteres dagbøkernes betydning som historiske kilder, den umiddelbare religiøse konteksten i Norge og temaet misjon til Norge. I kapittel 3 skildres Clausens vei til utvandring i lys av den nye informasjonen som dagbøkene og andre samtidige kilder gir, med særlig vekt på grundtvigianismens betydning. Fjerde kapittel oppsummerer og avslutter innledningen. Etter innledningskapitlene følger Clausens dagbøker.

Tekstgrunnlag, utgiverprinsipper og noter

Dagbøkene befinner seg i dag ved Rudkøbing Byhistoriske Arkiv på Langeland.¹³ De består av to hefter, det første på 62 sider og det andre på 88 sider. Begge heftene er komplette og vel bevarte. Clausen hadde en fin håndskrift og skrev med gotiske bokstaver, som var vanlig i både Danmark og Norge på denne tiden.

Hovedprinsippet for kildeutgivelsen er at den originale dagbokteksten gjengis bokstav- og ordrett. Det innebærer at eventuelle skrivefeil gjengis som de står. Ved tvilstilfeller følges hovedformen i dagbøkene, eventuelt datidens norm. Ved usikkerhet om riktig lese måte leses teksten «velvillig». Før øvrig gjelder følgende retningslinjer:

13 Rudkøbing Byhistoriske Arkiv/Claus Lauritsen Clausen.

- Tekst i [harde klammer], som overskrifter og sidetall, er tilføyd av utgiver.
- Tekst i <skarpe klammer> indikerer feilaktig dublett/bokstav i original, for eksempel: har <har>.
- Kolon brukt som forkortelsestegn gjengis med punktum.
- Forkortelser som fremdeles er i bruk, gjengis slik de står, for eksempel: kl. Andre forkortelser fylles ut, de utfylte bokstavene kursiveres og forkortelsestegn fjernes, slik: Pag. -> *Pagina*.
- Dagbokteksten består for det meste av løpende tekst, uten inndeling. Avsnittsinndeling er i stor grad foretatt av utgiver for å lette lesingen, basert på tematisk sammenheng i teksten. Av samme grunn er det satt inn tematiske og kronologiske overskrifter i harde klammer.
- Utropstegn midt i setninger er erstattet av komma og flyttet til slutten av setningen.
- Noen få semikolon og komma er erstattet med punktum for å skape kortere setninger.
- Komma er satt inn noen steder der dette ansees nødvendig for forståelsen.
- Setninger og substantiv startes med stor bokstav etter datidens norm, selv der dette ikke er tilfellet i originalen.
- Clausens egne korrigeringer i teksten er gjengitt, men ikke særskilt markert. Utstrøket eller korrigert skrivemåte er ikke gjengitt.
- Originale tekstformateringer som understrekninger og fet skrift er gjengitt på tilsvarende måte.
- Sitater gjengis i anførselstegn.
- Latinske bokstaver er ikke særskilt markert. Dersom latinske bokstaver markerer et sitat, gjengis dette i anførselstegn.
- Hevet skrift bringes ned på linjen slik: 1ste -> 1ste.
- Dobbel bindestrek gjengis som enkel bindestrek. Bruk av bindestrek ved linjeskift er ikke gjengitt.
- Parentes som i original er skrevet /: ... /: gjengis (...).

Forklarende fotnoter er lagt til dagbokteksten for å lette forståelsen. Notene gir i hovedsak forklaringer på uvanlige danske ord, biografisk og geografisk informasjon om personer og steder som omtales i teksten, henvisning til bibelvers som Clausen eksplisitt siterer, og henvisning til kilder for videre lesing.

KAPITTEL 2

Clausens misjonsreise til Norge

I dette kapitlet vurderes dagbøkernes verdi som historiske kilder, og norgesreisen diskuteres som misjonsreise i lys av den framvoksende misjonsinteressen i Europa. Clausens reise rundt i Norge var en del av en framvoksende misjonsbevegelse. Denne bevegelsen medførte ikke bare misjon ut av Norge, men også inn i Norge. Et viktig bakteppe for den gryende misjonsinteressen i Europa var de mange kristne vekkelsesbevegelserne. Disse stod delvis i forståelse og delvis i brudd med den autoriserte kirken. Clausen kjente til flere av dem fra Danmark og traff enda flere i Norge. I Norge var den viktigste av disse vekkelsesbevegelserne Haugebevegelsen. Haugianerne var ikke bare sentrale i oppstarten av det første norske misjonsselskapet; de var også den viktigste misjonsmarken for de første misjonærspirene som reiste rundt i landet. Clausens misjonsreise tematiserer misjon overfor haugianerne som et historisk fenomen. Spørsmål som tas opp, er forholdet mellom vekkelse og misjon, hvorfor det ble satt i gang misjon til et land som allerede hadde en kristen befolkning, og hva budskapet til tilreisende misjonærer var. Men først en kort introduksjon av dagbøkernes forfatter.

Pionerpresten Claus L. Clausen

Siden Clausens vei til utvandring diskuteres i detalj i neste kapittel, legges det her vekt på hans liv i Amerika. På grunn av sin banebrytende rolle for norske utvandrere er Clausen en mye omtalt person. Han forekommer i så godt som alle historiske framstillinger av tidlig norsk utvandring til Amerika.¹⁴ I tillegg er det skrevet to biografier, flere artikler og en masteroppgave om

¹⁴ Se for eksempel Christianson 1983; Holand 1978: 113–125; Lovoll 1999: 80–82, 104; Nelson & Fevold 1960: 82–95.

ham.¹⁵ Når det gjelder livet i Danmark før utvandringen, kan det i korthet nevnes at Clausen kom fra relativt enkle kår på øya Ærø. Som tenåring ble han grepet av den danske vekkelsen, noe som vakte et sterkt ønske om å reise ut som misjonær. Han gjorde flere bestrebelser på å realisere misjonærdømmen, og dette brakte ham etter hvert til Norge. Gjennom haugianere han traff der, fikk han tilbud om å bli lærer for norske utvandrerbarn i settlementet Muskego, Wisconsin, i USA. Da han kom fram dit sammen med sin Martha, ble han raskt ordinert til prest for settlementets innbyggere. Resten av livet i USA hadde prestetjenesten, ikke læreryrket, som omdreingspunkt, og det var norske utvandrere Clausen arbeidet blant.

Clausens liv i Amerika kan deles i tre perioder. I den første perioden etablerte Clausen flere menigheter i Wisconsin og arbeidet som omreisende prest. Først var det med base i Muskego, senere flyttet han til Luther Valley, noen timers reise unna. Martha døde allerede i 1846, etter å ha født en sønn. Clausen giftet seg da med den norske enken Bergetha (Birgitte) Brekke. De fikk fire sønner sammen og tok til seg en fosterdatter. Som prest blant norskamerikanere forrettet Clausen hundrevis av dåp, konfirmasjoner, ektevielser og begravelser. Når det gjelder det sistnevnte, var rekorden 17 på én dag, etter et malariautbrudd.¹⁶ I tillegg til de kirkelige oppgavene var han også med på å bygge opp en norskamerikansk kirkestruktur og offentlighet. Han var første formann for det som senere skulle bli Den norske synode, det største kirkesamfunnet for norskamerikanere. Han startet også opp tidsskriftene *Evangelisk Maanedstidende* og *Emigranten* og bidro i begynnelsen med det meste av stoffet selv. Clausen var altså først ute på mange områder. Av E. Clifford Nelson og Eugene L. Fevold, som har skrevet historien om norskamerikanske lutherske kirker, blir han derfor karakterisert som en «trail blazer», en banebryter, blant norskamerikanerne.¹⁷

Som prest var Clausen både godt likt og omstridt. Han var mer en folkets mann enn embetsmann. Av fotfolket på prærien var han i overveldende grad godt likt og kjent som en veltalende, omsorgsfull og populær forkynner. Han delte den sosiale bakgrunnen til flertallet av utvandrerne og brukte mye tid på omreisende virksomhet. Forholdet til de norske prestekollegene var av mer blandet karakter. Han hadde ingen formell teologisk utdanning og kjente på et konstant intellektuelt

15 Andersen 1921; Jorgensen 1930; Strand 1913; Swansen 1949; Vig 1907–1909.

16 Dette skal ha vært 1. januar 1844, Swansen 1949: 49.

17 Nelson & Fevold 1960: 82–95.

mindreverdighetskompleks overfor de andre prestene.¹⁸ Han var dessuten aktiv på flere områder enn det som var vanlig, selv til datidens allsidige pionerprester å være, noe som ikke falt i god jord hos prestekollegene. Han var også involvert i flere teologiske stridigheter med sine kolleger og representerte som regel mindretallet. Blant annet ble han beskyldt for stadig å skifte standpunkt og å snu kappen etter vinden.¹⁹ Størst av alle stridighetene var den langdryge slaveridebatten i Den norske synode på 1860-tallet. Mens flertallet av prestene i synoden søkte å skille mellom slaveri i seg selv og slaveri slik det forekom i det amerikanske samfunnet, inntok Clausen et entydig standpunkt mot slaveri.²⁰ Som et resultat av striden forlot Clausen til slutt synoden.

Clausen var en banebryter også i ganske bokstavelig forstand. I 1853 ledet han en gruppe norske bosettere vestover til det nordlige Iowa for å bryte nytt land og etablere bosetningen Saint Ansgar (St. Ansgar). Dette ble starten på den andre perioden av Clausens liv i Amerika. St. Ansgar utviklet seg til en landsby og tjente i mange år som stoppested for nordmenn på leting etter nye steder å bo lenger vest.²¹ I St. Ansgar var Clausen både prest, byplanlegger, butikksjef, møller, gårdbruker og, ved behov, tannlege.²² Ifølge Fred Swansen, forfatter av en biografi om Clausen, var etableringen av St. Ansgar den viktigste bragden til mannen som var først ute med så mangt.²³ Også årene i Iowa bød på variasjon fra den daglige prestedtjenesten. Clausen satt en periode i delstatsforsamlingen, var dommerfullmektig, medlem av skolekommisjonen, og tjenestegjorde på nordstatenes side som feltprest under borgerkrigen. Han var også med på å stifte enda et kirkesamfunn etter bruddet med Den norske synode, den såkalte dansk-norske Konferensen.

18 Nelson & Fevold 1960: 91.

19 Ifølge den norske forretningsmannen Søren Bache fra Drammen, som reiste sammen med Clausen til Muskego, krevde Clausen absolutt innordning og lydighet fra menigheten sin i flere kirkesaker, mens han selv endret standpunkt flere ganger, jf. Nelson & Fevold 1960: 62, 81, 83. Også i slaveridebatten ble Clausen anklaget for å endre standpunkt, blant annet med sin «Tilbakekaldelse» i *Emigranten* 2. desember 1861, fra en formulering han tidligere hadde sluttet seg til. De andre prestene i Den norske synoden var enige om at «Past. Clausen viste sig under Striden meget vaklende og usikker i sit Forhold til den hellige Skrift. Og for Synodens Prester, som førte Kampen mod ham, var dette det betænkeligste ved hans hele Stilling.», Halvorsen 1903: 245. I kampens hete ble Clausen av en av de andre prestene beskyldt for å være profet for urene ånder, DeGarmeaux 2016: 224.

20 Om Clausens rolle i slaveristriden, se Haraldsø 1988: 86–90.

21 Swansen 1949: 18.

22 Byen finnes den dag i dag og har både butikker, restauranter, jernbanestasjon, eget idrettslag, en park oppkalt etter sin grunnlegger og et lite bymuseum.

23 Swansen kalte biografien sin *The Founder of St. Ansgar*, Swansen 1949.

Bilde 2. En av Clausens mange meritter var grunnleggelsen av St. Ansgar i Iowa. Ønsket var å skape en samlingsplass for skandinaver, så kolonien fikk navn etter Skandinavias helgen. Det lokale idrettslaget heter The Saints. Foto: Jostein Garcia de Presno

Den siste perioden av livet i USA var preget av oppbrudd og flytting for Clausen og familien. Han var hele livet plaget av svak helse, noe som flere ganger medvirket til at familien flyttet på seg, eller at han oppgav prestestillingen.²⁴ I 1872 tok han av denne grunn med seg familien fra St. Ansgar til Virginia og prøvde å etablere en ny bosetning der. Forsøket var mislykket, og familien flyttet tilbake til St. Ansgar igjen etter seks år.²⁵ Etter noen rastløse år der flyttet han nordover til Austin i Minnesota, der han tilbrakte sine siste år, først som prest og deretter som pensjonist. Et vitnesbyrd om Clausens popularitet og betydning blant de norske utvandrerne er

²⁴ Clausen var blant annet plaget av slag, temporære lammelser, blodspytting og migrene.

²⁵ Kinsley & Kinsley 1996: 61–82.

oppslutningen ved begravelsen hans i 1892. Folk kom tilreisende langveis fra, og begivenheten ble både fotografert og dokumentert.

Misjonær i Huges fotspor: Clausens reise til Norge i 1841

Clausens norgesreise i 1841, som skildres i dagbøkene, foregikk før Clausen utvandret, mens han var bosatt på Langeland i Danmark. Reisen kom i stand etter personlig invitasjon fra haugianere i Bergen. Den direkte foranledningen var at Clausen i påsken tidligere samme år hadde besøkt haugianerne der og talt på flere haugianske forsamlinger i området. Haugevennene i Bergen ble så begeistret for den unge danske predikanten at han ble invitert til å komme tilbake på en lengre reise for å besøke deres trosfeller rundt om i landet.

Clausen takket ja til invitasjonen. Fredag den 2. juli 1841, «forsynet med lovlig Pas», satte han nok en gang kursen mot Norge. Første del av reisen foregikk i Danmark, med skip fra Langeland til København. Clausen gjorde som mange andre før ham og benyttet stillesittingen på skipet til å begynne å skrive dagbok.²⁶ Fra København gikk turen videre til fots til Helsingør, der han fant seg et annet skip som skulle til Norge, nærmere bestemt til Langesund. Reiseruten videre fra Langesund var ikke planlagt i detalj fra Clausens side. Til det var datidens transportmuligheter for uforutsigbare. Han tok første skip videre til Holmestrand og gikk deretter til Drammen, der han tok inn hos haugianeren Ole Mjelva. Fra han sluttet seg til haugianerne i Drammen, foregikk resten av reisen i Norge fra det ene haugianske hjemmet til det neste.

Hva var Clausens misjonsstrategi? Hvordan gikk han fram for å komme i kontakt med folk når han reiste rundt i det for ham ukjente Norge? I et leserinnlegg han senere skrev om reisen sin i Norge, skildrer han framgangsmåten sin. Den var svært lik den strategien Hauge og haugianerne i sin tid hadde brukt, og gikk ut på å benytte seg av nettverket av vakte kristne. Clausen oppsøkte med andre ord lokale haugianere, som på folkemunne gjerne gikk under betegnelsene «hellige» eller «lesere»:

Den Maade jeg bruger og har erfaret at være den bedste naar Man paa ukjendte Steder ønsker at komme til Kundskab om der ere nogle christelige Venner paa Stedet, er

²⁶ Jf. Carter 2010: 141.

denne: Jeg spørger den første, den bedste Person jeg kommer til om de veed noget af om der ere nogle af de saakaldte Hellige eller Læsere her; og sjelden er jeg gaaet Glip af et sandfærdigt Svar paa dette Spørgsmaal.²⁷

Når Clausen først hadde kommet i kontakt med haugianere på et sted, introduserte disse ham for de andre haugianerne i området. Deretter bodde han gjerne med ulike haugianske venner så lenge han var på stedet.

Clausens misjonsaktivitet bestod for det meste av samlinger og samtaler. Så snart han ankom et nytt sted, ble det alltid tillyst forsamling. De omkringboende haugianerne troppet da opp, så sant de hadde anledning, for å høre den tilreisende predikanten. Deretter gikk det slag i slag med samtaler på dagtid og forsamlinger på kveldstid. Etter noen dager med et slikt program reiste han gjerne videre. Haugianernes fromhet diskuteres nærmere nedenfor.

Det var ikke bare haugianere Clausen oppsøkte i Norge. Da han kom til Stavanger, ble han også kjent med medlemmer av konkurrerende vekkesbevegelser. I denne byen var det aktive fellesskap av både herrnhutere, kvekere og sterktroende. I møte med disse grupperingene var det først og fremst samtaler det gikk i. Clausen tilbrakte flere dager sammen med representanter for disse grupperingene og la vekt på å høre dem fortelle med egne ord hva de trodde på, og hvorfor. Dagbøkene inneholder relativt fyldige beskrivelser av disse samtalene. Selv om disse religiøse grupperingene er velkjente i norsk kristendomshistorie, gir Clausens dagbøker et detaljert og relativt sjeldent innblikk i hvordan forholdet mellom dem kunne utspille seg.

Herrnhuterne, eller brødrevennene, var en gammel pietistisk bevegelse som hadde dannet fellesskap i flere byer langs norskekysten. De la stor vekt på det følelsesmessige aspektet ved troen, og at Jesus ble såret for menneskers frelse. Fra sin fartstid i den danske veknelsen var Clausen i utgangspunktet mistenksom overfor dem, særlig når det gjaldt deres forståelse av dåpen og treenigheten. Haugianerne hadde siden Hauges dager også vært relativt tilbakeholdne overfor herrnhuterne. Gjennom sine møter med herrnhutere i Norge ble Clausen derimot overbevist om at de i Norge ikke utgjorde noen sekt, og at de i mange henseender «slet ikke

²⁷ Upublisert leserinnlegg fra Claus Clausen til *Dannebrog* om reisen i Norge 1841, s. 1, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 369:3 Gendøberne.

stemmede overeens med de egentlige Brødrementigheder heri Danmark og Tyskland».²⁸ Da han reiste fra Stavanger, hadde han fått flere nære venner blant dem. Dagbøkene gir først og fremst et innblikk i kontakten og samarbeidet mellom disse to bevegelsene, ikke i konkurransen og forskjellene.

Noen som derimot utgjorde en sekt etter datidens definisjon, var kvekerne. De brøt både med lover og normer ved blant annet å avstå fra å døpe barna sine, nekte gravlegging i vigslet jord og ikke ta av hatten for andre. Etter napoleonskrigene hadde noen av dem slått seg ned i Stavanger.²⁹ Kvekersamfunnet i byen ble ledet av den myndige Elias Tastad, som selv hadde sittet i engelsk fangenskap under krigen, og blitt overbevist av kvekere han møtte der. Clausen oppsøkte kvekerne i Stavanger flere ganger og hadde lange samtaler med Tastad med tanke på å forstå deres, i hans øyne, merkelige lære og skikker. Tastad lot seg ikke rokke i sine overbevisninger, derimot fikk Clausen stor medfølelse for deres inderlige religiøsitet. Ved én anledning deltok han på en av deres tause samlinger, riktignok uten å klare å forholde seg taus selv. Da han forlot dem, konkluderte han med at selv om de tok feil på flere punkter, var hjertelaget i orden. Dagbøkens skildring av kvekerne er så flatterende at en som fikk lese gjennom dagbøkene i Danmark, mente at Clausen måtte ha blitt kveker.

Den nyeste av de religiøse grupperingene, de sterktroende, var svært kritiske til haugianerne.³⁰ De vektla kunnskapen om frelse og at man som troende kunne ha sikkerhet for at man var frelst. Det bodde noen av dem i Stavanger, men det var først da han kom til Egersund at Clausen ble bedre kjent med dem. Der hadde han en lang prat med den lokale lederen, Sigbjørn Egelandstal, som ifølge Clausen «baade var stærk og vidste at han var stærk».³¹ De to kom ikke så godt overens, og Clausen kunne ikke helt like de sterktroende. Som med kvekerne forble de enige om å være uenige. Clausens skildringer av samtaler med Egelandstal vitner om en tydelig gjensidig skepsis.

Dagbøkene slutter midt i en gripende fortelling om hva som skjedde mens Clausen var på vei fra Kristiansand til Arendal. Clausen skriver ikke noe om hvorfor han besluttet å avslutte reisen akkurat da. Kanskje var han bare mett av å reise. Da Clausen kom til Arendal, hadde han også

28 Upublisert leserinnlegg fra Claus Clausen til *Dannebrog* om reisen i Norge 1841, s. 9, Det kongelige bibliotek/Lindbergs arkiv/ Add. 369:3 Gendøberne.

29 Seierstad 1943.

30 De sterktroende organiserte seg på slutten av 1800-tallet som Menigheten Samfundet, som fortsatt har menigheter på Sørvestlandet, Iversen 2021.

31 Dagbok 2: 69.

fullført nesten en hel rundtur i Sør-Norge. I Arendal snudde han og dro tilbake igjen til Kristiansand for å reise hjem. Han fikk raskt plass på et skip til Langeland hvor han ankom helt i slutten av november 1841, med to utskrevne dagbøker i tornisteren.³²

Dagbøkene som levning og beretning

Hvor pålitelig og hvor signifikant er informasjonen som finnes i dagbøkene? Som historiske kilder har de først og fremst verdi fordi de er samtidige. Som dagbøker er de skrevet på samme tid som begivenhetene de handler om, og har stor nærhet til personer og hendelser. De er likevel tydelig preget både av Clausens utvalg og av hans perspektiv. Når det gjelder utvalg, betyr dette at det er de ulike vekkelsesbevegelsenes religiøse tro og praksis vi først og fremst får innblikk i.

Dagbøkene framstår som svært troverdige, men også sterkt preget av forfatterens perspektiv. Det er tydelig at Clausen bestreber seg på å være mest mulig sannferdig og velvillig i sine beskrivelser av personer og samtaler. Det er like tydelig at de mange møtene med mennesker på reisen skildres slik disse framstår ut ifra Clausens perspektiv. Clausen kategoriserer for eksempel gjerne andre personer som enten «fordomsfrie» eller «fordomsfulde».³³ Det er tydelig at dette stort sett betyr at de var henholdsvis enige eller ikke med Clausen. At dagbøkene på denne måten ikke er nøytrale eller objektive forringer ikke deres verdi, men det er klart at de sier like mye om Clausen som om det han skildrer. Med andre ord gir dagbøkene informasjon både som beretning og som levning og må leses med dette i mente.³⁴

Som beretning gir dagbøkene mange nye opplysninger av det litt kuriøse slaget. For eksempel får vi på svært detaljert måte vite hvorfor det ikke er bevart noen middelaldersk Kristus-figur fra den tidlige stavkirken på Svanøy. Det er fordi Clausen, da han var der i august 1841, syntes den hadde sett sine beste dager og med målbevisst handlekraft sørget for å få den fjernet.³⁵ Clausen var også på sightseeing i sølvgruvene i Kongsberg. Fra en gruvearbeider han kom i snakk med, blir vi kjent med et hittil

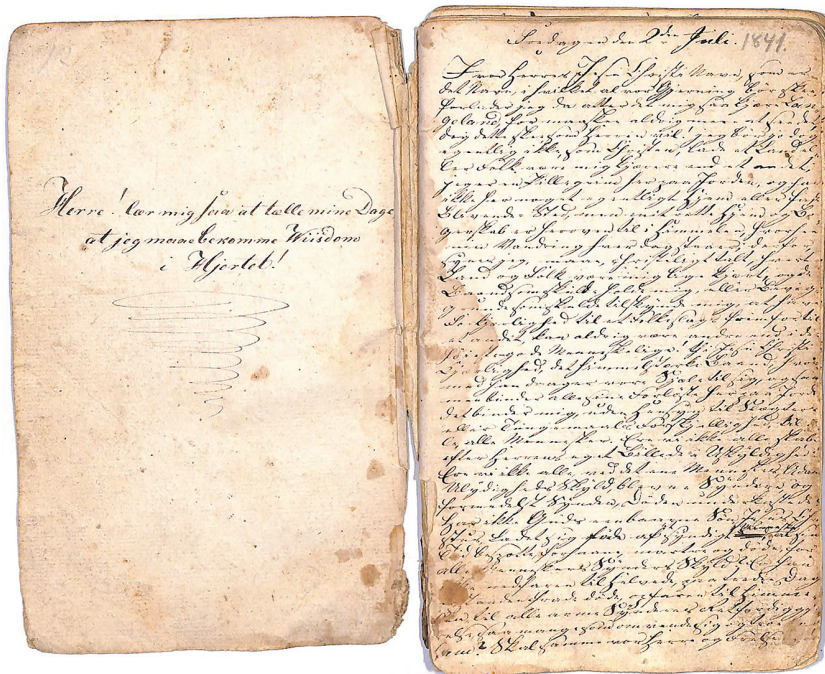
32 *tornisteren*: en ransel brukt til reise. Clausen skildrer en episode med *tornisteren* sin i slutten av første dagbok. Reisen fra Kristiansand til Rudkøbing på Langeland skildres stikkordsmessig i dagbok 2: 85.

33 For eksempel dagbok 1: 26; dagbok 2: 9.

34 Om å lese historiske kilder som levning og beretning, se for eksempel Melve & Seland 2023: 69.

35 Dagbok 2: 27–28.

ukjent sagn om trollet Gurre, som gruvearbeideren en gang hadde hørt lage så mye leven nede i gruvene at han ble døv i en hel måned etterpå.³⁶ Vi får også vite at han som var sjef for medisinalbyrået i Christiania i 1841, Jacob Christlieb Schandorff, hadde parykk og var en festlig fyr å konversere med.³⁷ Som sagt, en del kuriøse opplysninger.

Bilde 3. Første side av Clausens dagbok, påbegynt 2. juli 1841. Skannet kopi fra Rudkøbing Byhistoriske Arkiv utført på forfatterens forespørsel.

Men dagbøkene beretter også innhold av «mykere» karakter, som samtaler og observasjoner. Vi får være flue på veggen i en rekke ordskifter mellom Clausen og personer han kom i kontakt med på reisen. Som da «frokken Chapmann» i Helsingør ga uttrykk for sin dypeste bekymring og spurte Clausen i full fortrolighet om hvor han mente grensen gikk for å komme til himmelen. Ville brødrene hennes, som var blitt «gjendøpere», havne på feil sted etter døden?³⁸ Og hvordan forstanderinnen av Eugenia stiftelse i Christiania, Maria Schandorff (kona til byråsjefen med parykken),

36 Dagbok 1: 43–44.

37 Dagbok 1: 30.

38 Dagbok 1: 17.

fortalte så likefram og direkte om sine personlige bekymringer at Clausen konkluderte for seg selv med at selv om hun var en av de litt suspekterte brødrevennene i navnet, så var hun det heldigvis ikke i gavnet.³⁹ Ikke på noen annen måte får vi i større grad følelsen av å være til stede der og da i historien, enn i slike små glimt av hva som rørte seg av tanker og følelser hos mennesker i samtiden. Dagbøkene verdi som beretning er kanskje først og fremst referat fra en mengde slike møter mellom Clausen og flere kjente og mer ukjente personer.

Å lese dagbøkene som levning innebærer derimot å spørre etter hvilke opplysninger vi indirekte kan hente ut av dem. Her avhenger svarene av hvilke spørsmål vi stiller; også her kan vi få en del kuriøse opplysninger. For eksempel kan dagbøkene fortelle oss om hvordan en utlending med vekkelsesbakgrunn fra nedre sosiale sjikt ble møtt i Norge.⁴⁰ Vi får også flere til dels morsomme eksempler på hvordan ulike norske dialektord ble uttalt, og hvilke språklige misforståelser som kunne oppstå.⁴¹ Og vi får vite at dampskipene langs norskekysten, som Clausen flere ganger benyttet seg av, slett ikke alltid trafikkerte de rutene historiebøkene sier at de har gjort. I flere tilfeller ble de tydeligvis prøvd ut på én strekning før de havnet i fast rutefart et annet sted.⁴²

Å lese dagbøkene som levning gir, i tillegg til slik litt tilfeldig informasjon, kunnskap om særlig to tema, som denne innledningen videre skal handle om: misjon til Norge og Clausens vei til utvandring. Nøkkelen til å si noe om begge disse temaene er å begynne med å spørre hva det forteller oss at dagbøkene i det hele tatt finnes.

Hvorfor dagbøker?

Hvorfor Clausen skrev dagbøker, er et spørsmål med mange svar. For å begynne kan man stille spørsmålet mer generelt: Hvorfor skrev egentlig folk dagbøker omkring 1840? Litt forenklet kan man si at det på denne tiden var blitt trendy å skrive dagbøker. Det ble en stadig mer utbredt aktivitet i Norge og Skandinavia utover 1700- og 1800-tallet.⁴³ Dette gjaldt selvfølgelig først og fremst den kulturelle elite, der dagbokskrivning etter

39 Dagbok 1: 29.

40 Se for eksempel møtet med Maria Schandorff, dagbok 1: 28–30.

41 Se for eksempel samtalen mellom Clausen og en gjetergutt, dagbok 2: 11–12.

42 Dagbok 1: 22–23; 2: 26.

43 Skei 2024.

hvert ble en dyrket sjanger. Det vi vet om grunnlovsforhandlingene på Eidsvoll i 1814, er for eksempel mye takket være dagbøkene til kongepresidenten Christian Fredrik.⁴⁴ Og en viktig kilde til samtidens syn på Hans Nielsen Hauge og haugianerne er dagbøkene til slottspresten på Akershus, Claus Pavels.⁴⁵ Men begge disse dagbokskriverne var en del av samfunnets sosiale elite, noe Clausen definitivt ikke var. Clausen var av bondestand, noe som gjør at hans dagbøker kan knyttes til en underkategori av dagbøker på 1800-tallet, bondedagbøker.

Etter hvert som skriveferdighetene i befolkningen økte, begynte det også å dukke opp bondedagbøker.⁴⁶ Disse ga naturligvis et ganske annet blikk på samfunnet enn elitens. De var skrevet av folk uten særlig formell utdanning, men som gjennom skolegang eller på egen hånd hadde lært seg å skrive. Ett av de tidligste eksemplene er ført i pennen av læreren Peder Amundsen Teye i Vestfossen. Han holdt i lang tid rundt år 1800 en bok med daglige opptegnelser. Den kalte han enkelt og greit for «Bog om mig selv».⁴⁷ Den inneholdt opplysninger om gårdsdrift, naboer, religiøse forhold og ikke minst været. Clausens dagbøker er på et vis en slags bondedagbok, bedømt ut ifra hans sosiale stand og utdannelsesnivå. Samtidig er det lite om gårdsdrift og naboer der, siden han primært skildrer en reise. Dermed kan dagbøkene hans også relateres til en annen underkategori, reisedagbøker.

Det fantes reisedagbøker, eller reiserapporter, av ulike slag. Noen av eneveldets embetsmenn fikk for eksempel i oppgave å rapportere detaljert fra sine reiser rundt i landet. Den dansk-norske embetsmannen Christen Prams reiserapporter fra en reise i Norge i 1804–1805 er et velkjent eksempel.⁴⁸ Også utlendinger på reise i Norge skrev reisedagbøker. I deres øyne var Norge et eksotisk land, noe som kunne framkalle detaljerte beskrivelser av opplevelser og samfunnsforhold. Den britiske befolkningseksperten Thomas Malthus skrev for eksempel dagbok på sin reise i Norge i 1799 og skildret alt det fremmede han opplevde.⁴⁹ Også for danske Clausen var det utvilsomt noe eksotisk over Norge. «Snart skal Norges steile Klipper og

44 Arkivverket 2017.

45 Pavels 1864. Pavels førte dagbøker hele livet, men brant flere av dem.

46 Pedersen 1998; Skei 2024.

47 Teye & Vasstveit 2021.

48 Pram 2019. Vargas Bedmar gjorde en lignende reise for danskekongen i 1810 for å kartlegge «metallurgisk-tekniske» forhold, jf. Jacobsen 1998: 76. I 1841 reiste stipendiat N. Lund gjennom Nord-Norge for å undersøke botaniske forhold. Han rapporterte ikke bare om planter, men også om haugianerne i Målselv og Bardudalen, Lund 1842: 85–91.

49 Malthus 2005.

høie, golde Fjelde hæve sig for mit Øie og bølge under min Fod», skrev han opprømt i det han la ut på reisen.⁵⁰ Samtidig var han verken embetsmann eller befolkningsekspert; det var misjon og haugianere han var opptatt av. Selv om dagbøkene hans er reisedagbøker, kan de derfor knyttes til nok en underkategori. Nå begynner det å bli ganske smalt.

Hvis vi laget en kategori som het «reisedagbøker fra misjonsreiser til Norge på første del av 1800-tallet», passer Clausens dagbøker som hånd i hanske inn i denne. Men går det an å snakke om en slik kategori? Det gjør faktisk det. Misjonærdagbøker som generell sjanger hadde eksistert helt siden 1700-tallet, og som med så mye annet var det de misjonsivrige herrnhuterne som var først ute.⁵¹ Herrnhuterne reiste rundt som misjonærer blant «hedninger» verden over og dokumentere sin virksomhet. Men også misjonsreiser til det kristne Norge ble dokumentert i dagbøker, selv om det ikke var av herrnhutere. Flere slike dagbøker er bevart.

I 1826–1827 reiste for eksempel den dansk-britiske misjonæren Carl von Bülow langs kysten av Sør-Norge som utsending for det britiske misjons-selskapet *Continental Society*. Han samlet sammen folk til vekkelsesmøter, delte ut traktater og tenkte seg til Finnmark for å misjonere for «finnene», det vil si samene. Underveis førte han dagbok, og utdrag av denne ble publisert av misjons-selskapet hans etter at han kom tilbake fra reisen.⁵² Noen år senere, i 1840, altså året før Clausens reise, foretok Hans Christian Knudsen, som skulle bli Norges første misjonær, en reise langs Sørlandskysten for å danne lokale misjons- og avholdsforeninger. Også han etterlot seg en fyldig reisedagbok fra misjonsreisen sin. Den ble publisert av faren etter sønnens død.⁵³ Dagbøker fra misjonsreiser i Norge var altså ikke noe nytt i 1841. Tvert imot er Clausens reisedagbøker bare ett eksempel på dokumentasjon av misjonsmotiverte reiser rundt i Norge på den tiden. Det at Clausens dagbøker ikke er unike, sier derfor noe vesentlig. Det forteller at misjon til Norge var en tendens i tiden.

Første del av svaret på hvorfor Clausen skrev dagbøker, er altså at flere av dem som mestret skrivekunsten, hadde grunner til å dokumentere begivenheter i form av dagbøker. Clausens dagbøker er både bondedagbøker og

50 Dagbok 2: 7.

51 Magnussen 2023: 24; Wellenreuther & Wessel 2005.

52 Bülow 1827. Et utdrag på norsk av den engelske originalen er utgitt i Thrap 1906. Om von Bülow, se Kolsrud 1929; Nome 1942: 147–153.

53 Knudsen 1867. Om Hans Christian Knudsen, se Mong 1987.

reisedagbøker. Men først og fremst er de misjonsdagbøker fra en misjonsreise til Norge.

Hvorfor Clausen?

Vi kan spørre videre om hva det betyr at akkurat Clausen skrev dagbøker, og hvorfor han gjorde det akkurat på reisen til Norge. Svarene sier både noe om Clausen og reisen hans og om hvordan dagbøkene bør leses.⁵⁴ For det første skrev Clausen dagbøker fordi han var en skriver. Han hadde i flere år vært lærling på et godsforvalterkontor og hadde mottatt privatundervisning.⁵⁵ Begge deler hadde bidratt til å utvikle skriveferdighetene hans. Han hadde også forfattet flere lange brev og leserinnlegg i forbindelse med vekkelsen hjemme i Danmark, og var gjerne den som førte ordet på vegne av andre.⁵⁶ Senere i USA skulle han komme til å utgi både tidsskrifter og skrifter.⁵⁷ Clausen var god til å uttrykke seg skriftlig, selv uten formell utdanning.⁵⁸

Enkelte passasjer i dagbøkene vitner om dette og er en fryd å lese, som skildringen av fjellkryssingen fra Hallingskarvet til Eidfjord, med nedstigningen ved Vøringsfossen som et høydepunkt.⁵⁹ Den fornøyelige samtalen som følger like etter, om bruk og misbruk av brennevin, mellom en selvbevisst, bedrevitende Clausen og en skyssgutt som trengte noe å styrke seg på underveis, er heller ikke å forakte. Det er alt annet enn tilfeldig at nettopp Clausen skrev dagbøker; han kunne å skrive.⁶⁰

54 Det er forresten tydelig at Clausen skrev dagbøker i stor grad takket være det omskiftelige norske været. Det var nettopp var på regnværsdager (særlig på Vestlandet) Clausen tok seg tid til å oppdatere dagbøkene med de siste dagers opplevelser.

55 Se nedenfor, under Clausens selvbiografi.

56 På vei over Atlanteren ble Clausen ofte anmodet om å henvende seg til kapteinen på vegne av andre passasjerer, Andersen 1921: 46–47.

57 Clausen 1869; Clausen 1881.

58 Selv om han også innså at han kunne bli unødvendig skarp i sine skriftlige innlegg: «[D]eels har det alltid faldet lettere og naturligere for mig at tale end at skrive, og jeg har sædvanlig fundet i Pennen en træg, ofte en troløs, Staldbroder, som paa Papiret indklædte i bitter Form, hvad jeg i Hjertet kun meente skulde være alvorligt», *Christiania-Posten* 26. september 1850.

59 Dagbok 2: 6–17.

60 I utgangspunktet synes ikke Clausen å ha skrevet med tanke på publisering av dagbøkene, jf. upassende kommentarer som «Hr. Engel Hansen fandt jeg at være en meget hjertelig, velmenende Mand, som vel ikke lod til at have meget Omløb i Hovedet», dagbok 2: 33. På slutten av dagboken, derimot, gjengis en gripende fortelling, med en rekke personer involvert. Alle disse personene nevnes kun med initialer (dagbok 2: 77–84). Kan dette ha vært med tanke på at de ikke skulle kunne identifiseres av lesere? Grepet var i hvert fall vellykket, for det har ikke vært mulig å koble initialene til historiske personer. Da Clausen kom hjem til Langeland, skrev han derimot et leserinnlegg om reisen til Lindbergs tidsskrift *Dannebrog* som tydelig var ment for publisering. Det upubliserte leserinnlegget befinner seg i Det kongelige bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 369:3 Gendøberne.

Det andre svaret på hvorfor akkurat Clausen skrev dagbøker er det viktigste, fordi det sier noe essensielt om norgesreisen og hvordan dagbøkene bør leses. Fra litteraturvitenskapen vet vi at dagbøker gjerne blir påbegynt i forbindelse med en spesiell hendelse eller personlig krise. Det er som regel en viktig personlig motivasjon som ligger til grunn.⁶¹ Dette var også tilfellet med Clausen. Allerede i begynnelsen av dagbøkene kommer det fram at da Clausen la ut fra Langeland, bega han seg ut på sin hittil største og mest betydningsfulle reise. Han hadde vært en aktiv lekmannsforkynner på den langstrakte øya i lang tid; nå skulle han utvide radiusen betraktelig ved å reise til Norge og forkynne der: «Derfor gaer jeg bort herfra [...] i den faste Overbeviisning at jeg nu bedre ved Guds Naade kan gjøre det [altså forkynne] paa et andet Sted».⁶²

For Clausen var reisen til Norge intet mindre enn et «Missions-Værk», som han kaller den på en av de første sidene.⁶³ Det var en realisering av en drøm og et opplevd kall han hadde følt på så lenge at det var blitt en del av hans identitet. Han begynte å skrive dagbok fordi dette var hans livs største vågestykke. Han skulle ut i verden som misjonær. Han visste at han stod foran noe avgjørende når han skulle til ville, vakre Norge. Reisen var uforutsigbar og skummel. Han tok derfor høytidelig farvel med sitt kjære Langeland, usikker på om han noensinne ville komme tilbake: «Snart skal jeg ikke længere see dig. Ja, maaskee aldrig mere see dig?».⁶⁴ Med et uttrykk fra en samtidig landsmann kan man si at han ved å legge ut på reisen til Norge kastet seg ut på 70 000 favners dyp.⁶⁵

At dagbøkene finnes, sier derfor noe essensielt om å forstå dem, før vi i det hele tatt begynner å lese dem: De er en levning etter et avgjørende livsvalg, en viktig og planlagt selvrealisering som måtte dokumenteres. Dette livsvalget skulle få mye større konsekvenser enn Clausen kunne ane der og da. Det skulle føre ham helt til Amerika. At dagbøkene vitner om et eksistensielt valg, er et viktig poeng. Det gir et helt annet syn på norgesreisen enn slik denne er blitt presentert i biografier og artikler om Clausen. Hva dette perspektivet har å si for forståelsen av Clausens vei til utvandring, drøftes i neste kapittel.

61 Skei 2024.

62 Dagbok 1: 5.

63 Dagbok 1: 7.

64 Dagbok 1: 7.

65 Jf. Søren Kierkegaards berømte formulering fra *Frygt og Bæven*, Kierkegaard 1843/2003: 40–41.

Norgesreisen som misjonsreise

Hva mente Clausen med at reisen hans var et «Missions-Værk»? Det var han ganske tydelig på:

For trældende, bekymrede Sjæles Skyld, er det at jeg i Dag forlader Slægt og Venner, for ved Guds Naade at bære Budskabet omkring til de Bedrøvede [...] Jeg vil sige til dem: «Arme Sjæle! Hvi lade I Eder dog saaledes bedrage af Djævelen, den helvedes Slange, og indbilde at Guds Børns herlige Frihed i Christo Jesu ikke tilkommer Eder?»⁶⁶

Clausen hadde klare ambisjoner om å komme med et frelsende budskap til mennesker som han mente var bedratt av djevelen. Dette er så godt som definisjonen på misjon.⁶⁷ Men det er egentlig ikke vanlig å snakke om misjon i Norge før 1845. Ikke bare var det forbudt for andre kirkesamfunn å drive organisert religiøs virksomhet i Norge før dissenterloven ble vedtatt.⁶⁸ Som oftest kaller man dessuten misjon blant kristne for vekkelsesforkynnelse eller indremisjon, for å skille det fra misjon blant ikke-kristne, eller ytre misjon/hedningmisjon. I så fall kunne det kanskje være mer naturlig å kalle Clausens reise for indremisjon eller vekkelsesforkynnelse.

Det er særlig to grunner til at misjon (uten videre presiseringer eller begrensninger) likevel kan sies å være den mest dekkende betegnelsen på Clausens norgesreise i 1841. Når det gjelder skillet mellom indremisjon/vekkelsesvirksomhet og ytre-/hedningmisjon, kan ikke dette nødvendigvis tilbakedateres til tiden før det i det hele tatt var etablert organiserte misjonsselskaper i Norge. For selv om man allerede på denne tiden kunne skille språklig mellom misjon blant hedninger og vekkelsesforkynnelse blant kristne, var ikke dette skillet tydelig i praksis.

De fleste vakte mente for eksempel at ikke-vakte eller «Mund-christne» ville ende opp i helvete, selv om de anså seg for kristne. Men også blant de vakte seg imellom fantes uenigheter om hva det ville si å være sanne kristne. I dagbøkene kommer det blant annet tydelig fram at det både blant herrnhuterne, kvekerne, haugianerne og de sterktroende som Clausen besøkte, fantes personer som mente at det var gode sjanser for at de andre

⁶⁶ Dagbok 1: 5.

⁶⁷ Misjon kan defineres som å systematisk spre et religiøst budskap, og ble opprinnelig brukt om katolsk virksomhet blant protestanter, Kværne & Weihe 2024.

⁶⁸ Dissenterloven, eller «Lov angaaende dem, der bekjende sig til den christelige Religion, uden at være medlemmer af Statskirken», ble vedtatt 16. juli 1845, og åpnet for at andre kristne trossamfunn enn statskirken fikk etablere seg i landet, jf. Dissenterloven 1845.

grupperingene endte opp på feil sted til syvende og sist.⁶⁹ Om man språklig kunne skille mellom misjon og vekkelse på denne tiden, var aktiviteten påfallende lik.

Dessuten var det sånn at det ene på et vis innebar det andre, at misjon på mange måter forutsatte vekkelse. Som nevnt har Clausens reisedagbøker mange likhetstrekk med både Carl von Bülow's opptegnelser fra 1826–1827 og Hans Christian Knudsens dagbok fra 1839–1840. Det er ikke tilfeldig. Alle disse reisene var et resultat av en oppblomstrende misjonsinteresse i det protestantiske Europa. Fra slutten av 1700-tallet vokste det fram en bevissthet, hovedsakelig i pietistiske miljøer, om å utbre kristendommen til nye områder.⁷⁰ Denne plutselige interessen for misjon førte til utgivelse av misjonsblader, stiftelse av misjonsforeninger, organisering av misjonsskoler og etablering av misjonsorganisasjoner.⁷¹ Det var primært misjon blant ikke-kristne dette dreide seg om, men misjonsinteressen sprang ut nettopp i kristne vekkelsesmiljøer. Allerede i utgangspunktet var det en nær forbindelse mellom vekkelse og misjon.

I England og Tyskland var de tidligere ute enn i Norge. Derfor resulterte den framvoksende misjonsinteressen i disse landene i en målrettet innsats fra misjonsorganisasjoner for å få nordmennene med på laget. Fra utlandet ble det drevet målrettet misjon mot Norge, og både von Bülow og Knudsen var en del av denne satsingen. Von Bülow's reise til Norge var som representant for en organisasjon hvis fulle navn var *Continental Society for the Diffusion of Religious Knowledge over the Continent of Europe*. Dette var en britisk misjonsorganisasjon som hadde blitt dannet i 1819. Den hadde det kristne, kontinentale Europa (sett fra de britiske øyer) som sin misjonsmark. Målet til von Bülow var som nevnt samene i Finnmark, men han kom aldri lengre enn til Sørlandskysten, der han reiste rundt blant kristne og stiftet misjonsforeninger.⁷²

Knudsens reise var på vegne av *Det rhinske misjonsinstitutt*, dannet i 1828. Han hadde allerede gått på misjonsskolen deres i Barmen og var klar for utreise. Han reiste rundt i Norge for å organisere misjonsforeninger

69 Clausen om kvekerne: dagbok 2: 39–48; om herrnhuterne: dagbok 2: 52–59; om de sterktroende: dagbok 2: 69–71.

70 Nikolajsen, Haug, Thoresen & Eskilt 2022: 119–122.

71 Om misjonstankens framvekst i Norge, se Nome 1942.

72 Von Bülow hadde kjøpt en liten skute som han forflyttet seg med langs kysten, der han hadde oppbyggede forsamlinger. I 1827 ble han forvist fra landet på grunn av sin konventikkelvirksomhet.

til støtte for sitt misjonsarbeid.⁷³ Enda en nordmann ved navn Jørgen W. Cappelen foretok en lignende reise. I 1826 hadde han reist rundt for *Baselmisjonen*, som ble stiftet i 1815, for å mobilisere støtte for sin egen planlagte utreise som misjonær.⁷⁴ Cappelen førte ikke dagbok, men reisen hans er godt dokumentert i haugianske brevkilder. Alle disse var altså representanter for utenlandske misjonsselskaper, og de reiste rundt i Norge for å mobilisere nordmenn for misjonens sak.

Så kan en spørre: Skulle disse omreisende misjonsivrerne drive misjon i Norge eller mobilisere til misjon blant hedninger? Selv om det var hedningmisjon som var det endelige målet, er nok det beste svaret ja takk, begge deler. For måten de mobiliserte til misjon på, var nettopp ved å holde typiske vekkelsemøter blant vakte, ispedd en dose misjonsinformasjon. De kalte gjerne sammen de vakte i omegnen, holdt et kristelig møte og avsluttet med å spørre om de tilstedeværende ville forplikte seg til å bli med i en misjonsforening. Denne koblingen mellom de vakte og misjon er verken underlig eller tilfeldig. De vakte brød seg om at andre mennesker «skulle ta frelsen sin alvorlig». Det var derfor de som var den første «misjonsmarken», det var de som måtte vinnes for misjonens sak for å få til misjon blant hedninger. Når de vordende misjonærene reiste rundt i Norge og forsøkte å oppildne andre til å støtte misjonen, drev de altså med både misjonsarbeid og vekkellesarbeid på sine reiser, og det er vanskelig å formulere noe klart skille mellom de to aktivitetene.

Den haugianske misjonsmarken

Enda en likhet må nevnes mellom Clausens reise og reisene til de vordende misjonærene, men den peker også på en viktig forskjell. Alle reisene hadde haugianerne som sin viktigste målgruppe. Det var ikke tilfeldig. I Norge var det to grupperinger som var særlig aktuelle å rekruttere blant for støtte til misjon, herrnhuterne og haugianerne. Herrnhuterne var grunnleggende positive til misjon. De var selv en misjonsbevegelse, og deres tilstedeværelse i Norge var et direkte resultat av egen misjonsvirksomhet.

73 Knudsen innkalte til møter både med prester og lokale vakte, og på slutten av oppbyggelsesmøtet orienterte han om misjonsplanene sine. Han søkte å etablere både misjonsforeninger og avholdsforeninger.

74 Cappelen reiste aldri ut som misjonær, men gjorde forlagskarriere istedenfor. I Cappelens offisielle biografi vises det til «Sygelighed» som årsak til at utreisen ble avlyst. Andre mente at det heller skyldtes interesse for handel, Nome 1942: 183.

I Norge var det dessuten herrnhuterne som var de opprinnelige pådriverne for å starte en organisasjon for misjon blant «hedninger». Problemet med herrnhuterne var imidlertid at det ikke var så mange av dem, og at de først og fremst var et by- og overklassefenomen.⁷⁵

Haugianerne, derimot, fantes over hele landet og var både mange og velorganiserte. Selv om de ikke var formelt organisert, hadde de en svært godt utbygget uformell struktur med lokale vennegrupper og «eldste». Fikk man først innpass hos haugianske eldste, kunne man regne med å bli tatt imot av deres likesinnede over hele landet. Kunne man vinne haugianerne for misjonssaken, ville man få et velorganisert, landsdekkende nettverk av vakte kristne med på laget. Med andre ord var de den ideelle målgruppen. Dette var det flere som hadde fått med seg.

Haugianerne var den soleklart viktigste «misjonsmarken» på denne tiden for å starte opp organisert misjonsarbeid fra Norge.⁷⁶ Det ser faktisk ut til å ha vært et hovedmål for alle de omtalte misjonsreisene til Norge i denne perioden å få innpass hos haugianerne. Ut ifra dagbøkene til von Bülow og Knudsen går det fram at de bevisst oppsøkte haugianere for å prøve å vinne dem for misjonens sak. Det samme kommer fram av haugianske vennebrev om virksomheten til Cappelen. Også baptistene siktet seg inn på haugianerne i Norge på denne tiden, noe som diskuteres nærmere i neste kapittel.⁷⁷ På samme måte som for hans forgjengere, var haugianerne også Clausens hovedmålgruppe. Det var alt annet enn tilfeldig at det var blant dem han reiste rundt i fem måneder.

Nettopp på dette punktet var det likevel også en viktig forskjell. Mens reisene til von Bülow, Knudsen og Cappelen først og fremst hadde som formål å mobilisere haugianere til støtte for misjon andre steder, var Clausens reise primært en misjonsreise blant haugianere. Det var dem og ingen andre som var den primære målgruppen for Clausens reise. Han skulle ikke mobilisere til støtte for misjon i et annet land; han ville snakke

75 En gammel, men god innføring til herrnhuterne i Norge er Thrap 1908. En omfattende redegjørelse for deres innsats for opprettelsen av et misjonsselskap i Norge gis i Nome 1942, og en kortere oppsummering i Nome 1943: 11–18.

76 Det skulle vise seg at dette også var helt riktig strategi. Det var ikke før haugianernes eldste i Stavanger, John Haugvaldstad, begynte å trekke i trådene, at Norges første misjonsselskap endelig ble stiftet. Og det var ikke før John Haugvaldstad stemte «for», at dette misjonsselskapets første utsending ble Hans Schreuder, Nome 1943: 20–33, 56.

77 Se nedenfor, under Mobilisering mot gjendøperne.

med dem for deres egen skyld. På den måten var Clausens reise sannsynligvis først i sitt slag på 1800-tallet.⁷⁸ Med Clausens misjonsreise til Norge var det nordmenn som var den endelige målgruppen, og han reiste blant dem med sitt budskap i hele fem måneder. Derfor kan han nok kalles 1800-tallets første misjonær til Norge.

Reisen hans innvarslet en ny tid, som for alvor startet etter dissenterloven, med at misjonærer fra andre kristne trossamfunn kom for å misjonere og etablere sine kirkesamfunn i Norge. Etter Clausen kom de i tur og orden for å forkynne sitt budskap og etablere seg: baptister (1842), mormonere (1851), metodister (1856), frelsessoldater (1888) og pinsevenner (1907). Men Clausen var altså først, den moderne misjonsbevegelsens første misjonær til Norge.⁷⁹

Clausens budskap

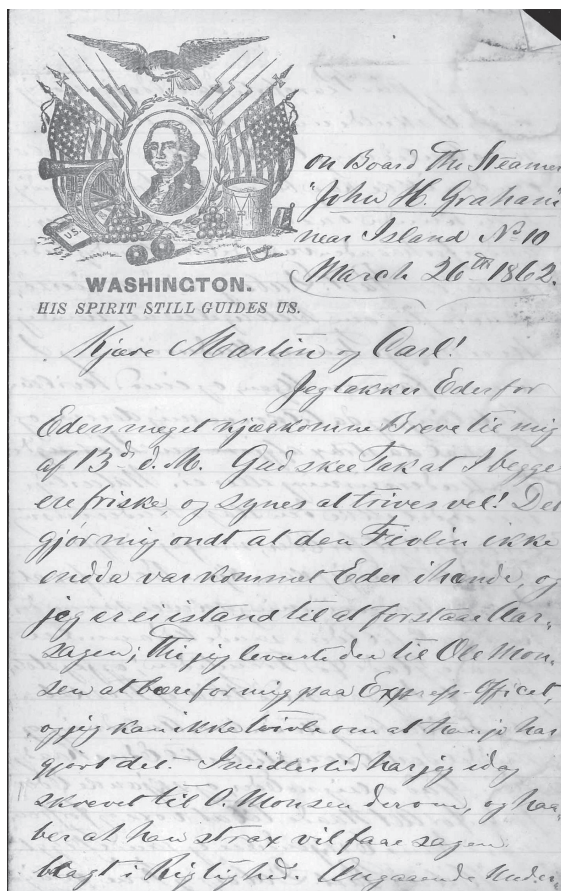
Hvis Clausens reise var en misjonsreise, hva var budskapet hans? Clausen hadde et solid fotfeste i pietistisk vekkellesaktivitet i hjemlandet. Dette var vekkellesforkynnelse basert på Erik Pontoppidans katekismeforklaring *Sandhed til Gudfrygtighed*, som fortsatt var pensum overalt i norsk konfirmasjonsopplæring.⁸⁰ Pontoppidans teologiske forståelse var i stor grad felles for dansk og norsk vekkelleskristendom, selv om haugianerne hadde rykte på seg for å være mer «loviske» i sin praktisering av den.

Hvis det var dette budskapet Clausen skulle ha forkynt, ville det knapt nok være grunnlag for å kalle reisen hans en misjonsreise. Dette var kjent stoff for haugianerne. Men budskapet hans på reisen til Norge var noe annet enn tradisjonell pietistisk forkynnelse om behovet for omvendelse. Faktisk så trengte man ikke omvende seg i det hele tatt, forkynte Clausen. Når han reiste rundt blant haugianerne, snakket han om å ta dåpens nåde på alvor og å hvile i «dåpspakten». Hvor hadde han dette fra?

78 Fra før hadde både kvekere fra England og herrnhutere fra Danmark fått fotfeste i Norge, men ingen av disse drev aktiv misjonsvirksomhet i landet.

79 Dessuten ble den katolske St. Olav menighet i Christiania etablert i 1843 etter særskilt kongelig tillatelse.

80 Clausens første jobb, som huslærer på Langeland, var undervisning nettopp over Pontoppidans forklaring, se Huslærer på Langeland.

Bilde 4. Første side av et brev fra Clausen til sønnene Martin og Carl i 1861, mens han tjenestegjorde som feltprest i det skandinaviske regiment under den amerikanske borgerkrigen. Clausen skrev alltid til familien på dansk, men behersket også engelsk og tysk. Original i Luther College arkiv. Foto: Jostein Garcia de Presno

Clausens budskap om dåpen og dåpspakten var basert på den såkalte kirkelige anskuelsen til den ruvende danske presten, forfatteren, salmedikteren, politikeren, pedagogen og kulturpersonligheten Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783–1872).⁸¹ Grundtvig hadde tatt konsekvensene av at kirkens dåpspraksis er eldre enn det skriftlige vitnesbyrdet om den. Hans kirkelige anskuelse gikk ut på at dåpen er den grunnleggende

⁸¹ En god innføring til Grundtvig er Koch 1943. Et nytt blikk på Grundtvig-forskningen fås i Thodberg & Thyssen 1983. En fritt tilgjengelig digitalisert tekstkritisk og kommentert utgave av Grundtvigs samlede verker finnes på <http://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/>.

kristne frelseshandlingen, og at dåpsbefalingen kan spores direkte tilbake til Jesus selv gjennom kirkens ubrutte dåpspraksis, uavhengig av Bibelens vitnesbyrd. Guds frelse blir formidlet gjennom dåpen, som en frelsepakt mellom Gud og mennesker. Hvis man er døpt, trenger man derfor ikke å omvende seg for å bli frelst. Man må snarere ta på alvor den nåden man allerede har blitt tildelt gjennom dåpen, og leve et liv i samsvar med den.⁸²

Idet Clausen la ut på reisen er det tydelig at det var dette, etter hans mening befriende budskapet, han hadde i tankene. Da han la ut fra Langeland, så han for seg sitt publikum, haugianerne, «som vel i Daaben have annammet Synds-Forladelse, evigt Liv og Salighed, men som nu formedelst Lovens Torden-Prædikken for Syndens Skyld ikke ret tør vove at tilegne dem hvad der dog er deres Eiendom.»⁸³ Til haugianerne ville han derfor forkynne at

Guds Naade, det evige Liv og den evige Salighed er i Daaben bleven Eders Eiendom. Og det er den endnu, saafremt I i Eders Hjerter fornye Eders Daabs-Pagt med Herren og forsage Djævelen, alle hans Gjæringer, og al hans Væsen, og troe paa den treenige Gud, Fader, Søn og Hellig-Aand, samt herefter saa godt I ved Guds Naade kunne bevise denne Troe i et helligt Levnet.⁸⁴

Selv om dette budskapet ikke nødvendigvis brøt med tradisjonell luthersk lære, var det definitivt noe annet enn det Hans Nielsen Hauge i sin tid hadde forkynt på sine reiser. Hauge hadde manet til omvendelse og et nytt liv; Clausen mente at det var dåpen som var det viktige. Her var det grunnleggende forskjeller.

Clausen skriver lite i dagbøkene om sin faktiske forkynnelse, men et eksempel på argumentasjonen hans om dåpen finnes i et leserinnlegg han skrev om reisen sin kort tid etter han var kommet tilbake til Danmark. Her skildrer han en samtale han hadde med haugianeren Tollef Bache på Valle. Selv om den refererte samtalen sikkert er mer argumenterende enn forkynnelsen hans var, gir den et godt inntrykk av det grundtvigianske poenget at dåpen er forankret i kirkens dåpspraksis, ikke i Bibelen:

82 Den kirkelige anskuelse ble først utviklet i 1825 i skriftet *Kirkens Gienmæle*, Grundtvig 1825. Om «Daabs-Pagten» som grundtvigiansk begrep, se Rasmussen 1998. For en kort introduksjon til Grundtvigs «mageløse Opdagelse», se Auken 2006-2009. Uttrykket den «mageløse Opdagelse», ofte brukt om den kirkelige anskuelse, var visstnok ikke Grundtvigs eget, men Søren Kierkegaards, anvendt med en ironisk undertone, jf. Thaulow 2013.

83 Dagbok 1: 4.

84 Dagbok 1: 6.

Jeg søgte nu at overbevise ham om Daabens Uafhængighed af Skriften, at den ingenlunde behøver eller kun have Skriften til Lov og Regel for sig [...] Alle Apostelbrevene forudsætte jo klarlig Daaben med den derved indgaaede Pagt med Herren, som Menighederne forudbekjendte [...] Om denne Pagt er det klart at Apostlerne dreiede deres Oplysninger og Formaninger, mindende dem bestandig om hvad de allerede havde annammet, bad dem holde fast derved og ikke lade sig slide derfra.⁸⁵

Bare to år senere skulle det bli stor strid om Grundtvig nettopp i Norge, men enn så lenge var Grundtvig svært populær i flere norske kristne miljøer. Både teologiske professorer i Christiania og ledende haugianerne i Bergen var blant Grundtvigs varmeste støttespillere. Nettopp disse sistnevntes invitasjon til Clausen om å gjøre en forkynnerferd blant haugianere til Norge kan kanskje sees som et forsøk fra Grundtvig-inspirerte haugianerne i Bergen på å påvirke Haugebevegelsen med Grundtvigs lære om dåpen. Det var en typisk grundtvigiansk taktikk nettopp å rekruttere blant vekkelsens folk heller enn å forsøke å arbeide i den «ufrugtbare jord».⁸⁶ I Danmark var det «pietistene» som var grundtvigianernes viktigste målgruppe. I Norge ble det haugianerne, gjennom Clausens misjonsreise.

Haugiansk fromhet anno 1841

Haugianerne var ikke bare Clausens primære målgruppe. De var også hans primære sosiale fellesskap på reisen rundt i landet. De fantes på denne tiden over det meste av Sør-Norge, der de hadde etablert lokale vennegrupper i fotefarene til Hauge og haugianske predikanter. Clausen rakk å komme i kontakt med et betydelig antall i løpet av reisen, og dagbøkene inneholder mye informasjon om haugianere og haugiansk forsamlingspraksis. Dagbøkene er ikke unike i å gi innblikk i haugiansk fromhet fra denne tiden. Detaljerte skildringer av haugiansk fromhet generelt og forsamlingspraksis spesielt finnes fra før særlig i Hallvard G. Heggtsveits flerbindsverk om den norske kirke på 1800-tallet.⁸⁷ Mer analytiske framstillinger finnes dessuten hos A. C. Bang, Halvdan Koht, Ivar Welle, Andreas Aarflot, Sverre Norborg, Einar Molland, Bjørg Seland, Knut Dørum og Helje Kringlebotn Sødal.⁸⁸

85 Upublisert leserinnlegg fra Claus Clausen til *Dannebrog* om reisen i Norge 1841, Det kongelige bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 369:3 Gendøberne.

86 Ifølge Olesen 1987: 30–31.

87 Se særlig Heggtsveit 1912–1920a: 260–274.

88 Bang 1910: 424–428, 437–488; Koht 1926: 335–354; Molland 1979: 73–95; Norborg 1970: 196–233; Seland 2017; Sodal & Dørum 2023: 30–31; Welle 1948: 182–192; Aarflot 1967: 260–274.

I lys av den omfattende dokumentasjonen av den haugianske forsamlingspraksisen har dagbøkene likevel et viktig bidrag. En tendens i mange av beskrivelsene av den haugianske forsamlingspraksisen er å beskrive den i overkant enhetlig og uforanderlig. I virkeligheten gjennomgikk den en betydelig utvikling og institusjonalisering fra årene Hauge selv reiste rundt og forkynte, til perioden fram mot og etter opphevelsen av konventikkelplakaten.⁸⁹ Dagbøkene mange detaljerte og tidfestede skildringer av haugianske forsamlinger bidrar derfor til en viktig nyansering av kunnskapen om haugiansk fromhet. Vi får vite hvordan forsamlingene helt konkret foregikk i 1841, til bestemte tider og på bestemte steder. Av og til får vi vite hvem som var til stede, andre ganger hva som ble sagt. Og alt dette nettopp i året før opphevelsen av konventikkelplakaten, i det som kan sees som kulminasjonen av en lang endringsprosess som Haugebevegelsen gjennomgikk fram mot den lovendringen som legaliserte de religiøse samlingene deres.

Begynnelsen på denne lange endringsprosessen var Hauges og de andre haugianske lekpredikantenes radikale og lovstridige forkynnelsesreiser rundt i Norge på slutten av 1700-tallet, slik disse blant annet skildres i Trygve Riiser Gundersens *Haugianerne*.⁹⁰ Med Haugebevegelsens framvekst var det samfunnets tause «undergrunn» som tok til orde, som trosset lovens forsamlingsforbud, og utfordret prestenes forkynnelsesmonopol. Slutten på endringsprosessen kan sies å være opphevelsen av konventikkelplakaten i 1842, en lovendring som legaliserte haugianernes religiøse forsamlingspraksis. Denne lovendringen ble i praksis startskuddet for bedehus- og indremisjonsbevegelsen i Norge. Dette ble også begynnelsen på slutten for Haugebevegelsen, som i stor grad kom til å gå inn i indremisjonsbevegelsen. Clausens reise i 1841 dokumenterer dermed Haugebevegelsens forsamlingspraksis slik den foregikk helt på slutten av sin eksistens som en tydelig avgrenset selvstendig vekkelsesbevegelse.

Hvordan så den haugianske forsamlingspraksisen ut (ifølge Clausens penn) anno 1841? Særlig én ting er slående. Ut ifra de mange beskrivelsene av haugianske forsamlinger i dagbøkene skulle en nesten tro at konventikkelplakaten ikke gjaldt. Forordningen av 13. januar 1741, som var konventikkelplakatens offisielle navn, forbød i utgangspunktet nettopp slike lekmannssamlinger som haugianerne praktiserte, og samlingene skulle

⁸⁹ Garcia de Presno 2024b.

⁹⁰ Gundersen 2022.

under alle omstendigheter meldes til presten. Brudd mot plakaten hadde i sin tid vært kjernen i den lange rettssaken mot Hans Nielsen Hauge, som i 1814 hadde blitt dømt for å ha forbrutt seg mot den.⁹¹ Ut ifra dagbøkene går det likevel fram at Clausen var med på en haugiansk samling nesten hver eneste dag i fem måneder, og kun to ganger ble den lokale soknepresten eksplisitt informert om den forestående samlingen. En ting dagbøkene tydelig viser, er at konventikkelplakaten i stor grad bare eksisterte på papiret i 1841.

Den religiøse lovgivningen hadde ikke endret seg nevneverdig etter rettssaken mot Hauge, så hva hadde skjedd?⁹² Det som hadde skjedd siden den gang, var at både samfunnet og haugianerne hadde endret seg. I samfunnet hadde det blitt en større aksept for haugianerne etter oppløsningen av eneveldet. Konfrontasjonene mellom haugianere og myndigheter hadde roet seg. Dessuten var det en stilltiende enighet blant norske embetsmenn om at Hauge i sin tid hadde blitt tatt for hardt.⁹³

Minst like store endringer hadde forekommet blant haugianerne. Etter rettssaken hadde Hauge tatt initiativ til å regulere de haugianske lekmannsamlingene slik at de skulle være mer i tråd med konventikkelplakatens bestemmelser. Resultatet ble en tilpasset forsamlingspraksis. Det innebar at man skulle møtes privat og unngå offentlige forsamlinger, at det skulle være begrensning på antall talere, at man kalte samlingene for «oppbyggeser» istedenfor forsamlinger (for å understreke at haugianerne ikke underviste, prekte eller lærte som prester, men bare «oppbygget» hverandre som lekmen), at predikantene fortrinnsvis skulle lese høyt fra en postill istedenfor å tale fritt, og at lokale eldste skulle ha tilsyn med omreisende predikanter.⁹⁴

Clausens reise gir flere interessante innblikk i hvordan denne reviderte og regulerte forsamlingspraksisen fungerte i praksis. Det er tydelig at de fleste haugianske samlingene foregikk i private hjem, at Clausen som regel var eneste taler på møtet, og at han flere ganger leste høyt fra Hauges postill, «samlingspostillen». Men det er også eksempler på at samlinger foregikk i det som i praksis var rene forsamlingslokaler (som «Altona» i Bergen og «Haugvaldstads sal» i Stavanger), at det gjerne var både to og tre talere, og at Clausen vanligvis talte fritt istedenfor å lese fra en postill. Det var jo

91 Garcia de Presno 2021.

92 Grunnlovens § 94 videreførte i utgangspunktet lovgivning fra eneveldet som ikke var i strid med den selv. Derfor ble religionslovgivningen i det store og det hele videreført under unionen med Sverige, se Thorkildsen 2014.

93 Garcia de Presno 2021: 170–173.

94 Garcia de Presno 2024a: 6–10.

tross alt for å forkynne sitt eget budskap han var kommet. På denne måten viser dagbøkene fram en haugiansk forsamlingspraksis i endring, med både gamle og nye elementer, som på flere måter foregrep den lovendringen som snart skulle komme.

Reaksjoner på Clausens forkynnelse

Dagbøkene gir også eksempler på de eldstes tilsyn med omreisende predikanter. De eldste var lokale haugianske ledere.⁹⁵ I Hauges testament, som han skrev til haugianerne før han døde, var de eldste blitt gitt stor autoritet og kontroll over sine lokale haugianske vennegrupper.⁹⁶ Dette innebar blant annet rett og plikt til å sensurere ny forsamlingslitteratur og å være dørvoktere for omreisende predikanter.⁹⁷ Knudsen opplevde denne kontrollen i form av en avventende skepsis, motvilje mot å organisere seg for misjonssaken og avvising av ukjent litteratur, da han reiste langs kysten for å organisere misjonsforeninger året før Clausens norgesreise.⁹⁸ Med Clausen var det annerledes. Selv om han ikke var haugianer, kom han med varm anbefaling fra haugianerne i Bergen. Han ble derfor stort sett mottatt som en av deres egne og møtt med overveldende entusiasme og imøtekommenhet. Kanskje hjalp det også at han ikke hadde noen annen agenda enn forkynnelse. Han skulle ikke organisere haugianerne eller verve dem som støttespillere for en god sak.

Tatt i betraktning at Clausen så på seg selv som misjonær med et frigjørende budskap til mennesker som han mente var bedratt av djevelen, er det likevel overraskende hvor lite haugianerne reagerte på innholdet av forkynnelsen hans. Delvis kan dette forklares med at Clausen tilpasset budskapet til sitt publikum. Han var ikke alltid like direkte med sin forkynnelse i forsamlingene som overfor Bache på Valle:

Saa saae jeg det dog ofte nødvendigt at bruge en større Varsomhed og Forsigtighed, hvor jeg ikke kjendte Folkets særskildte Grunde og Meninger, for ikke flux at støde de ubefæstede eller anderledes tænkende bort.⁹⁹

95 Om den haugianske eldstefunksjonen, se Ropeid 1985.

96 Særlig i §§ 4, 8 og 9 i Hauges testament, Ording 1954: 241–249.

97 Garcia de Presno 2024b: 69–76.

98 Se for eksempel Knudsen 1867: 14, 24, 38, 48.

99 Upublisert leserinnlegg fra Claus Clausen til *Dannebroge* om reisen i Norge 1841, s. 8, Det kongelige bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 369:3 Gendøberne.

Delvis skyldtes det nok også at når Clausen først hadde fått status som akseptert av de eldste, lå veien åpen for ham inn i det haugianske felleskapet. I Kongsberg ble haugianerne så begeistret for ham at de i etterkant utga to brev som han sendte dem senere på reisen.¹⁰⁰

Det er likevel tydelig at de eldste fulgte nøye med på ham og var i kontakt med hverandre om budskapet hans. Isak Schielbred i Egersund skrev for eksempel til gamle Hauge-venner i Stavanger at han hadde hørt Clausen tale to ganger «med Fornøyelse». Han håpet «om han lever at han kommer her flere Gange, dog uvist om vi oplever det».¹⁰¹ Huges gamle venn Samson Traae i Bergen var også fornøyd med Clausen. Men brevet hans viser samtidig at haugianerne registrerte at det var noe fremmed i Clausens forkynnelse:

Ieg fik nylig et Brev fra *Broder* Ole Mjelva. Han skriver blandt andet: Vi kan ikke vente i saadan Tid som nu at alle har én Anskuelse. Han siger at der øster syntes godt om *Broder* Clausen. Det samme sagde *Broder* Ole Svanøe, da han nu var *her*. Ieg tals lidt med Clausen. Syntes det var overenstemmende med vores Troes Grund, naar ieg undtager nogle ord og udtale. Men jeg synes hans Væsen var meget elskværdigt.¹⁰²

Det er tydelig at haugianerne registrerte at det var noe uhaugiansk over Clausens forkynnelse. Det var det jo også: Mens haugianerne vektla omvendelsens nødvendighet, snakket Clausen om å finne tilbake til dåpens nåde. Men dette var ikke nødvendigvis så lett å sette fingeren på. Det er også tydelig at det fantes ulike meninger om Clausen og budskapet hans blant haugianerne. I løpet av hele norgesreisen forteller han likevel kun om én gang en av de haugianske eldste eksplisitt reagerte på budskapet hans. På en forsamling på Slettebakken utenfor Bergen tok den haugianske husverten ham til side og irettesatte ham, «fordi jeg, som han meente, gjorde lidt Brud paa de gamle Former og Vedtægter.»¹⁰³ Dette var likevel et tydelig unntak.

100 Clausen 1842.

101 Brev fra Isak Pedersen Schielbred til Torger Siqveland 17. oktober 1841, MF/Heggtveit-samlingen/L0051/nr. 321.

102 Brev fra Samson Traae til Torger Siqveland 25. oktober 1841, MF/Heggtveit-samlingen/L0051/nr. 526. Ole T. Svanøe var ellers kritisk til den begeistringene noen haugianere hadde for Grundtvig, jf. Golf 2001: 134. Likevel fant han altså ingenting å kritisere i Clausens budskap.

103 Dagbok 2: 25.

Clausens påvirkning på haugianerne

Hvilke virkninger fikk Clausens misjonsreise på haugianerne? Clausen vakte uten tvil stor begeistring, men som «Missions-Værk» hadde nok reisen svært begrenset effekt. Hans grundtvigianske forkynnelse om dåpspakten etterlot seg få spor blant haugianerne i det lange løp. Til det var nok reisen for kort og lojaliteten til Hauges skrifter blant haugianerne for sterk. Enda viktigere var det nok at forholdet mellom haugianismen og grundtvigianismen de neste årene ble påvirket av andre begivenheter enn av Clausens reise, og det i negativ retning.

Grundtvigs åpning for omvendelse etter døden var det som skulle gjøre størst skade på forholdet mellom de to retningene.¹⁰⁴ Kort tid etter Clausens reise brøt den såkalte forklaringsstriden ut i Norge. Striden ble utløst av at en regjeringsoppnevnt komité foreslo å revidere Pontoppidans gamle forklaring. Den selverklærte grundtvigianeren Wilhelm Andreas Wexels var medlem av komitéen. Størst anstøt gjorde endringer i tråd med Grundtvigs lære om at Jesus hadde forkynt for fortapte sjeler før sin oppstandelse. Da den nye katekismeforklaringen skulle tas i bruk, førte haugianere over store deler av landet an i motstanden mot revisjon av deres skattede Pontoppidan. Striden medførte at haugianerne nokså unisont på få år kom til å avvise alt av grundtvigiansk tankegods, ikke bare muligheten for omvendelse etter døden.¹⁰⁵ Dermed var også Grundtvigs vektlegging av dåpspakten lite aktuell å ta til seg.

En viss betydning har Clausens reise likevel hatt for haugianerne, nemlig for prosessen rundt opphevelsen av konventikkelplakaten. På Stortinget hadde plakaten allerede blitt vedtatt opphevet både i 1836 og 1839, men unionskongen Carl Johan hadde nedlagt veto. I 1842 skulle saken opp for tredje gang til avgjørende votering på Stortinget, og den første store styrkeprøven mellom det norske Stortinget og den svenske kongen nærmet seg et klimaks. Det var ingen andre enn Clausens diskusjonspartner på Valle, Tollef Bache, som opprinnelig hadde lagt fram forslag om opphevelse av forordningen.¹⁰⁶ Haugianerne støttet framlegget helhjertet, men de var ikke de eneste som ivret for opphevelsen. Over hele landet hadde et flertall

104 Læren ble utlagt av Lindberg under tittelen «Om Christi Nedfart til Helvede og Prædiken for Aanderne, som ere i Forvaring», Lindberg 1835, og poetisk fremstilt i Grundtvigs mytologiske dikt *I Kveld blev der banket paa Helvedes Port*, Grundtvig 1837.

105 Om forklaringsstriden, se for eksempel Koht 1907 og Thorkildsen 2020.

106 Seierstad 1923: 256–260.

av de nykonstituerte formannskapene uttalt seg tydelig om at det var på tide å fjerne det gamle forbudet mot lekmannsforsamlinger.

Det var i opptakten til den tredje og avgjørende stortingsvoteringen om konventikkelplakaten at Clausen foretok sin reise, og han spilte en positiv rolle for to stortingsmenn som begge hadde tydelige meninger om saken. Den ene var haugianeren Ole T. Svanøe (1781–1859), fra Svanøy utenfor Sunnfjord. Han hadde sittet på Stortinget i flere perioder og var nå en av dem som stod i bresjen for å få plakaten opphevet. Clausen traff ham da han besøkte haugianersetet Svanøy. Hva de to snakket sammen om da de treftes, har ikke Clausen skrevet noe om. Men han noterte seg bakerst i dagboken at han skulle sende «det sidste Cancellie-Circulaire om gudelige Forsamlinger i Danmark» til Svanøe når han var vel hjemme igjen.¹⁰⁷ Dette sirkulæret var blitt sendt rundt til alle Danmarks biskoper av den nykronede kong Christian 8. den 1. oktober 1840.¹⁰⁸ I praksis satte sirkulæret konventikkelplakaten ut av funksjon i Danmark, og som haugianer var Svanøe naturlig nok interessert i det. På den måten håpet han nok å samle seg argumenter for den avgjørende avstemningen på Stortinget, og her bidro altså Clausen på sin måte.

Den andre Clausen var i kontakt med om konventikkelplakaten, var byfogden i Stavanger, Halvor O. Christensen (1800–1891), som i utgangspunktet også var positiv til å oppheve plakaten. Clausens omreisende forkynnervirksomhet var nettopp slikt som plakaten eksplisitt forbød. Byfogden troppet derfor opp sammen med sognepresten på en forsamling Clausen skulle tale på i byen, for å teste sitt standpunkt om hva han skulle stemme i den kommende stortingssesjonen. Var det greit å skulle tillate slik virksomhet i framtiden, uten myndighetens tilsyn? Etter litt innledende misforståelser tok byfogden ordet etter forsamlingen og kunne berolige Clausen og alle haugianerne som var til stede med at han var «inderlig vel tilfreds med Alt hvad han havde hørt tale denne Aftenstund».¹⁰⁹ Ved voteringen i 1842 var han med å oppheve plakaten. Om ikke Clausens misjonsforkynnelse satte så dype spor blant haugianerne, innebar i hvert fall reisen hans et hjelpende steg på veien for politikere som kjempet for opphevelse av plakaten og bedrede kår for den haugianske forsamlingspraksisen.

107 Dagbok 2: 88.

108 Baago 1958: 341.

109 Dagbok 2: 63.

Til syvende og sist ble nok haugianernes innvirkning på Clausen likevel større enn Clausens innvirkning på haugianerne. Ikke bare fikk han et bedre inntrykk av haugianerne enn han hadde hatt da han satte seil fra Langeland. Det var også takket være sine nye haugianske kontakter i Norge at Clausen fikk tilbud om å utvandre til Amerika. Det er tema for neste kapittel.

KAPITTEL 3

Clausens vei til utvandring

Clausens dagbøker er ikke bare viktige som en beretning om haugiansk fromhet og tidlig misjonsvirksomhet til Norge. De kan som nevnt også sees som en levning etter et avgjørende livsvalg om å reise som misjonær til haugianere i Norge med et grundtvigiansk budskap. På den måten er de viktige kilder til omstendighetene som førte til at Clausen reiste til Norge, og til hans videre vei til utvandring. I Clausens tilfelle var misjon og migrasjon to sider av samme sak, og viktig for begge deler var hans grundtvigianske overbevisning.

Dette kapittelet har to hensikter. For det første søker det å gi ny og mer detaljert informasjon om Clausens vei til utvandring. Kortere og lengre versjoner av Clausens vei til utvandring finnes i de ulike biografiske skildringene av hans liv i bøker og artikler. Takket være dagbøkene fra norgesreisen og andre tidlige kilder er det nå mulig å gi et betydelig fyldigere bilde av omstendighetene som førte til hans beslutning om å utvandre, enn det som hittil er kjent. For det andre vil dette kapittelet legge særskilt vekt på å skildre hvordan Clausen var påvirket av grundtvigiansk teologi, og hvilken rolle dette spilte for hans beslutning om å utvandre. Med utgangspunkt i Clausens eksempel vil grundtvigianismens betydning for tidlig norsk misjon, utvandring og kirkelig organisering diskuteres.

Clausens selvbiografi

Clausens dagbøker er verken de eneste eller de mest detaljerte kildene til hans vei til utvandring. Den hittil viktigste kilden til Clausens liv har vært hans selvbiografi. På sine gamle dager ble Clausen oppfordret av en dansk prestekollega i USA, Rasmus Andersen, til å skrive en beretning

om sitt liv.¹¹⁰ Clausen samtykket og skrev i 1885 en kort, men oversiktlig framstilling. Skildringen han da gav av sin vei til utvandring, ble senere limt ordrett inn i Andersens biografi om Clausen.¹¹¹ Gjennom Andersens biografi ble dermed Clausens eget narrativ det viktigste grunnlaget for alle senere omtaler av ham. Fortellingen om Clausens vei til utvandring ble altså i stor grad utformet av ham selv.

Ifølge Clausens selvbiografi vokste han opp på Ærø hos «hæderlige kristelige Folk».¹¹² Han hadde svak helse, men et godt hode. Etter konfirmasjonen, som Clausen bestod med glans takket være katekismeundervisning med sin fromme bestemor (av sin fordrukne sokneprest lærte han nemlig ingenting), ble Clausen sendt til Fyn for å være lærling på et godsforvalterkontor.¹¹³ Mens han var der gjennomgikk han en religiøs vekkelse. Dette ga ham lyst til å bli misjonær, og han ønsket nå å utdanne seg til dette.

Da han var ferdig som lærling og returnerte til Ærø, hadde den fordrukne soknepresten blitt erstattet en ny prest som anerkjente Clausens potensial. De to inngikk en avtale om at Clausen skulle påta seg privatundervisning av prestens barn mot at Clausen fikk privatundervisning i teologi. Etter en tid mente presten at Clausen burde dra til København for å studere teologi på universitetet. Dette var det dessverre umulig for Clausen å gjennomføre «af Mangel paa fornødne Midler».

Han flyttet heller til naboøya Langeland, der han fikk jobb som huslærer. Denne jobben måtte han også dessverre snart avbryte, for han kunne ikke «taale det stillesiddende Liv». Han fikk derfor det rådet av legene sine

at tage sig en længere Fodrejse i Norge eller Sweitz, og da han lavde læst meget om Hans Nielsen Hauges Rejser i Norge, som havde meget interesseret ham, saa bestemte han sig til at gøre Turen i Norge.¹¹⁴

I 1841 reiste han derfor til Norge, der han gjorde mange nye bekjenskaper med folk han traff på sin vandring. Vel hjemme igjen i Danmark mottok

110 Det var Rasmus Andersen som i sin bok *Emigrantmissionen* i 1885 oppfordret Clausen til å skrive selvbiografien, jf. Andersen 1921: 234–235. Clausens høyre arm var på dette tidspunktet lammet, så han dikterte mest sannsynlig biografien til fosterdatteren Gunhild (Clausen) Strand.

111 Clausens svigersønn, Svein Strand, ga dessuten senere ut en biografisk artikkel om Clausen, som i store deler bygget på beretninger fra Clausen, Strand 1913.

112 Det følgende referatet følger den første delen av Clausens selvbiografi, slik den er gjengitt i Andersen 1921: 11–15. Claus Lauritzen Clausen ble født 3. november 1820 og døpt to dager senere i Tranderup kirke, Tranderup Sogns Kontraministerialbog 1820.

113 Andersen 1921: II; Vesten 1907–1909: 285. Sokneprest Lauritz Ottesen var opprinnelig fra Norge. «Claus Larsen Clausen» står oppført som førstemann av de konfirmerte, Bregninge Sogns Kontraministerialbog 1835.

114 Andersen 1921: 13

Clausen en forespørsel fra noen av sine nye venner i Christiania om han kunne tenke seg å reise ut som medhjelper til teologen Hans Schreuder, som snart skulle fra ut som norsk misjonær til Afrika. Clausen reiste derfor tilbake igjen til Norge for å diskutere misjonærmulighetene. I samtalene ble det snart klart at det var et problem at han selv ikke var ordinert:

Hvis Schreuder skulde falde bort ved Døden, da vilje jo Clausen blive staaende alene ude paa Hedningemarken midt blandt et fremmed Folk, og saalænge han ikke var ordinert til det hellige Præsteembede vilde det under saadanne Omstændigheder være praktisk umulig for ham at udrette noget synderligt.¹¹⁵

Mens han var i Norge, fikk Clausen nok en forespørsel via sine haugianske venner, om han heller kunne tenke seg å reise til Amerika og bli lærer for norske utvandrerbarn der, og siden «at blive deres Præst». Etter en del fram og tilbake, kom Clausen til at «hans egentlige Kald var til Skandinaverne i Amerika i stedet for at gaa ud blandt Hedningerne, og han besluttete sig derfor i Jesu Navn at følge Kaldet til Amerika».¹¹⁶

Dermed ble det utvandring til nordmennene i Amerika istedenfor utreise som misjonær sammen med Schreuder blant hedninger i Afrika.

Selvframstillinger

Omtrent slik foregikk i korte trekk Clausens vei til utvandring ifølge ham selv. Narrativet er at Clausen på sin helsereise til Norge traff de nøkkelpersonene som ga han mulighet til å utvandre til USA. Det forklarer hvorfor han reiste som lærer til Amerika istedenfor som misjonær til Afrika. Isolert sett gir narrativet mening, det er ingen usannsynlig fortelling.

Samtidig er det tydelig at framstillingen av reisen til Norge er en helt annen enn i dagbøkene, særlig på et par-tre punkter. I selvbiografien gis det inntrykk av at norgesreisen like gjerne kunne gått til Sveits. Møtet med haugianerne i Norge blir som et lykketreff. En annen forskjell er Grundtvigs rolle og budskapet om dåpen. Mens Grundtvigs lære om dåpspakten ifølge dagbøkene er selve drivkraften bak norgesreisen, glimrer den danske teologen og budskapet om dåpen med sitt fravær i selvbiografien. Og hvorfor i alle dager var det plutselig så viktig for lekpredikanten Clausen å bli

115 Andersen 1921: 14.

116 Andersen 1921: 15.

ordinert? Det går ikke tydelig fram av fortellingen. Det er altså viktige forskjeller mellom informasjonen som gis i selvbiografien og i dagbøkene.

At det er forskjeller mellom ulike varianter av selvframstilling er i og for seg ikke uvanlig. «Selvframstilling» kan brukes som samlebetegnelse for ulike sjangre som selvbiofrafier, memoarer, dagbøker, bekjennelser og brev.¹¹⁷ Det er helt normalt at ulike sjangre vil gi ulike selvframstillinger, selv når de er skrevet av samme person og skildrer samme hendelser. Et typisk kjennetegn ved dagbøker er for eksempel at de er samtidige og har en umiddelbar framstillingsform. Det er også vanlig at den som skriver, hele tiden forandrer seg samtidig som historien går sin gang.¹¹⁸ Dette finner vi igjen i Clausens dagbøker. Noteringene gjøres dag for dag uten noen tilbakeskuende oversikt, og Clausen selv er ikke den samme personen ved slutten av turen som da han la ut på reise. Når han vender nesa hjem igjen mot Langeland, har han et annet syn på framtiden enn han hadde ved starten.

Selvbiofrafier har derimot andre sjangertrekk enn dagbøker. For det første kan selvbiofrafier sies å være en erindrings- og beretningsprosess på «to spor», der forfatterens tilbakeskuende forståelse av hendelser slår tilbake på beskrivelsen av fortiden idet han beskriver seg selv «utenfra».¹¹⁹ Dessuten struktureres gjerne selvbiofrafier som et lineært forløp, der den sammenhengende fortellingen gir mening til de livshendelsene som ellers ville oppfattes som tilfeldige.¹²⁰ For det tredje kan selvbiofrafier sies å inneholde både virkelighet og fiksjon. De er ikke enten–eller, men både–og, ved at litterære virkemidler er med på å skape framstillingen.¹²¹ Alle disse trekkene finner vi igjen i Clausens selvbiografi. Han ser tydelig seg selv utenfra ved å omtale seg selv i tredje person som «Claus» og «Clausen», istedenfor som «jeg». Videre er årene før utvandringen strukturert slik at de blir en fortelling om hvordan det hadde seg at Clausen utvandret til Amerika. Og sist, men ikke minst, er det noen ganger vanskelig å vite hva som er objektive fakta, og hva som er subjektive oppfatninger. Det er altså tydelige forskjeller mellom Clausens

117 Melberg 2025.

118 Melberg 2025.

119 Rasmussen 2011: 365. Et annet begrep for det samme fenomenet er «jeggets fordobling», at man er til stede både som subjekt og objekt samtidig når man beskriver seg selv utenfra, Melberg 2007: 14–15.

120 Melberg 2025.

121 Serge Doubrovsky kaller av denne grunn selvbiofrafier for autofiksjon, jf. Melberg 2007: 15.

dagbøker og hans selvbiografi, noe som kan sies å skyldes nettopp at de er ulike sjangre.

Likevel kan ikke alle forskjellene spores tilbake til ulike sjangertrekk. Det er ikke så enkelt som at en tilbakeskuende selvbiografi er subjektiv, mens en samtidig dagbok gjengir en objektiv virkelighet. Dagbøkene er jo på sin side på ingen måte nøytrale, og er heller ikke nødvendigvis inkompatible med selvbiografien. For eksempel *kan* Clausen ha hatt helsemessige årsaker for norgesreisen sin i tillegg til misjonsmessige. Clausens dårlige helse var en velkjent sak, og som nevnt innledningsvis hadde han flere ganger angivelig byttet både jobb og bosted nettopp på grunn av helsen.¹²² Og utelatelsen av Grundtvig *kan* skyldes at han ikke var relevant for den målgruppen Clausen forfattet selvbiografien sin for. Den danske presten var jo betydelig mindre berømt i Amerika enn i Danmark.

Likevel står det igjen at Clausens selvbiografi gir en ganske annet inntrykk av norgesreisen enn dagbøkene, blant annet ved å tegne et helt annet bilde av Clausens motivasjon. Hvis selvbiografien til Clausen er uttrykk for at «forfatterens tilbakeskuende forståelse av hendelser» påvirker framstillingen, er det interessant å spørre hva som kan ha motivert Clausen til å utelate Grundtvig og skildre reisen til Norge mer eller mindre som en tilfældighet tilskyndet av helsemessige behov.

Grundtvigianske «Vildfarelser»

Clausens skildring av veien til utvandring i selvbiografien bør leses på bakgrunn av hans tidvis konfliktfylte forhold til mange av prestekollegene. Det trøblete forholdet ble bekreftet da Clausen døde i 1892. I nekrologen over Clausen poengterte redaktøren av den norskamerikanske ukeavisen *Fedrelandet og Emigranten*, som Clausen mange år tidligere selv hadde vært med på å starte, at «selv de, der engang var hans bitreste Modstandere i Kirken vil vistnok være villige til at indrømme, at han stred for det, som han troede var ret».¹²³ Formuleringen vitner om at minnet etter Clausen

122 Clausen påberopte seg blant annet dårlig helse da han trakk seg som leder for kirkesamfunnet «Konferensen» etter en uenighet og dro for å etablere en ny koloni i Virginia. Da han flyttet tilbake til Midtvesten noen år senere, etter å ha gitt opp etableringsforsøket, var helsen blitt «restituert», jf. Kinsley & Kinsley 1996: 80. Han «nedla Præsteembedet» flere ganger, angivelig på grunn av helseproblemer. Da dette skjedde nok en gang i 1876, kommenterte redaktøren av et kirkeblad Clausen hadde en lang konflikthistorie med, at dette nå hadde forekommet så mange ganger at selv Clausen måtte ha kommet ut av tellingen, jf. Kirkekrønike 1876: 743.

123 Pastor C. L. Clausen 1892.

var av såpass blandet karakter at det var behov for å påpeke at han tross alt hadde handlet i beste mening.

Clausen hadde nok følt på det samme, at det var en del åpne sår og dårlige forhold der ute. Mot slutten av livet strakk han ut en hånd for å forsone seg med sine gamle meningsmotstandere. I en siste hilsen til kollegene før han døde skrev han at han ønsket «å skilles herfra i Fred med Gud og med alle Mennesker, især alle mine Embedsbrødre, som paa en eller annen Maade maa have følt sig krenket eller forurettet af mig».¹²⁴ Striden med meningsmotstandere og ønsket om forsoning er viktige elementer for å forstå konteksten rundt Clausens selvbiografi. Det var nettopp på denne tiden den ble forfattet, få år før Clausen døde. At han utformet den på den måten han gjorde, tyder på at han ikke ønsket å rippe opp i gamle sår. Og flere av de gamle sårene hadde med Grundtvig å gjøre.

Clausens mange konflikter med geistlige kolleger hadde dreiet seg om teologiske spørsmål: spørsmålet om slaveri, om helligholdelse av søndagen, opprør mot øvrigheten og kirketukt.¹²⁵ Den første av de mange stridighetene gjaldt derimot Grundtvigs kirkelige anskuelse. Ikke bare Clausen, men også flere av de andre norske prestene i USA, var på 1840-tallet begeistret for oppfatningen om dåpens og bekjennelsens kontinuerlige praksis som kirkens grunn, uavhengig av Det nye testamentes vitnesbyrd.¹²⁶ Da de i 1851 organiserte Den Norsk-Evangelisk-Lutherske Kirke i Amerika, senere kjent som Den norske synode, ble en Grundtvig-inspirert formulering om dåpen skrevet inn i vedtektene. Der het det at «Kirkens Lære er den, som er aabenbaret i Guds hellige Ord i vor *Daabs-Pakt*, samt i det gamle og nye Testamentes canoniske Skrifter» (min utheving).¹²⁷

Om Grundtvig var populær blant de tidligste norsk-amerikanske prestene, var derimot holdningen til grundtvigianismen blant både teologer og lekfolk i Norge i ferd med å snu. Nettopp det året Clausen ankom USA, begynte forklaringsstriden i Norge, der slaget stod om grundtvigiansk teologi. Ett resultat av striden ble en skepsis overfor alt grundtvigiansk

124 Andersen 1921: 234. Henstillingen ble gjort i forbindelse med kirkemøtet for Konferensen i 1890, Swansen 1949: 223.

125 Se blant annet Halvorsen 1903: 238. En norsk prestekone, Elisabeth Koren, satte nok ord på det mange andre følte da hun i et brev hjem til Norge oppgitt utbrøt: «C. L. Clausen er ikke av de greie.», brev fra Elisabeth Koren 14. mai 1865, Gulliksen 2023. Se også brev av 2. februar og 1. august 1864 samme sted.

126 Dette gjaldt særlig den andre store kirkeorganisations på 1840-tallet, J. W. C. Dietrichson. Ikke bare var han selv en varm tilhenger av Grundtvig; reisen hans til USA hadde blitt sponset av «Farver Sørensen» i Christiania, som også var overbevist grundtvigianer; Dietrichson 1846: 1.

127 Den Norsk-Evangelisk-Lutherske Kirke i Amerika 1851: 1.

tankegods, blant både lek og lærd. Med ankomsten av flere norske prester blant de norske utvandrerne, ble grundtvigianismen snart stemplet som «Vildfarelse» av flertallet i prestekollegiet. Også konkurrerende norskamerikanske synoder var tydelig anti-grundtvigianske. Grundtvig ble en felles fiende for de norskamerikanske kirkene. Som en dansk prest formulerte det, stod de norske kirkesamfunnene i Amerika, på tross av sine mange uenigheter, forenet i å «fordømme de grundtvigianske Præster som Kættere».¹²⁸ Det første utslaget av dette var at Den norske synode ble reorganisert allerede etter to år, nettopp for å få fjernet grundtvigiansk dåpsteologi. Grundtvig-tilhengerne var nå i mindretall, og den grundtvigianske formuleringen om dåpen i vedtektene ble tatt ut.¹²⁹

Clausen holdt likevel på sine grundtvigianske anskuelser i lang tid. Til slutt måtte likevel også han endre mening. Da han i 1861, etter noen års pause i prestejobben, ønsket å bli medlem av Den norske synode igjen, ble dette innvilget kun på betingelse av at han tok avstand fra sin grundtvigianske «Vildfarelse» om dåpen. Clausen ga etter. I en offentlig bekjennelse, formulert av hans tidligere meningsmotstandere, het det at Clausen nå var kommet til en riktigere erkjennelse av dåpen, takket være «sine Medbrødres Hjælp, men fremfor alt ved Guds Naade».¹³⁰ Selv om innrømmelsen ble gitt av nødvendighet og formuleringen bar tydelig preg av motstandernes bedrevitende overbærenhet, ble Clausen likevel stående fast ved sin ikke-grundtvigianske bekjennelse resten av livet. På sine gamle dager hadde dermed Clausen et ambivalent forhold til sin ungdomstids Grundtvig-entusiasme. Det var noe han nok ikke følte behov for å vektlegge. Clausens senere avvisning av Grundtvigs dåpslære må altså sees som en viktig grunn til at han valgte å utelate Grundtvig fra framstillingen av sine unge år i selvbiografien sin.

På og bak scenen

Hvordan man søker å framstille seg, hvilke roller man inntar i «hverdagslivets rollespill», og hva man skjuler fra andres innsyn, er alt sammen

128 Brev fra F. R. Mathiesen til Clausen 22. oktober 1867, sitert i Andersen 1921: 151.

129 «Den norske synoden» het offisielt Den Norsk-Evangelisk-Lutherske Kirke i Amerika.

130 Den norsk-evangelisk-lutherske Kirke i Amerika 1861: 234. Ordene er hentet fra det offisielle referatet fra synodemøtet og ble publisert i synodens offisielle organ. Clausens egen beretning ble nektet tatt inn av redaktørene og er gått tapt.

elementer av de velkjente begrepene «frontstage» og «backstage» fra den kanadiske sosiologen Erving Goffman.¹³¹ «På scenen» inntar man roller som forventes av og passer til det publikum man står overfor. Framstillingen forberedes derimot «bak scenen», der man har frihet til å oppføre seg annerledes.

Goffman utmeislet sine begreper med tanke på selvframstilling i levd liv, men de er anvendelige også på skriftlige selvframstillinger. Clausens selvbiografi er en selvframstilling som helt tydelig er ment for framvisning på scenen, for et publikum. Publikumet var hans norske utvandrermenigheter og prestekolleger. Selv om han hadde hatt sine teologiske feider, hadde han også en stor skare av tilhengere og venner. For dem var han «den første lutherske presten blant nordmenn i Amerika», en elsket familiemann, en hjelp og støtte for nybyggerne og en klippefast bekjenner av fedrenes tro. Slik ble han også hyllet av sine venner ved begravelsen:

Og blandt vort unge Nybyggerfolk
Snart stod du viet som Herrens Tolk,
Og mens de ryddet og satte Bo,
Guds Kirke bygdes på Fædres Tro.¹³²

Men hvordan var Clausen bak scenen? Hvilke kilder har vi til den delen av livet som ikke ble presentert for publikumet i selvbiografien? Dagbøkene er nettopp en slik kilde, men de gir først og fremst informasjon om norgesreisen. Men det finnes også andre kilder som gir informasjon om livet bak scenen. Goffman poengterer at grensene mellom framstillinger på og bak scenen noen ganger kan bli uklare. En framstilling for et tidligere publikum kan for eksempel være i strid med forventningene til et senere publikum. Som en konsekvens kan en tidligere selvframstilling bli oppfattet som å inneholde det Goffman kaller «mørke hemmeligheter» som ikke stemmer overens med den selvframstillingen man senere ønsker å opprettholde.¹³³ Den tidligere selvframstillingen henvises dermed til en tilværelse bak scenen. Gamle selvframstillinger en gang beregnet for scenen kan dermed romme informasjon om livet bak scenen.

131 Goffman 1969: 109–140.

132 Strofe fra et dikt som ble lest opp ved Clausens begravelse, gjengitt i *Ungdommens Ven*, mai 1910: 272, NAHA arkiv/P0059 Claus L. Clausen.

133 Goffman 1969: 138–141.

Bilde 5. Pionerpresten Clausen slik han ønsket å bli minnet. Innrammet portrett som i dag henger på veggen i biblioteket i St. Ansgar. Foto: Jostein Garcia de Presno

Nettopp slike gamle selvframstillinger finnes i Clausens tilfelle. Det var ikke bare dagbøkernes framstilling av norgesreisen som ble henvist bak scenen av Clausen i det han utvandret. Det finnes flere selvframstillinger fra hans unge år, både brev og leserinnlegg. Særlig ett brev er interessant, siden det inneholder en detaljert, kronologisk fortelling. Det ble skrevet i 1842, året før Clausen utvandret, til vennen Ludvig Hass. Hass stod selv på trappene til å reise ut som dansk misjonær til Smyrna.¹³⁴ Han hadde akkurat hørt at Clausen hadde avslått tilbudet om å reise ut sammen med Schreuder som misjonær til Afrika. Hass kritiserte ham for «Vægelsind og Ustadighed», som så mange på lignende vis senere også skulle gjøre. Clausen følte behov for å forsvare valget han hadde tatt overfor Hass og vise hvordan det hele hang sammen. Måten han gjorde det på var gjennom et selvbiografisk brev.¹³⁵

134 Presten Ludvig Daniel Hass (1808–1881) reiste som misjonær for Det Danske Missionsselskab til Smyrna i 1842. Hass besøkte Langeland like før sin utreise, i september 1842, jf. Thyssen 1964: 392. Det var nok der han fikk nyhetene om at Clausen, som på det tidspunktet var i Norge, likevel ikke skulle bli med Schreuder til Afrika.

135 Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

Denne selvbiografiske selvframstillingen fra 21 år gamle Clausen er en svært detaljert historie om en ung, vakt mann som på flere ulike måter prøver å bli misjonær. Som samtidig beretning om hvordan et misjonskall kunne utvikles og oppleves, er den nesten unik. Framstillingen er bygget opp som en redegjørelse for Clausens kall og hans mange forsøk på å realisere det. På samme måte som hans senere selvbiografi har den et tydelig tilbakeskuende fortellergrep for å fortelle historien om veien fram mot et avgjørende valg. Men siden målgruppen og livssituasjonen til Clausen var såpass forskjellig fra da han forfattet sin offisielle selvbiografi senere i livet, rommer brevet til Hass mye som må ha fortonet seg som «mørke hemmeligheter» for gamle Clausen, og som derfor ble utelatt da han skrev sin selvbiografi mange år senere. Bildet som tegnes av Clausens vei til utvandring i dette brevet og andre samtidige kilder, er ikke bare rikere på detaljer enn selvbiografien. Det avviker på flere punkter.¹³⁶

Selv om brevet til Hass har vært kjent for dansk vekkelserforskning, har det forblitt ukjent for alle de mange framstillingene av Clausens liv som finnes i utvandringshistorier, biografier og artikler.¹³⁷ Hvordan ser fortellingen om Clausens vei til utvandring ut, hvis selvbiografien hans fylles ut og korrigeres med ungdomstidens bevarte brev og dagbøkene fra norgesreisen? Det er temaet for resten av denne innledningen. I denne fortellingen spiller Grundtvig og hans kirkelige anskuelse en nøkkelrolle, og Clausens livsvalg om utvandring skjer i rammen av deltakelse i dansk og norsk vekkelser. Brevet til Hass gir et detaljert innblikk i hendelser og refleksjoner knyttet til de store spørsmålene om misjon og migrasjon. Siden kildene både gir en god introduksjon til Clausens vei til utvandring og et usedvanlig detaljert innblikk i hendelser og refleksjoner knyttet til spørsmålene om misjon og migrasjon, gjengis fortellingen i ganske stor detalj nedenfor.

136 Clausen hadde i ettertid blitt forsonet med familien sin og ga flere ganger uttrykk for følelsesmessig belastning av å tenke tilbake på fortidens feider: «Endnu maae mine Øine bløde og mit Hjerte dybt og veemodig bøies og bevæges ved levende at kalde tilbage i Erindringen hine Scener», brev fra Clausen til Hass 10. september 1842, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D. Og om tiden i Muskego: «At beskrive her, hvor tung Skilsmissen med denne min første Menighed, under saa sørgelige Forholde, faldt mig, vilde blive ligesaa tung for mig, som kjædeligt for Lærseren», Clausen 1850.

137 Da det på 1960-tallet ble utgitt et flerbindsverk om «de gudelige vækkelser» i Danmark, ble Clausen og rollen han hadde hatt i vekkelser grundig kartlagt, se særlig Pedersen 1964: 312–317; Thyssen 1964: 375–391.

Fortellingen begynner med Clausens vekkelse i ungdomsårene. Årene som vakt kan deles i tre deler: tiden på Ærø, tiden på Langeland, og reisen til Norge.

Vekkelse i Danmark og Norge

Tiden på Ærø foregripes av Clausens vekkelse på Fyn. Allerede her er det et viktig poeng: Den skjedde ikke i et vakuum, slik man kan få inntrykk av i Clausens selvbiografi. Å bli «vakt» var opprinnelig en religiøs betegnelse, som henviste til at kristne opplevde å bli personlig vakt (vekket) fra «syndens søvn». Personer som ble vakt, anså sitt tidligere liv som syndig, og at de nå fikk en frelsende tro. En beskrivelse i dagbøkene fra en gammel mann som Clausen møtte i Flekkefjord på norgesreisen, gir et ganske godt inntrykk av hvordan en personlig vekkelse kunne oppleves:

I Aften seer jeg for første Gang i mit Liv at jeg har kuns levet ilde hidintil, og kunde gjerne have Behov at leve endnu sex og otti Aar til for at vende tilbage og blive et Barn paany. O, jeg gamle Daare, hvad skal jeg gjøre? Jeg har trøstet mig ved Guds Naade udenfor min Daabs-Pagt. Jeg har ikke tænkt paa at forsage Djævelen, alle hans Gjerninger og alt hans Væsen. Jeg har blot bestræbt mig for at leve udvortes skikkeligt og ærbart for Menneskene. Jeg har ikke ret troet paa Gud Fader, Søn og Hellig-Aand. Jeg har kun ladet mig nøie med ikke at fornægte Gud og vide lidt om ham at sige.¹³⁸

Selv om vekkelsesopplevelsen var individuell, var vekkelsesfenomenet alltid en kollektiv foreteelse. De vakte var alltid del av et fellesskap av vakte.¹³⁹ I historisk forstand brukes betegnelsen «vakte» derfor om deltakere i 1800-tallets folkelige vekkelser. Da Clausen ble vakt på Fyn i 1836 eller 1837, var han ikke alene, han ble med i et fellesskap av vakte. Det var slett ikke tilfeldig at det skjedde akkurat på Fyn. På den tiden var det begynnende vekkelse flere steder i Danmark, nettopp med utspring i Fyn.¹⁴⁰ Clausen ble vakt i vekkelsens kjerneområde, i starten av det som skulle komme til å bli den store vekkelsen i Danmark, og som skulle prege landet både politisk og religiøst i flere tiår.

138 Dagbok 2: 72–73.

139 Gundersen 2022: 63. Seland & Aagedal 2008: 15 definerer vekkelse som «ein prosess der ein heller stor flokk menneske nokolunde samtidig opplever ei omvendning som gir ny mening i tilværet».

140 Starten på forsamlingsvekkelsen regnes til 1819, men det var først i 1834 at den begynte å spre seg for alvor, Pedersen 1964: 201.

I Norge hadde den store folkelige vekkelsen, Haugebevegelsen, kommet noen tiår tidligere i forbindelse med Hauges virksomhet på slutten av 1700-tallet. Norges første folkebevegelse bestod i at menn og kvinner begynte å samle seg til religiøse forsamlinger i hjemmene der han og haugianerne reiste og forkynte. De startet etter hvert også opp betydelig handelsvirksomhet og prøvde seg til og med på eiendomsfelleskap. Vekkelsen skapte både uro og oppbrudd i det standsmessige norske samfunnet. Det ble så mye uro at staten grep inn og arresterte Hauge i 1804. Resultatet var at både handels- og forkynnelsesvirksomheten stoppet helt opp. Da rettssaken mot Hauge var over i 1814 og Norge var kommet i union med Sverige, ble vekkelsesvirksomheten gradvis tatt opp igjen av haugianerne, men denne gang i mer ordnede former.¹⁴¹

Nå hadde en lignende vekkelse som den tidlige Haugebevegelsen sprunget ut i Danmark. Som i Norge gikk aktiviteten til de vakte for det meste ut på å holde ulovlige «gudelige forsamlinger» uten prest til stede, der det ble forkynt, lest fra Bibelen og sunget salmer. Lokale grupper av vakte ble besøkt av omreisende lekpredikanter, som selv hadde blitt vakt på lignende forsamlinger. De vakte var gjennomgående kritiske til kirkens prester, som de beskyldte for å lære eller leve feil. Selv opplevde de vakte å ha blitt vakt til et liv i omvendelse og etterfølgelse. I Danmark som i Norge var det de vaktens religiøse sammenkomster som var hovedproblemet for myndighetene. Derfor havnet de ofte i konflikt med myndighetene. Vekkelse gikk dermed hånd i hånd med pågripelser, anklager, hjemsendelser, arrestasjoner, rettssaker og bøter.¹⁴²

Om religiøse samlinger uten prest kanskje høres ufarlig ut i moderne ører, var det sprengstoff i datidens standssamfunn. Samlingene var i direkte konflikt med både sivile og religiøse bestemmelser, særlig konventikkelplakaten, som forbød lekmannssamlinger.¹⁴³ Forsamlingene utfordret den lutherske ideologien som hele enevoldssamfunnet var bygget opp rundt, med tydelig ulike roller for lærerstand og husstand.¹⁴⁴ På den måten gjorde vekkelsene opprør mot både kirkelige og statlige maktorganer.¹⁴⁵ Med andre ord var det et framvoksende, selvbevisst og prestekritisk vekkelsesmiljø

141 Om utviklingen av Haugebevegelsen etter rettssaken, se Garcia de Presno 2024a.

142 Jf. Hanne Sanders sin definisjon av vekkelse: «For mig er vækkelser handlinger over for religiøse forhold, som skapte modstand i det omgivende samfund. Vækkelse er en konflikt.» Sanders 1995: 22.

143 Forordningen gjaldt i både Danmark og Norge.

144 Koefoed 2019.

145 I Danmark varte eneveldet helt til 1848, i Norge ble det opphevet da unionen med Danmark ble oppløst i 1814.

Clausen kom i kontakt med gjennom barndomsvennen sin, og som han ble en del av som en av de vakte på Fyn.

Den danske vekkelsen slektet på mange måter på sin norske haugianske forgjenger. I begge landene tok de vakte spørsmålet om sjelens frelse i egne hender og havnet i klammeri med prester og embetsmenn. Det var likevel trekk ved den danske vekkelsen som skilte den fra den norske, og som kom til å prege Clausens involvering.¹⁴⁶ I Danmark mobiliserte for eksempel de vakte til kollektiv aksjon mot innføring av et nytt kirkeritual og ny alterbok, et arbeid som ble ledet av kirkens øverste mann, biskop Jacob Peter Mynster (1775–1854) i København. I det nye ritualet var det gjort noen mindre justeringer av ordlyden i dåpsliturgien, og de vakte mente at disse inneholdt vranglære. Den første store kampsaken i den danske vekkelsen ble derfor å beholde det gamle, tradisjonelle ritualet fra 1685. Det ble mobilisert i stor skala, blant annet med leserinnlegg i tidsskrifter, utgivelse av kampskrifter og en velorganisert landsdekkende underskriftskampanje. Motstanden lyktes, og «ritualstriden» endte med at kanselliet til slutt droppet innføringen av biskop Mynsters forslag.¹⁴⁷

De vakte i Danmark hadde to slagferdige teologer av ypperste klasse til å forsvare seg overfor myndighetene, og som påvirket vekkelsens utvikling. Den ene var Grundtvig. I sin ordinasjonspreken i 1810 hadde han gått til frontalangrep på de rasjonalistiske universitetsteologene, og senere krevde han at de måtte forlate kirken hvis de ikke kunne stå inne for kirkens bekjennelse. I årene som fulgte, stod han som et stormsentrum i en rekke voldsomme kirkelige strider, blant annet om kirkens bekjennelse, muligheter for valg av menighet og forståelsen av dåpen. Selv om han i utgangspunktet ikke var noen tilhenger av verken «pietister» eller «gudelige forsamlinger», mente han at det var rasjonalistene som sviktet kirkens bekjennelse, og som måtte forlate kirken, ikke de vakte.¹⁴⁸ Det var også Grundtvig som sporet de vakte til motstand i ritualstriden mot biskop Mynster.¹⁴⁹ Selv om mange av de vakte ikke var enige i alt Grundtvig sa og gjorde, fikk han mye støtte på grunn av sine uredde utspill, sitt forsvar av tradisjonell kristendom og sin sta kamp mot flere av kirkens ledende menn. Dermed fikk han også stor innvirkning på hvilke saker de vakte kjempet for og mot.

146 En annen viktig forskjell var at den danske vekkelsen helt manglet handels- og næringsvirksomhet, som var en sentral del av den norske Haugebevegelsen, jf. Breistein 1955.

147 Om ritualstriden, se blant annet Baagø 1958: 318–326; Pedersen 1964: 213–215.

148 Koch 1943: 211.

149 Gjennom publiseringen av skriftet *Frisprog mod Biskop Mynsters Forslag*, Grundtvig 1839.

Bilde 6. Nicolai Frederik Severin Grundtvig (1783–1872), fotografert kort tid før sin død. Møtet med Grundtvigs teologi om dåpspakten ble som en annen vekkelser for Clausen. Lisens: Falt i det fri

Den andre forsvareren av de vakte var Grundtvigs «våpendrager», magister Jacob Christian Lindberg (1797–1857).¹⁵⁰ Lindberg hadde selv blitt vakt i sin studietid og kastet seg med stor slagkraft og skarp penn inn i kampen, mot rasjonalismen og for Grundtvig. Fra 1833 utga han tidsskriftet *Nordisk Kirke-Tidende*, som ble de vakes landsdekkende opplysnings-, diskusjons- og kamporgan. Dette skapte en offentlighetsarena for det vakte. Ikke bare Grundtvig og Lindberg fikk sine innlegg på trykk der, men også vakte fra bygd og by. Lindberg var mer i kontakt med grasrota enn Grundtvig. Han var også en handlingens mann og en dyktig agitator. Han reiste rundt blant de vakte, oppildnet til kamp og skrev det ene polemiske innlegget etter det andre. Det var mye takket være nettopp Lindbergs utrettelige innsats at Grundtvig ble så populær som han ble blant de vakte.¹⁵¹ Lindberg ikke bare forsvarte Grundtvig, men gjorde ham forståelig og spiselig for «vanlige folk».

¹⁵⁰ En grundig avhandling om Lindbergs rolle i de danske kirkekampene er Baago 1958.

¹⁵¹ Baago 1958, særlig 327–340.

På tross av forskjellene mellom de danske og norske vekkelsene og tidsforskyvingen mellom dem, var det noe kontakt over Skagerrak mellom danske og norske vekkelsesmiljøer. Haugianerne ble av danskene ansett som forbilder som hadde gått opp sporet og vist vei. Noen av Hauges skrifter, som reisebeskrivelsen hans, ble fortsatt lest i Danmark. Likevel mente mange i Danmark at haugianerne hadde stagnert og blitt svært «loviske» de siste årene. Den andre veien abonnerte noen haugianere på *Nordisk Kirke-Tidende*, var godt orientert om vekkelsens utbredelse i Danmark og støttet til og med Grundtvig og Lindberg økonomisk. Men også her rådet en viss skepsis, og da særlig overfor det som ble oppfattet som Grundtvigs lære om muligheten for omvendelse etter døden.¹⁵²

Et viktig møtepunkt mellom de to vekkelsene skjedde da den kjente predikanten og andregenerasjonshaugianeren Elling Eielsen (1804–1883) fra Voss i 1837 foretok en rundreise i Danmark, delvis i tospann med den danske predikanten Rasmus Sørensen.¹⁵³ Reisen fikk stor oppmerksomhet, ikke bare i *Nordisk Kirke-Tidende*, men i dansk presse for øvrig, etter en ganske spektakulær arrestasjon og løslatelse der ingen ringere enn den danske prinsesse Caroline Amalie var involvert.¹⁵⁴ For mange vakte i Danmark var Eielsen en helt, som hadde stått imot statsmaktens forsøk på å undertrykke vekkelsen. Om Clausen traff Eielsen i Danmark er uvisst, men han hadde definitivt hørt om ham, og blitt inspirert til å lære mer om de norske haugianerne. I 1839 utvandret Eielsen til Amerika, noe som heller ikke gikk ubemerket hen hos Clausen.

Urolige tider på Ærø

Tiden på godsforvalterkontoret på Fyn etter at han ble vakt, fortonte seg som en lidelse for Clausen, og han måtte tåle mange ukvemsord for sin plutselig fromme oppførsel. Ifølge eget utsagn kjente han allerede da på et gryende ønske om å reise ut som misjonær. Da den treårige kontraktstiden

152 Jf. for eksempel Clausens referat etter reisen i Norge. Ifølge Clausen var det flere haugianere som lurte på «om De [Grundtvig og Lindberg] endnu troede at Djævlene og de fordømte Sjæle kunde blive salige [...] hvorved nok adskillige [...] rystede med Hovederne», brev fra Clausen til Lindberg 1. desember 1841, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

153 Banning 1958: 185–194. Da den danske predikanten reiste i de samme områdene som Eielsen noen måneder senere, ble han stadig bedt om å hilse til ham, Sørensen 1837: 6–13.

154 Etter en flere ukers lang forkynningsferd ble Eielsen arrestert og forhørt på Sjælland. Han ble derimot raskt sluppet fri igjen på direkte ordre fra grevinne Holstein og prinsesse Caroline Amalie, som begge tilfeldigvis befant seg i omegnen. Brev fra Elling Eielsen til venner i Bergen og på Voss 25. juni 1837, Riksarkivet/RA/EA-6834/F/L0004/Haugianerbrev IV/<https://www.digitalarkivet.no/db60047761000625>. Om Eielsens virkning på den danske vekkelsen, se også Baago 1958: 272, 280–282, 285.

på godsforvalterkontoret nærmet seg slutten, ga faren beskjed om at han trengte Clausens hjelp på gården han nylig hadde tatt over. Clausen returnerte derfor til gårdsarbeid på Ærø istedenfor å dra videre til jusstudier i København som opprinnelig planlagt. Han gledet seg til å komme hjem til en støttende familie, «og i deres Samfund at kunne voxe en frodig Væxt i vor Herres og Frelsers Jesu Christi Naade og Kundskab».¹⁵⁵

Figur 1. De to hjemstedene til Clausen i Danmark, Ærø og Langeland. Kart: NordNord-West/Wikimedia Commons. Lisens: CC BY-SA 3.0

Hjemkomsten til Ærø ble langt fra så harmonisk som Clausen hadde sett for seg, snarere tvert imot. Det oppstod snart gnisninger mellom nyvakte

¹⁵⁵ Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 2, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

Clausen og foreldrene. Den videre utviklingen i Clausens liv ble preget av gjentatte sammenstøt mellom hans nye, radikale vekkelsesidealer og familiens tradisjonelle samfunnsverdier. Konflikten eskalerte da vekkelsen begynte å spre seg fra Fyn til Ærø, for Clausen ble nå med på lekmannsforsamlinger på hjemøya. Han var ingen passiv deltaker; i en alder av 17–18 år var han i full gang med å holde taler på vekkelsessamlingene. Hvis det skal utpekes en leder for vekkelsen på Ærø i disse årene, var det faktisk tenåringen Claus Clausen.¹⁵⁶

Clausens gamle konfirmasjonsprest, som Clausen hadde et anstrengt forhold til, gikk da til faren og bad ham forby Clausen å holde forsamlinger.¹⁵⁷ Faren gjorde som presten bad om og formante sønnen om å holde seg borte fra forsamlingene. Men farens formaninger hadde motsatt effekt. Ikke bare nektet Clausen av samvittighetsgrunner å holde opp med sin vekkelsesaktivitet; Clausens eldste søster sluttet seg nå også til de vakte. Så var de to i familien som søkte å «straffe Synden og formane til Omvendelse», og som nektet å adlyde faren. Dette ble for mye for familiens overhode, og Clausen ble følgelig utstøtt av sitt barndomshjem «under Forbandelser og Forhaanelser».¹⁵⁸

Clausens drama på hjemmebane på denne tiden, omtrent i 1839, sammenfaller med større begivenheter i den danske vekkelsen. Det var på begynnelsen av dette året at biskop Mynster la fram sitt forslag til nytt kirkeritual, og at Grundtvig og Lindberg mobiliserte de vakte til kamp. Grundtvig skrev et motinnlegg som avviste Mynsters endringsforslag, Rasmus Sørensen (Eielsens reisefelle) skrev en erklæring mot det nye ritualet som ble distribuert over hele Danmark, og Lindberg dro i gang en underskriftskampanje for Sørensens erklæring.¹⁵⁹ Flere tusen underskrifter fra vakte i bygd og by over hele landet kom inn. De ble alle trykket av Lindberg i *Nordisk Kirke-Tidende*.¹⁶⁰

På Ærø var det ingen andre enn Clausen som stod i bresjen for underskriftskampanjen mot ritualet. Øverst på listen over i alt 58 protesterende

156 Pedersen 1964: 313–316.

157 Ifølge Clausen var grunnen til at Ottesen ikke grep direkte inn selv, at han hadde (ikke helt urimelige) beskyldninger mot seg for drukkenskap, og at han var redd for å miste kappe og krage hvis myndighetene skulle begynne å stille spørsmål. Clausens anklager har en viss støtte i kildene. Ifølge nabopresten Jørgen Knudsen var Lauritz Ottesen «en inderlig godmodig mand, der var afholdt af alle, jævn og ligefrem i al sin omgang, men han var temmelig forfalden til drik, der nok en enkelt gang kunne gå til skandale. Han kom således engang i en sådan tilstand op på sin prædikestol og våsede og lo i et væk», Knudsen ca. 1860.

158 Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 3, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

159 Grundtvig 1839; Ottesen & Sørensen 1839.

160 Baagø 1958: 321–322.

fra den lille øya skrev Claus Clausen sitt navn.¹⁶¹ For de vakte handlet ritualstriden om ikke mindre enn kampen mot falsk kristendom. Det er illustrerende å se hva Clausen tenkte å gjøre dersom den planlagte endringen skulle bli virkelighet. Hvis ritualet skulle bli innført, så Clausen for seg at han ville komme til å måtte gå ut av «Statskirken». Og ikke bare ut av kirken, men «af Landet med det samme»:

Og da tænkte jeg at reise til Nordamerika eller et saadant Sted hvor der er fri Religionsøvelse, og desuden endnu mange tusinder af Hedninger af de Indfødte, og der kunde jeg maaskee da virke som Missionair.¹⁶²

Misjonærdømmen kom til overflaten da livet strammet seg til, og allerede så tidlig sammenfalt Clausens ønske om å bli misjonær med idéen om emigrasjon til Amerika. Instinkt var å flykte og flytte, slik han allerede hadde ønsket på godsforvalterkontoret. Kombinasjonen av å bli kastet ut hjemmefra og å føle seg hjemløs i kirken, gjorde at «Længselen efter at komme til Hedningene» for alvor ble vakt hos Clausen. Misjonærdrøm og kirkekritikk ble to sider av samme sak. En salme han skrev på denne tiden gir et kraftfullt uttrykk for den aversjonen Clausen følte overfor presteskabet. Det ene verset lyder slik:

Landene vrimle af saakaldte Præster,
Der skulde prædike Sandhedens Ord,
Men ak, de fleste er som deres Mester,
Djævelen, fulde av Løgn og af Mord,
Dyder og Gærninger er deres Lære,
Naaden i Kristus, den ties der med,
Byrder af Loven for folket at bære,
Selv bærer Præsten den aldrig et Fjed.¹⁶³

Imidlertid skulle det ikke gå slik Clausen fryktet, for det nye ritualet ble ikke innført. Farens vrede gikk dessuten raskt over. Det tok derfor ikke lang tid før Clausen ble bedt om komme hjem igjen; han hadde ikke engang rukket å forlate Ærø. Da han kom hjem, så faren til og med mellom fingrene

161 Pedersen 1964: 313, 419. Blant underskriverne står også Clausens foreldre og eldste søster.

162 Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 3, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

163 Salmen er sitert i sin helhet i Andersen 1921: 18. *Fjed*: skritt. Ifølge Pedersen 1964: 314 ble salmen forfattet omtrent på denne tiden.

på at han holdt forsamlinger, i hvert fall en stund. Men ettersom vekkelsen på Ærø fortsatte å øke i styrke og omfang, ble snart også Clausens mor vakt. Dette fikk det til å renne over for faren igjen, og dermed måtte Clausen ut av hjemmet nok en gang. Denne gangen rakk han å forlate Ærø.

Prest eller misjonær?

På slutten av 1839 reiste Clausen tilbake igjen til Fyn, for å slutte seg til vekkelsesmiljøet der.¹⁶⁴ Clausens flytting fra familiehjemmet på Ærø kan sees som et første steg i å gjøre alvor av misjonsplanene sine. For nå reiste han dit han selv ville, ikke dit faren bestemte. Hos de vakte på Fyn fikk Clausen sin første lærerjobb, som huslærer for sønnen til en av vekkelsens ledere. Etter et par måneder fikk Clausen beskjed hjemmefra om at faren var syk og ønsket ham tilbake, igjen.¹⁶⁵ Selv om oppholdet på Fyn ble kort, hadde det en avgjørende effekt på Clausen. Han hadde fått smaken på misjonærtilværelsen, og trangen til å reise lengre ut var nå sterkere enn noensinne.

Da Claus var vel hjemme, kom faren til at sønnen burde bli prest og begynne å studere teologi. Dette høres kanskje rart ut, tatt i betraktning farens sterke motstand mot Clausens vekkelsesaktivitet. Men prestatjeneste var noe helt annet enn lekmannsforkynnelse. Det var respektabelt, godt betalt og ikke minst lovlig. For Clausen var derimot det å bli prest «en stor Modbydelighed» og det siste han ønsket. Han kunne ikke skjønne hva det skulle være godt for å studere teologi når han ikke ønsket å arbeide som prest. Dessuten var teologistudiet i seg selv et problem, for troen kunne jo ta skade underveis: «Hvem vilde borge mig for, at ikke mit aandelige Liv vilde tabes, naar jeg kom til det ugudelige Unversitæt, og min Beskjæftigelse for det meste kun blev filosofiske Grublerier?»¹⁶⁶ Han motsatte seg farens planer.

Så kom Clausen plutselig på noe han syntes var en genial idé. Han kunne bruke teologistudiet til å reise ut som misjonær istedenfor å bli prest. Clausen snudde da på flisa og samtykket til å studere teologi likevel, men den egentlige motivasjonen om å bli misjonær holdt han for seg selv.

164 Clausen bodde hos vekkelsespredikanten Peter Larsen Skræppenborg. Om Skræppenborg, se Lindhardt 1979–1984.

165 Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 4, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

166 Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 4, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

Avtalen var at han skulle begynne å gå i privat lære hos den nye prosten som forberedelse til videre teologistudier i København.¹⁶⁷ Faren skulle betale for utdannelsen. Det var altså ikke i bytte mot å være huslærer for prostens barn, slik Clausen senere skrev, at han fikk opplæring av prosten. Det var mot betaling fra farens lommebok. Dette er et lite men viktig poeng. For nettopp det at faren betalte, satte Clausen i et moralsk dilemma:

Der var bestandig en Kurre¹⁶⁸ paa Traaden for mig, som jeg ikke kunde komme over, jeg havde nemlig nok indvilget at studere Theologien, men jeg havde ikke ladet nogen vide i hvad Hensigt jeg gjorde det. Og klart stod det for mig, at vidste min Fader, at det ikke var for at blive Præst i Statskirken, men for at reise som Missionair til Hedningene, da vilde han aldeles ikke koste en eneste Skilling paa mine Studeringer; og at lade ham gaae i det Haab, at jeg vilde blive Præst i Statskirken, og saaledes lade ham bekoste maaskee med Møisommelighed, mine Studeringer, og siden ved Enden aldeles skuffe ham, det kunde jeg ingenlunde føre over min Samvittighed. Men at sige ham det ligefrem som det var, dertil havde jeg hverken Mod eller Kraft.¹⁶⁹

Hemmeligholdelsen og samvittighetsnaget ble til slutt for mye for Clausen, som avbrøt de forberedende teologistudiene sine. Det var ikke penger det manglet på for at Clausen skulle få studere teologi, slik han senere påstod. Delvis var det hans kritiske innstilling til presteskaper og delvis var det hans sterke misjonstrang som dro ham i en annen retning. Fra nå av var det kun en framtid som misjonær som stod i hodet på Clausen, og han tenkte mer enn noensinne på hvordan dette kunne virkeliggjøres. Han begynte å legge en egen, alternativ plan for hvordan han skulle få reist ut som misjonær.

Det er her historien om Clausen virkelig tar en uventet vending som viser hvor viktig misjonsdrømmen var blitt for ham på dette tidspunktet. Clausens nye, hjemmesnekrede plan gikk ut på å ta hyre som sjømann på et skip som skulle langt av gårde, under påskudd av å skulle ha sjømannslivet som framtidig levevei. Når skipet han seilte med var kommet til «Hedningelandene», skulle han desertere og begynne å arbeide som misjonær. På papiret var dette mulig; problemet var å få reisetillatelse. Han kunne ikke bare søke hyre på et skip. For å kunne reise av gårde som

167 H. C. Christensen var først prest i Ærøskøbing, men fra 1835 prost for hele Ærø. Da Ottesen døde, tok han over ansvaret for Bregninge.

168 *Kurre*: knute.

169 Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 4, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

sjømann måtte han ha tillatelse. Han søkte derfor kongen om et «Søe-Interims-Patent», en tillatelse til å overføres fra landforsvaret til sjøforsvaret. Med en slik tillatelse, kunne han ta hyre på et skip og realisere sin hemmelige plan om å reise ut som misjonær.¹⁷⁰

Nok en gang brøt derimot familieforholdene inn og gjorde om på Clausens planer før de kunne settes i verk. Selv om han hadde sluttet å studere teologi hos prosten, bodde han fortsatt hjemme på gården med familien, og en dag smalt det igjen. I en opphetet episode mellom faren og en tjenestekar tok Clausen tjenestekarens parti. Faren svarte sporenstreks med å jage bort ikke bare tjenestekaren, men også Clausen i samme slengen. For tredje gang ble Clausen bortvist fra hjemmet, og denne gangen var det endelig. Han pakket de få eiendelene han hadde og forlot Ærø for godt. Denne gangen flyttet han til naboøya Langeland, som ble utgangspunkt for den andre perioden av livet hans i Danmark.

Huslærer på Langeland

Langeland ligger sørøst for Fyn, som en smal, langstrakt pilspiss som peker i nordlig retning. Den lange øya er et lappeteppes av gårder. Den er bare litt større enn Ærø, og på Clausens tid var befolkningen på omtrent 10 000.¹⁷¹ Valget av Langeland var ikke tilfeldig, tvert imot var også det et resultat av Clausens misjonsiver. Det var nemlig til Langeland vekkelsen spredte seg.

Året var 1840, og fynske predikanter hadde allerede i flere år drevet målbevisst vekkelsesvirksomhet mot naboøya.¹⁷² Lekpredikantene reiste over sundet som skilte de to øyene for å holde forsamlinger hos dem som ønsket. Det var mange som inviterte, og vinteren 1838 hadde predikantene til og med benyttet sjansen til å gå over isen, som da lå hel og fast mellom de to øyene.¹⁷³ I lys av sin misjonslengsel tolket Clausen bortjagelsen hjemmefra som en styrelse fra Gud og et steg videre på veien. Han sluttet

170 Ærø var på denne tiden formelt sett en del av hertugdømmet Slesvig, som i sin tur var underlagt den danske tronen. Slesvig var sterkt påvirket av tysk lovgivning, språk og kultur. Forordninger ble kalt «patenter» og måtte vedtas av et eget organ, det «Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli», som Clausen sendte søknaden til.

171 Beregnet ut ifra en befolkning på 19 000 i 1901, og ut ifra en befolkningsvekst for landet som helhet fra 1840 til 1901.

172 Om vekkelsen på Langeland, se Sanders 1995: 99–104; Thyssen 1964: 319–393.

173 Thyssen 1964: 336.

seg til de omreisende lekpredikantene fra Fyn og begynte å delta på de vaktens forsamlinger på Langeland, mens han fikk losji hos et vakt ektepar.¹⁷⁴

Et mer permanent opphold kom som et resultat av eskalerende konflikt mellom de vakte og myndighetene. Vekkelsen på Langeland førte til flere rettssaker mot både lekpredikanter og husverter. Rettssakene virket derimot bare mot sin hensikt, for når predikanter ble innkalt til avhør, benyttet de sjansen til å avholde nye forsamlinger i nærheten.¹⁷⁵ Kontroversene med myndighetene var ikke bare knyttet til ulovlige forsamlinger, men også til skolen. Noen av de vakte på øya nektet plutselig å sende barna sine til skolen fordi læreren etter sigende skulle ha påstått at det ikke fantes noe helvete. Av de vakte ble han derfor anklaget for å være en «Sjælemorder», siden de mente at slike meninger ville sende barna deres til helvete, hvis de skulle bli oppdratt i dem. Også denne saken gikk til retten. Foreldrene fikk etter hvert medhold i å holde barna sine borte fra skolen mot at de ga dem hjemmeundervisning.¹⁷⁶ Fire foreldrepar bestemte seg da for å gjøre dette. For å sørge for riktig kristelig opplæring for barna sine søkte de vakte foreldrene derfor etter «en troende Seminarist». De bestemte også at læremiddelet på hjemmeskolen skulle være Pontoppidans katekismeforklaring fra 1737, selv om denne for lengst var erstattet av andre lærebøker ellers i Danmark.¹⁷⁷

Sjælemordersaken ble en åpning for Clausen, for det var han som ble tilbudt jobben som huslærer for de vaktens barn. Riktignok var han ingen «seminarist», men med sin aktive deltakelse i vekkelsen, sin gode kjennskap til Pontoppidan, tidligere erfaring som huslærer, og som medhjelper på godsforvalterkontor, og til og med påbegynte privatstudier, var Clausen på mange måter en ideell kandidat. Den 1. november 1840, to dager før han fylte 20 år, meldte han permanent flytting til Rifbjerg, omtrent midt på Langeland, hvor han gikk i gang

174 Lütken 1909: 509, 546. Så sent som i 1911 kunne folk fortsatt huske at unge Clausen hadde talt i forsamlinger på øya, noe som bevitnes på en poststemplet, håndskrevet lapp som fremdeles ligger inni dagbøkene: «Endnu lever her i Rifbjerg en god gammel Kone (90 Aar). Hun horte Clausen tale med megen Varme og Alvor på Ristinge og i Helsned, da han kun var 18 Aar gammel.»

175 Thyssen 1964: 347.

176 Thyssen 1964: 350–355.

177 Brev fra Clausen til Lindberg 9. desember 1840, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus (som henviser til *Kjøbenhavnsposten* 20. november 1840). Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* var pensum til konfirmasjonen fram til 1794 i Danmark; i Norge var den i bruk mye lenger.

med hjemmeundervisningen.¹⁷⁸ Det var ikke som en hvilken som helst huslærer Clausen fikk jobb; det var som huslærer for vaktes barn så de skulle holdes unna vranglæren i den offentlige skolen. Heller ikke dette passet det så godt å vektlegge senere i livet. I USA var Clausen opprinnelig blitt ansatt som lærer. Senere sendte han sine egne barn i amerikansk skole og var til og med aktivt med i etableringen av ærverdige Luther College i Decorah, Iowa.¹⁷⁹

Selv om Clausen nå offisielt flyttet til Langeland, hadde han i utgangspunktet ikke planlagt å bli værende der særlig lenge. Han tenkte fortsatt på å iverksette sjømannsplanen sin og håpet å kunne søke hyre til våren for å reise ut som misjonær. Men jo lenger han ble, jo flere ble båndene til øya, og jo vanskeligere ble det å skulle bryte opp. Ikke minst ble han kjent med Martha Rasmussen, en av de unge vakte i Rifbjerg. Hun var søster til huseieren av huset der Clausen hadde hjemmeundervisningen.¹⁸⁰ Clausens kjærlighet til Martha vokste og ble raskt gjengjeldt. Våren 1841 forlovet de seg.¹⁸¹

Gjendøperne kommer

Her kunne nok fortellingen om Clausens misjonærkarriere ha sluttet før den kom i gang for alvor, med litt misjonsvirksomhet på naboøyene og resten av livet sammen med Martha. For ham var jo livet på Langeland allerede en slags misjonsvirksomhet. To ting skjedde som skulle få store følger for Clausens liv. Det ene var et resultat av begivenheter som stod utenfor Clausens kontroll, det andre et resultat av Clausens gamle planer.

For å begynne med det som stod utenfor Clausens kontroll, opplevde vekkelsen på Langeland på denne tiden en gjennomgripende splittelse. Årsaken var at baptistene gjorde sitt inntog i Danmark. En baptistisk menighet hadde blitt etablert i Tyskland noen år tidligere, og herfra ble det initiert målrettet misjon mot Danmark. Baptistenes ankomst satte for alvor på dagsordenen et tema som skulle bli svært viktig for Clausen personlig:

178 Bondesen 1917: 32. Clausen bodde hos Rasmus Hansen Rasmussen i Rifbjerg, og det var der undervisningen foregikk. Jf. Ejner Rasmussen i Ugebrev 37/1980-81 Rudkøbing Rotary Klub, Rudkøbing Byhistoriske Arkiv/Claus Lauritsen Clausen.

179 Clausen var med i bygningskomiteen for Luther College de første årene, Nelson 1961: 46.

180 Jf. Ejner Rasmussen i Ugebrev 37/1980-81 Rudkøbing Rotary Klub, Rudkøbing Byhistoriske Arkiv/Claus Lauritsen Clausen.

181 Thyssen 1964: 315.

forståelsen av dåpen. Baptistene hevdet at barnedåp ikke var en gyldig dåpshandling. Ifølge dem krevde en sann, kristen dåp bevisst tilslutning til dåpshandlingen, noe et spedbarn ikke kunne gi. Å være en kristen, krevde at man lot seg døpe som troende.

Allerede sommeren 1839 kom den første baptistmisjonæren til Langeland. Det var en mann ved navn Julius Købner (1806–1884). Han var opprinnelig fra Fyn og av jødisk herkomst, men hadde blitt kristen hos baptistpastoren Johann Gerhard Oncken (1800–1884) i Tyskland. Nå kom han tilbake til Danmark som baptistmisjonær.¹⁸² Købner ble først tatt godt imot av både vakte og prester på Langeland. Ifølge en tilhører talte han så gripende og overbevisende at «der aldrig kunde være et Menneske, uden de maatte blive omvendte».¹⁸³ Men da det ble klart hva slags dåpssyn han forfektet, vendte de fleste vakte ham ryggen, og han ble bortvist fra øya av myndighetene. Et fåtall av de vakte likte derimot dåpsbudskapet hans og holdt kontakten. I ettertid sendte han dem skriftet sitt, *Hvori bestaar Daaben og hvem skal døbes?*, som inneholdt en utlegning av det baptistiske dåpssynet.¹⁸⁴ Købner reiste også til København og til Helsingør for å drive baptistisk misjon blant de vakte der.¹⁸⁵

Noen av de vakte Købner hadde besøkt i Danmark, bestemte seg for å la seg døpe. Den første baptistiske dåpen skjedde i oktober 1839 i all hemmelighet i København. På Købners forespørsel kom baptistpastor Oncken til hovedstaden og utførte dåpshandlingene, og Danmarks første baptistmenighet var et faktum. Da nyheten om dåpshandlingene sprakk, vakte det enorm oppmerksomhet over hele landet. Gjendøperi, som baptisismen ble kalt av motstanderne, var strengt forbudt i Danmark, der bare statens evangelisk-lutherske religion var tillatt.¹⁸⁶ I *Nordisk Kirke-Tidende* haglet advarslene mot gjendøpernes budskap, både fra prester og vakte.¹⁸⁷ I april 1840 kom også kanselliet på banen og bad politimesteren sørge for at gjendøpernes barn ble døpt i samsvar med dansk lov, om foreldrene ville det eller ei.¹⁸⁸

182 Om baptismen på Langeland, se Thyssen 1964: 369–380. Købners egen beskrivelse av begivenhetene og en rekke brev fra de første danske baptistene gis i Købner 1841.

183 Det mente i hvert fall Anders Madsen Hansen, en av dem som senere lot seg døpe, Thyssen 1964: 370.

184 Købner 1861.

185 Baago 1960: 118–143. Da Clausen på sin vei til Norge kom til Helsingør, var det noen av de vakte som hadde blitt døpt der, sannsynligvis gjennom Købners virksomhet, se dagbok 1: 17–18.

186 «Gjendøperne» var Lindbergs merkelapp på baptistene. Selv anerkjente de ikke denne betegnelsen, siden de mente barnedåpen var ugyldig.

187 For eksempel Christensen 1840; Lindberg 1839; Ottesen 1840; Rønne 1839; Rørdam 1840; Stephansen 1839.

188 Det Kongelige Danske Cancellie 1840.

Kanselliets forsøk på å tvangshåndtere situasjonen virket mot sin hensikt, for nå ønsket også noen av de vakte på Langeland å døpes. I september 1840 kom Købner og Oncken og dømte åtte av de vakte på øya i all hemmelighet. De baptistiske misjonærene ankom på kvelden, utførte dåpene i nattens mulm og mørke og reiste deretter videre med dampskip før noen fikk nyss om hva som hadde skjedd.¹⁸⁹ Så hadde også Langeland fått sin baptistmenighet.

Synet på dåpen splittet de hittil så sammensveide vakte på Langeland. Mens noen få valgte å la seg døpe, tok andre sterkt avstand fra gjendøpernes lære. Flere var sterkt i tvil om hva som var rett å gjøre, og én av disse var Clausen.¹⁹⁰ I sitt skrift kunne Købner vise til flere bibelvers som tydelig syntes å underbygge et baptistisk dåpssyn.¹⁹¹ På den annen side forsvarte mange av de vakte predikantene det tradisjonelle, lutherske dåpssynet iherdig. Også vekkelsesvennlige prester, både fra Langeland og fra øyene omkring, gjorde en innsats for barnedåpen. Noen av dem deltok til og med på de vakes samlinger og søkte å overbevise tilhørerne om at kirkens tradisjonelle dåp var det rette.¹⁹²

Clausen vurderte en stund å la seg døpe av baptistene. Men på denne tiden hadde han også mange og lange samtaler både med sin egen prost hjemme på Ærø og med noen prester som kom til Langeland. De argumenterte for at baptistenes syn var feil. Etter noen måneders tvil falt han ned på kirkens tradisjonelle, lutherske dåpssyn. Som den skribent og lederskikkelse han allerede begynte å bli, skrev han i mai 1840 en «Skrivelse til Langelænderne om Gjendøberiet» til *Nordisk Kirke-Tidende*. Skrivelsen hadde undertitlene «Hvad er Daaben?», «Hvori bestaaer den?» og «Hvem skal døbes?».¹⁹³ Referansen til Købners skrift var tydelig, og i skrivelsen ble baptistens argumenter avvist. For Clausen var flørtingen med baptismen et avsluttet kapittel, men det ble også et viktig steg på veien videre. Utforskningen og vrakingen av baptistenes dåpssyn satte for alvor dåpen på dagsorden for Clausen, et tema som skulle oppta ham i flere år framover.

189 Thyssen 1964: 374.

190 Pedersen 1964: 315.

191 Købner 1861.

192 Jf. for eksempel den detaljerte beskrivelsen av Boisens besøk på Langeland i brev fra Clausen til Lindberg 9. desember 1840, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

193 Originalen befinner seg i Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 369: 3 Gendøberne. Første del av skrevet stod på trykk i *Nordisk Kirke-Tidende* 26. juli 1840, men fortsettelsen ble aldri publisert.

Det andre som skjedde på Langeland, var at hans søknad om «patent» fra kongen for overføring fra landforsvaret til sjøforsvaret plutselig ble innvilget. Den eiendommelige planen han i all hemmelighet hadde lagt for å kunne desertere til misjonstjeneste kunne virkeligjøres. Men det som en gang hadde virket så forlokkende, syntes nå mindre aktuelt enn noensinne. Han var jo forlovet og ønsket ikke lenger å reise av gårde på egen hånd til hedningeland. Gjort var likevel gjort; det var for sent å trekke søknaden. Tillatelsen hadde han fått, og han vurderte det slik at den måtte brukes på ett eller annet vis:

Men da jeg dog nu havde faaet Patent og var indskreven i Søerollen, saa besluttede jeg, deels for ikke aabenbar at udlees som en Nar, der nu ikke vilde bruge Patentet, som jeg havde havt saa megen Umage for at faae, deels for ogsaa at blive i Søerollen, og derved befries for Soldatertjenesten, at gjøre nogle Søetoure, og siden give mig i Stilhed paa en eller anden Næringsvei paa Landet.¹⁹⁴

Clausens reviderte plan gikk ut på å foreta noen sjøreiser og så trekke seg stille tilbake. Han bestemte seg for å ta plass på et skip som skulle til Bergen.

Clausens første reise til Norge: «Søe-Interims-Patent»

Clausen reiste dermed av gårde i påsken 1841 for å bruke patentet han hadde fått innvilget. Han innledet med det sin tredje periode før utvandringen, tiden med reiser til Norge.¹⁹⁵ Nøyaktig hvorfor han valgte å reise til Bergen, er uvisst men sannsynligvis var det en kombinasjon av at Bergen hadde mye skipstrafikk, og at han hadde et ønske om å komme i kontakt med haugianere der. Clausen kjente til haugianerne av omtale og gjennom lesing av Hans Nielsen Hauges reisebeskrivelse. Nå ville han bli bedre kjent med dem.

Clausen kan ikke ha vært i Bergen særlig mer enn et par uker. Om han, som så mange andre av de vakte i Danmark, hadde sett på haugianerne som litt treige og strenge, fikk han et helt nytt syn på dem nå. Hos haugianerne ble han tatt varmt imot, og han talte flere ganger på forsamlingene deres i byen. Ryktet om ham spredte seg, og noen av dem som kom og hørte på,

¹⁹⁴ Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 6, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4°
Breve til andre enn Lindberg//Hass, L. D.

¹⁹⁵ Jf. dagbok 1: 56.

bodde mer enn en dagsreise unna. Clausen ble straks invitert til å komme tilbake igjen for å besøke større deler av landet.

Figur 2. Clausens reise til Bergen påsken 1841. Kart: NordNordWest/Wikimedia Commons. Lisens: CC BY-SA 3.0

Reisen til Bergen brakte ham ikke bare i kontakt med haugianere, den ble også for alvor en åpning mot den kirkelige retningen som skulle prege ham i årevis framover, grundtvigianismen. Han bodde hos det haugianske ekteparet Odland i Bergen, der Clausen for første gang for alvor

ble introdusert for sin landsmann Grundtvig og hans tanker. Blant de norske haugianerne var det flere støttespillere og personlige venner av både Grundtvig og Lindberg. I Bergen var ekteparet Odland og Amund og Hans Helland (far og sønn) de mest framtrepende.¹⁹⁶ De holdt *Nordisk Kirke-Tidende*, var godt orientert om de kirkelige forholdene i Danmark og var personlige venner av Grundtvig. Clausen kjente Grundtvig kun av omtale. Litt bedre stod det til når det gjaldt Lindberg. Clausen hadde hatt litt brevkontakt med ham tidligere, blant annet for å tegne abonnement på *Nordisk Kirke-Tidende*.¹⁹⁷

Ut ifra haugianernes begeistring for den danske troskjempen skjønte Clausen at neste stopp burde bli Grundtvig og Lindberg i København. Med seg fra Hans Helland i Bergen fikk han et anbefalingsbrev til Lindberg. Der stod det blant annet at haugianerne i Bergen fant Clausen

fuldkommen svarende til det Begreb vi gjorde os om de troende i Fyen og paa Langeland, besjælet med det samme Liv og Kraft, som vi have havt Anledning at bemærke hos disse ved Læsningen af Deres Beretning om dem i Kirketidenden.¹⁹⁸

Da Clausen kom hjem igjen til Langeland, reiste han straks videre til København.

Grundtvig, Lindberg og dåpspakten

I København traff Clausen både Grundtvig og Lindberg, og det er ingen overdrivelse å si at møtet med dem ble som en ny vekkelse for ham. Tankegodset var på ingen måte helt nytt for ham, for flere av predikantene og prestene på Langeland var inspirert av Grundtvig.¹⁹⁹ Men nå fikk han snakke med Grundtvig ansikt til ansikt. I løpet av få uker praktisk talt slukte han Grundtvigs lære om dåpspakten med hud og hår.

196 Christopher Grøndahl i Christiania og ekteparet Randi og Arnt Solem i Christiania (senere Trøndelag) var også bekjente og støttespillere av Grundtvig, *Golf* 2001: 130, 155.

197 Jf. brev fra Clausen til Lindberg 6. april 1839, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

198 Brev fra Hans Helland til Jacob Lindberg 16. april 1841, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Helland, Hans.

199 Prestene han tidligere hadde hatt samtaler med på Langeland, var riktignok også inspirert av Grundtvig. Baago 1958: 264 påpeker også at Lindberg hadde besøkt de vakte på Fyn i 1834. Da fynske predikanter reiste til Langeland noen år senere, brakte de med seg det grundtvigianske synet på dåpen. Også flere av de vakte predikantene fra Fyn hadde appellert til Grundtvigs dåpssyn for å forsøke å gjendrive baptistene på Langeland. Dessuten hadde Clausen lest mye av både Lindberg og Grundtvig i *Nordisk Kirke-Tidende*.

For Clausen påviste Grundtvigs kirkelige anskuelse den direkte forbindelsen mellom den historiske Jesus og hans egen tids danske kirke. Sann kristendom var ikke noe som kom med baptistene fra Tyskland, slik de selv hevdet. Tvert imot hadde den eksistert, om enn «i Svaghed», i den alminnelige kirke siden Jesu egen tid. Guds frelse ble formidlet gjennom kirkens uendrede og århundrelange dåpspraksis, som en frelsepakt mellom Gud og mennesker. Man trengte verken å omvende seg eller å la seg døpe på nytt. Man måtte bare ta imot den nåden man allerede hadde blitt tildelt gjennom dåpen, og leve et liv i samsvar med den. Teologi à la Grundtvig var verken skremmende eller noen fare for Clausens kristentro, slik teologiske studier en gang hadde framstått for ham. Den framstod tvert imot livgivende og viktig for Clausen på et personlig plan.

Men Grundtvigs lære var også kontroversiell og skulle med tiden bli kalt både katolsk og kjettersk. Hvis dåpen var uttrykk for den sanne kristne overleveringen, stod den over Bibelen. Det var de «levende» ordene som ble uttalt i dåpen som var Guds virksomme ord, ikke de «døde» bokstavene i Bibelen. Bibelen ble dermed nedgradert til en kilde til opplysning og kunne ikke sies å være Guds ord. Overleveringen om dåpen, for å være sann og ubrutt siden Jesu tid, måtte dessuten ha en slags garanti om å være riktig eller ufeilbarlig. Trosbekjennelsen som ble framsagt ved dåpen, rykket dermed opp til å være et uttrykk for sann, kristen tro.²⁰⁰ Dåpen og trosbekjennelsen ble plassert høyere enn Bibelen.²⁰¹ Det er ikke vanskelig å se at et slikt dåpssyn var egnet for å skape problemer i en luthersk kontekst, med «sola scriptura» som uttrykt fundament for troen.

For Clausen lå derimot slike teologiske problemer i framtiden. Den sanne forståelsen av dåpen og dåpspakten opplevdes som en livgivende brønn han så vidt hadde begynt å øse av. Det er interessant å se hvilken utvikling hans egen forståelse av dåpen gjennomgikk bare i løpet av noen uker i København. Da han i 1840 hadde skrevet advarende til langelenderne om gjendøperiet, hadde han argumentert for barnedåpens gyldighet ut ifra et klassisk luthersk dåpssyn. Dåpen var en «Hjertets Omskjærelse», et «Sakramente» og en «Børneret».²⁰² Etter sitt møte med Grundtvig og Lindberg ett år senere, var dåpssynet hans gjennomsyret av grundtvigianske formuleringer. I et svar til baptistlederen på Langeland fra denne

200 Dette punktet ble framhevet sterkere av grundtvigianere enn av Grundtvig selv, se Koch 1943: 124.

201 Grundtvig 1825: 9.

202 Skrivelse til Langelænderne om Gendøberiet, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 369: 3 Gendøberne.

tiden, argumenterte Clausen med at baptistlederen bare kunne slå i bordet med bibelversene sine så mye han ville. Selv hadde han kirkens ubrutte dåpspraksis å lene seg på:

Troe kuns du paa Skriften, og foragt den hellige almindelige Kirke; jeg troer paa den hellige almindelige Kirke og antager fuldkommen den hellige Skrift for min og den hele Menigheds uskatterlige Oplysningsbog.²⁰³

I København bodde Clausen hos Lindberg, og fikk en stund privatundervisning i teologiske fag.²⁰⁴ Tanken var nok ennå ikke å bli prest, men Grundtvigs teologi hadde vekket kunnskapstørsten hos den lærenemme Clausen. I løpet av oppholdet i København ble Lindberg av Clausen i praksis utnevnt til åndelig veileder og personlig mentor. Flere ganger i de kommende årene skulle Clausen skrive til ham om teologiske spørsmål og annet han trengte klarhet i eller hjelp med. Veiledningen startet allerede mens Clausen var i København.

Mobilisering mot gjendøperne

Lindberg visste at det var flere enn Clausen som gikk med misjonsplaner. Enda en misjonær siktet seg inn på Norge; også han hadde sett seg ut haugianerne som målgruppe. Det var nordmannen Enok Svec. Han var en av de beryktede gjendøperne, og av Lindberg fikk Clausen høre at Svec allerede søkte å påvirke haugianerne med sitt baptistiske budskap. For den aldri passive Lindberg var det om å gjøre å forhindre at gjendøperne fikk fotfeste i Norge, slik de hadde fått i Danmark. I så måtte passet Clausens tanker om en reise til Norge perfekt for Lindberg, i kampen mot gjendøperiet i Norge.²⁰⁵

Enok Richard Haftorsen Svec var av haugianerslekt fra Orkanger i Trøndelag. Han var født i 1816, og foreldrene hans hadde vært nære

203 Brev fra Clausen til Rasmus Jørgensen 14. februar 1842, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 369: 3 Gendøperne. Grundtvigs kirkelige anskuelse, som framhevet kirkens betydning over Skriften, ble opprinnelig utviklet som et svar på rasjonalistisk bibelkritikk. For Clausen, som for mange andre, ble dette grundtvigianske synet derimot først og fremst et redskap mot baptistisk misjon. På Langeland banet dermed baptisismen vei for grundtvigianismen, som med sin skarpe og vellykkede motstand mot «Gjendøperne» fikk et solid fotfeste på øya, jf. Thyssen 1964: 377.

204 Undervisningen ble gitt delvis av Lindberg og delvis av en teologistudent Peter Wilhelm Christensen (1819–1863), som senere oversatte flere verk av kristne kirkefedre.

205 Clausen hadde tidligere fungert som Lindbergs utstrakte hånd på Langeland, Baagø 1958: 337–338, fotnote 56.

venner av Hans Nielsen Hauge. I april 1837 kom han til København samtidig med Elling Eielsen. Den opprinnelige planen var at Svee skulle ta forberedende undervisning i København med tanke på å begynne på Det rhinske misjonsinstituttet i Barmen i Tyskland. Det var den nystiftede Trondhjems Missionsforening som stod bak utsendelsen, og som understøttet Svee økonomisk.²⁰⁶ Da Elling Eielsen bestemte seg for å utvandre til USA, var det opprinnelig meningen at Svee skulle bli med ham.²⁰⁷

Da Svee ankom København, kom han i forbindelse med Grundtvig og Lindberg.²⁰⁸ Han ble med i en «gudelig forsamling» som var inspirert av Grundtvig, men forsamlingen utviklet seg snart i baptistisk retning. Dette førte til en konfrontasjon mellom Svee på den ene siden og Grundtvig og Lindberg på den andre. Det endte med at de brøt all kontakt med ham, fordi de mente han for med sladder og bakvaskelser.²⁰⁹ Da Købner og Oncken høsten 1839 kom for å døpe medlemmene av den baptistvennlige forsamlingen i København, var Svee en av dem som ble døpt. Han ble dermed medlem av Danmarks første «Daabs-Menighed», og i en periode fungerte han til og med som menighetsforstander.²¹⁰

Etter hvert gikk alarmen hjemme hos haugianerne i Orkanger, som hadde vært med på å betale for oppholdet til Svee, om at han var blitt baptist. Det var ingen andre enn Lindberg som advarte dem, via sin venn Amund Helland i Bergen.²¹¹ Advarslene om at Svee søkte å påvirke haugianerne i baptistisk retning var mer konkrete enn Lindberg kanskje var klar over. Svee hadde allerede gitt beskjed til vennene der hjemme at han hadde tenkt å returnere til Norge i 1840. Svees planlagte retur var del av en større og målrettet baptistisk satsing på Skandinavia, med ansettelse av flere områdeansvarlige.²¹² Svee hadde fått ansvar for Norge. Haugianerne

206 Eidberg 1998: 50.

207 Carlsen 1932: 56. Det ble det ikke noe av, sannsynligvis på grunn av Svees baptistiske ståsted.

208 I København fikk Svee en stund privatundervisning av magisteren Martin Hammerich, jf. brev fra Enok Svee til familie og venner, september 1837, MF/Heggtveit-samlingen/L0046/0004/Ht/bilag 2.

209 En stund prøvde han derfor å overbevise de Grundtvig-entusiastiske haugianerne hjemme i Norge om at Grundtvig forkynte vranglære, for å få dem til å ta avstand fra ham, jf. brev fra Lindberg til Amund Helland 25. november 1839, MF/Heggtveit-samlingen/L001/0039.

210 Da det kort tid etter ble foretatt forhør og arrestasjoner av lederne av den nye menigheten, ble Svee utnevnt som forstander, Eidberg 1998: 56.

211 Lindberg hadde bedt Amund Helland om hjelp til å «benytte Deres udstrakte Forbindelse til, i bestemte Ord at advare imod» Svee blant haugianerne, brev fra Lindberg til Amund Helland 25. november 1839, MF/Heggtveit-samlingen/L001/0039.

212 I tillegg til Svee ble to andre baptister i 1840-årene oppnevnt som misjonærer med et særskilt ansvar for Skandinavia, Eidberg 1998: 58.

på Orkanger skrev nå til Svee med «Harme, Sorg og Bedrøvelse» over at han hadde trått ut av deres «kristelige og Broderlige Samfund». Han ble lovet motstand ikke bare fra de tidligere vennene i Orkanger, men fra «alle sunde Troende trint om i Norge» hvis han noen gang kom for å bosette seg der igjen.²¹³ Truslene fra haugianerne gjorde foreløpig nytten, for Svees hjemreise i 1840 ble ikke noe av.

Dette var situasjonen da Clausen kom på besøk til Lindberg våren 1841. Lindberg må ha oppfattet Clausens planer om en ny norgesreise som en gyllen mulighet til å arbeide mot baptistisk innflytelse blant haugianerne. Fra Lindberg fikk Clausen på sin side en dobbel motivasjon til å reise tilbake til Norge. Han både boblet over av Grundtvigs frigjørende budskap om dåpspakten og ønsket å være med på å forebyggende mot baptismens utbredelse. Det som hadde begynt med en litt tilfeldig sjømannsreise til Bergen var i ferd med å utvikle seg til en planlagt grundtvigiansk misjonsreise blant haugianere i Norge.

Bilde 7. Jacob Christian Lindberg (1797–1857). Grundtvigs våpendrager og Clausens rådgiver. Lisens: Falt i det fri

213 Eidberg 1998: 57.

Lindbergs bekymringer om baptistenes planer for Norge var virkelige nok. Svees returplaner ble ikke avlyst, bare utsatt. I mai 1842 dro han hjem til Orkanger. Han reiste via Oncken i Hamburg, der han fikk med seg traktater og nytestamenter til sitt misjonsoppdrag. I Norge skulle han virke som kolportør, med utdeling, salg og rekruttering til baptistenes rekker. Det ble likevel Lindberg som trakk det lengste strået i første omgang. Bare 27 år gammel døde Enok Svee hjemme på Orkdal, allerede året etter at han hadde flyttet hjem.²¹⁴ Dermed skulle det vare helt til 1860 før den første baptistmenigheten ble stiftet i Norge.²¹⁵

Clausens andre reise til Norge: Møter med haugianere

Etter noen uker hos Lindberg i København reiste Clausen hjem igjen til Langeland der han forberedte seg for nok en reise til Norge. Han hadde bestemt seg for å gjøre alvor av invitasjonen. Siden Bergensturen hadde han dessuten fått et tydelig budskap å formidle og en konkurrent på misjonsmarken. Med dette bakteppet er det tydelig at Clausens norgesreise var en misjonsreise, en realisering av misjonsdrømmen hans. Først Fyn, så Langeland, deretter Bergen. Med en stadig økende radius på reisene, var målet nå blitt en lengre forkynnelsereise rundt i Norge.

Clausens reise og innvirkning på haugianerne i Norge er drøftet i kapitlet ovenfor, men hvilken betydning fikk reisen for Clausen selv? Først og fremst medførte reisen dannelsen av relasjoner til sentrale haugianere som alle skulle gi muligheter for videre steg på Clausens misjonskarriere. Særlig tre møter skulle vise seg å bli avgjørende. Det var møtene med den gamle haugianeren Tollef Bache på Valle, med Hans Nielsen Hauges sønn, Andreas Hauge, i Christiania, og med haugianerhøvdingen John Haugvaldstad i Stavanger.

214 De to andre baptistene med ansvar for Skandinavia ser heller ikke ut til å ha fått utrettet noe, jf. Eidberg 1998: 58.

215 Nærmere bestemt i Porsgrunn, som et resultat av misjonsvirksomheten til en annen baptistmisjonær fra Danmark, Frederick L. Rymker, som kom til Norge som misjonær i 1857. Medlemmene av baptistmenigheten ble i stor grad rekruttert fra Den frie christelige apostoliske menighet i Skien, som stod under ledelse av tidligere sogneprest G. A. Lammers.

Figur 3. Clausens reise rundt i Sør-Norge i 1841. Kart: NordNordWest/Wikimedia Commons. Lisens: CC BY-SA 3.0

På veien fra Drammen til Christiania reiste Clausen innom gården Valle, der Tollef Bache (1770–1848) bodde. Bache hadde vært en av de mest

prominente haugianerne i Norge, men var røket uklar med flertallet av vennene etter å ha skilt seg og giftet seg på nytt etter Hauges død.²¹⁶ Han var fortsatt i kontakt med haugianerne, men holdt seg i stor grad for seg selv. Bache var ikke ukjent med teologiske diskusjoner, selv med professorer i teologi.²¹⁷ I Clausen fant han en yndet diskusjonspartner, selv om Bache nok var gladere i å diskutere enn Clausen. Det var selvsagt synet på dåpen som var tema. De to diskuterte i flere timer, men kunne ikke bli enige:

Sandt er det at [Bache] ikke blev træt eller kjed af at gjøre Spørgsmaal og Indvendinger paa kryds og tværs i Tusindtal den hele Dag til om Aftenen silde, da Søvnen gav mig en meget velkommen Anledning til at afbryde denne høist kjedsommelige Disputats, for at begive mig til Sengs. Næste Morgen blev der vel begyndt igjen hvor vi slap sidst, men jeg erfoer snart at Talen var af samme forvirrede Art som den foregaaende, og jeg greb derfor den første den bedste Leilighed til at afbryde for at tage Afsked og begive mig paa Veien til Christiania.²¹⁸

Clausen må likevel alt i alt ha gjort et positivt inntrykk på Bache. Det var nettopp sistnevnte som senere anbefalte Clausen som lærer for de norske nybyggerne i Muskego. På tross av at Clausen unngikk videre diskusjon om dåpen, skulle møtet med Bache komme til å bli svært betydningsfullt.

Fra Valle dro Clausen til Christiania der han traff Andreas Hauge (1815–1892). Andreas var Hans Nielsen Hauges sønn fra første ekteskap.²¹⁹ Hauge junior var noen få år eldre enn Clausen og hadde gjort ferdig teologistudiet i Christiania to år tidligere. Bare i løpet av de få dagene de var sammen i byen, utviklet det seg en inderlig relasjon mellom de to. Dels var det en felles interesse og lidenskap for misjon som bandt dem sammen, dels var det deres felles sans for Grundtvig, som også Andreas Hauge hadde

216 Bache var opprinnelig fra Uvdal, der han en stund var bygdas lensmann. Han var en nær venn av Hauge og gjorde over flere år en innsats for å bygge opp og bevare minnet etter ham da han døde. Han ville vært et naturlig førstevalg som lederfigur blant haugianerne etter Hauge, hadde det ikke vært for at han skilte seg og giftet seg på nytt kort tid etter Hauges død. Etter flere år med maktkamp og kiving med de andre haugianerne i Drammen flyttet han og hans nye kone til Valle. Der bodde han da Clausen stakk innom på vei til Christiania. Om Bache, se Bache 1828; Bache 1849; Hauge & Bache 1829; Heggveit 1912–1920a: 359–366.

217 Garcia de Presno 2024b: 90–91.

218 Upublisert leserinnlegg fra Claus Clausen til *Dannebrog* om reisen i Norge 1841, s. 4, Det kongelige bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 369:3 Gendøberne.

219 Andreas' mor, Andrea Andersdatter Nyhus, døde kort tid etter fødselen. Andreas vokste opp på gården Bredtvet med stefaren Christen Bredtvet, som giftet seg med enken etter Hans Nielsen Hauge, Ingeborg Maria Olsdatter.

besøkt i København.²²⁰ Da Clausen skulle reise videre og avskjeden til slutt ikke kunne utsettes lenger, kom det til et hjertefølt og tårevått farvel:

Jeg fulgtes nu med Hauge paa Veien ud efter Erichsens paa Haugen. Der var noget underligt, som gjorde Skilsmissen gjensidig smertelig hos oss begge. Vi ere under vort korte Ophold hos hinanden ligesom sammensmeltede til Eet. Ja, selv i det Øieblik da vi først saae hverandre, var det for os begge som om vi allerede længe kunde have været kjendte [...] Og nu stod vi der, midt paa Veien og skulde atter skilles fra hverandre. Mit Hjerte blødte, mine Øine løbe over. Dette veed jeg, men hvordan jeg kom til i næste Øieblik at ligge op til denne elskelige Broders Hjerte, det kan jeg næsten ikke forklare mig, ikke et Ord forklarede vore Hjerters ømme Følelser. Kun et kjærligt Broderkys og et hjerteligt trofast Favne-Tag, og vi ilede fra hverandre.²²¹

Også det inderlige møtet mellom Hauge og Clausen skulle få ringvirkninger, for misjonsengasjementet skulle bringe dem sammen igjen året etter. Det var Andreas Hauge som skrev til Clausen da han var kommet tilbake til Danmark og spurte om han kunne være interessert i å reise ut med Schreuder til Afrika. Om ikke det brakte Clausen helt til Afrika, skulle det i hvert fall bringe ham tilbake til Norge.

Clausens tredje avgjørende møte var med haugianerlederen John Haugvaldstad (1770–1850) i Stavanger. De to traff hverandre flere ganger i forbindelse med forsamlinger i byen, men det viktigste møtet dem imellom var et misjonsplanleggingsmøte. Herrnhuterne hadde lenge arbeidet for å starte opp misjonsarbeid fra Norge, men haugianerne hadde forblitt skeptiske. Nå var derimot Haugvaldstad selv blitt engasjert, og han ledet an i utforskningen av muligheter for å kunne starte opp misjonsarbeid fra Norge.²²² John Haugvaldstad og Peder Ramsland (1813–1877) hadde nylig vært på reise til Tyskland og Danmark for å besøke misjonsinstitutter²²³ Nå var de kommet hjem og skulle bestemme seg for veien videre.

Clausen ble invitert med på planleggingsmøtet som begynte med at Haugvaldstad og Ramsland delte opplevelser og tanker fra reisen. Spørsmålet som deretter ble drøftet, var om de skulle sende norske misjonskandidater til tyske misjonsinstitutter, eller om de skulle starte sitt eget

220 Jf. upublisert leserinnlegg fra Claus Clausen til *Dannebrog*e om reisen i Norge 1841, s. 4, Det kongelige bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 369:3 Gendøberne. Andreas Hauge la selv ut på en reise i Europa året etter for å lære mer om misjon, og var senere i mange år sekretær for Det norske misjonsselskap og redaktør for organisasjonens blad, *Norsk Misjonstidende*.

221 Dagbok 1: 30–31.

222 Om Haugvaldstad kom sent, «så kom han godt», Nome 1943: 22.

223 Dagbok 2: 37.

«Missions-Institut» i Norge. De tilstedeværende bestemte seg for å sende et brev til de andre haugianske vennsamfunnene og be om innspill i saken.²²⁴ Selv var Stavangervenenes klare anbefaling å starte opp en misjonsskole i Stavanger allerede året etter.²²⁵ Clausen meldte straks sin interesse for å komme tilbake som elev. Dette møtet ble så avgjørende for Clausen at han til og med avlo et raust tilbud fra sin gode venn Peder Odland om å komme tilbake til Norge og forpakte gården hans og bli boende hos dem i Bergen. For nå hadde Clausens misjonsiver virkelig fått vind i seilene, og han ville ikke forplikte seg til å bli stedfast i Norge, selv ikke hos sine beste venner.²²⁶ Da Clausen i november vendte nesa hjemover mot Langeland, hadde han altså en konkret plan for å reise ut som misjonær. Han ville begynne på den norske misjonsskolen når den startet opp året etter. Gjennom denne ville han få en passende utdanning, en misjonsforening i ryggen og et misjonsoppdrag.

Det viste seg at det likevel var utfordringer også med denne planen. Hjemme på Langeland gjorde Martha det klart at hun ikke ville bli med til hedningeland. Da var det nok best at de hevet forlovelsen, så kunne han reise alene. Men det ville ikke Clausen, «og det blev da med os som det var».²²⁷ Clausen ble tvunget til å velge mellom sitt livs to store kjærligheter, Martha og misjon, og ble usikker på hele misjonærplanen sin igjen. Hva var egentlig Guds vilje midt oppi det hele?

Dagen etter hjemkomsten satte Clausen seg ned og skrev et langt brev til Lindberg i København. Hadde Lindberg noen måte å vite hva som var Guds vilje på? Det var særlig planene om opprettelsen av en misjonsskole i Stavanger Clausen lurte på:

I Stavanger, maaskee nu bliver oprettet en Missions-Skole til næste Foraar, hvis Man kan faae christelige Lærere, som Man ønsker. Denne Skole tænker jeg nok at tage paa, dersom det er Guds Villie jeg skal være Missionair.²²⁸

224 Det såkalt andre sirkulæret fra misjonsvennene i Stavanger ble sendt 12. oktober 1841, jf. Nome 1942: 347–351. Se også brev fra John Haugvaldstad til venner oktober 1841, Riksarkivet/RA/EA-6834/F/L0004/Haugianerbrev IV/<https://www.digitalarkivet.no/db60047761000747> og brev fra John Haugvaldstad til O. P. Moe 6. november 1841, Riksarkivet/RA/EA-6834/F/L0004/Haugianerbrev IV/<https://www.digitalarkivet.no/db60047761000751>.

225 Nome 1942: 337–338.

226 Dagbok 2: 49. Straks Clausen var reist, sendte Peder Odland en tønne sild til Grundtvig i København, Golf 2001: 134.

227 Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 7, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

228 Brev fra Clausen til Jacob Lindberg 1. desember 1841, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Hass, L. D.

Det var også et praktisk problem, relatert til den gamle sjømannsplanen til Clausen. Selv om han hadde blitt overført til sjøforsvaret, var han fortsatt vernepliktig. Han kunne derfor ikke reise ut av landet for godt uten fritak fra øverste hold. Visste Lindberg hvem man skulle søke til om å få fritak fra verneplikt?²²⁹ Clausens misjonsplaner kunne se ut til å ha stoppet opp før de kom skikkelig i gang. Det varte likevel ikke lenge før det dukket opp flere muligheter. Nok en gang spilte Grundtvigs kirkelige anskuelse en rolle.

Clausens tredje reise til Norge: Misjonær blant «Cafferne»?

Haugianernes planer om en misjonsskole ble realisert slik de hadde planlagt. I august 1842 ble ikke bare en misjonsskole startet opp i Stavanger.²³⁰ Det norske Missionselskab ble også stiftet, med representanter fra 65 misjonsforeninger til stede.²³¹ John Haugvaldstad og misjonsvennene i Stavanger var blant initiativtakerne. Men skolen startet opp uten Clausen på skolebenken. I mellomtiden hadde han nemlig fått enda to tilbud om utreise.

Det første tilbudet fikk Clausen hjemme på Langeland våren 1842. Fra Andreas Hauge og Wilhelm Andreas Wexels i Christiania kom forespørselen om han kunne tenke seg å være Hans Schreuders reisefelle når han snart skulle reise ut som misjonær til Afrika. Wexels og Hauge var begge medlemmer av Christiania Missionsforening, og det var på vegne av denne foreningen de skrev til Clausen. På denne tiden var det litt intern konkurranse mellom misjonsvennene i Stavanger og misjonsvennene i Christiania.²³² Mens misjonsvennene i Stavanger, med Haugvaldstad i spissen, ønsket å etablere et landsdekkende misjonsselskap og en misjonsskole i byen, var Hauge og Wexels skeptiske til en organisasjon med base på Sør-Vestlandet.²³³ Det var altså Stavanger som var pådriverne for et misjonsselskap, Christiania holdt igjen.

229 Hva Clausen ellers foretok seg de månedene han var hjemme på Langeland etter norgesreisen er uvisst.

En kilde nevner at han var i København i løpet av de første månedene av 1842, Baago 1958: 331, note 29.

230 Misjonsskolen ble startet opp i forbindelse med at selskapet ble vedtatt opprettet, Nome 1943: 107–112.

231 Navnene på delegatene er gjengitt i Sommerfelt 1865: 37–41.

232 Nome 1942: 349–350.

233 Nome 1943: 39–55.

Figur 4. Clausens reise til Christiania og videre rundreise i Sør-Norge i 1842. Kart: NordNordWest/Wikimedia Commons. Lisens: CC BY-SA 3.0

Da trådte plutselig teologen Hans Schreuder fram på scenen og lanserte sitt kandidatur som misjonær til «Cafferne». Også Schreuder var påvirket

av Grundtvig. Han var opptatt av å reise ut på vegne av «Kirken», som «ordineret Missionair». ²³⁴ Dette var som musikk i ørene til Grundtvig-vennene Hauge og Wexels, og Christiania Missionsforening vedtok å støtte Schreuder. Plutselig var det Christiania som var i førersetet. Men Schreuder trengte en hjelper, og Hauge og Wexels skrev til Clausen. ²³⁵ Mens Clausen tidligere ikke hadde visst sin arme råd hvordan han skulle komme seg ut som misjonær, stod plutselig mulighetene i kø. Andreas Hauge i Christiania fikk napp; misjonsskolen i Stavanger måtte vike.

Våren 1842, etter bare noen måneder hjemme, reiste Clausen til Norge igjen for tredje gang. Denne gang gikk turen til Christiania. ²³⁶ Målet for reisen var å avklare mulighetene for utreise som hedningmisjonær sammen med Schreuder. Men Clausen var nå ikke lenger interessert i hvilket som helst tilbud for å komme seg ut og vekk, og med på reisen hadde han to betingelser. For det første måtte han ha muligheten til å bli ordinert i forbindelse med utreisen, enten før eller etter. Det var jo bare som ordinert prest han kunne «at faae ved Daaben og Nadveren grundet og samlet Menigheder, i den rette kirkelige og apostolske Orden». ²³⁷ Derfor var ordinasjon tvingende nødvendig. Den tvilen Clausen senere beskrev i selvbiografien sin, om hva som ville skje dersom han ble alene igjen ute på misjonsmarken uten å være ordinert, var ekte nok. Den bunnet i hans grundtvigianske syn på dåpens frelsende kraft og ordinasjonens nødvendighet.

For det andre måtte en eventuell utreise aksepteres av Martha. Hun hadde nå blitt mer åpen for å reise ut med Clausen. Men dit hun ikke ville eller ikke fikk lov til å reise, ville heller ikke han reise. Det ville si at han ikke ville reise ut med Schreuder hvis han dermed «maatte bryde et for mit Hjerte helligt Troskabs-Løfte, nemlig det jeg havde given min Forlovede». ²³⁸ Han var nødt til å reise hjem og høre med Martha før han kunne takke ja til noe tilbud. Da Clausen reiste til Norge for tredje gang, var det derfor med en god dose tvil om dette kom til å bli noe av i det hele tatt. Ifølge eget

²³⁴ Nome 1943: 52.

²³⁵ Clausen hadde skrevet til Andreas Hauge fra Arendal på slutten av norgesreisen sin, og kan ha oppdatert ham om sine misjonærplaner da, jf. notatet i dagbok 2: 86.

²³⁶ Sannsynligvis la han inn et besøk til Lindberg i København på veien. Ifølge Baagø 1958: 331, note 29 var Clausen to ganger i København før juni 1842.

²³⁷ Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 5, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

²³⁸ Brev fra Clausen til Lindberg 22. mars 1843, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

utsagn dro han like mye kun «for at reise omkring og samtale med Folket om deres Saligheds-Sag», som for å snakke med Schreuder.²³⁹

Da Clausen kom til Christiania, traff han Schreuder og «fandt i ham en meget vakker og christelig Mand» som han «rigtig særdeles kunde havt Sind til at følge, naar det saaledes kunde være Guds Villie».²⁴⁰ En viktig grunn til den gode kjemien var nok deres felles sans for Grundtvig.²⁴¹ Men nettopp dette skapte også et problem. For Clausen som for Schreuder var det viktig å være en «ordineret Missionair», men det var lettere sagt enn gjort for Clausen sin del. Selv om han var positiv til misjonsidéen i seg selv, viste det seg å ikke være så enkelt å få til ordinasjon, verken i Norge eller Danmark, før en eventuell avreise. I Norge krevde de teologisk utdanning, og det sporet hadde Clausen bevisst valgt vekk for lenge siden. Vennene oppfordret ham til å skrive til Lindberg og høre om det kanskje kunne være mulig med ordinasjon i Danmark. Som sagt, så gjort. Visste Lindberg om det var muligheter for at han kunne ordineres i Danmark før en eventuell utreise som misjonær?

Å vanne i Amerika

Mens Clausen var i Norge for å snakke med Schreuder, dukket det opp nok en utreisemulighet, nemlig å utvandre til Amerika for å arbeide blant de norske nybyggerne. Tanken om Amerika var ikke helt ny for Clausen; den hadde jo allerede vært en del av hans desertørplan for flere år siden. Det var også nettopp i årene etter 1840 at utvandringen fra Norge begynte å skyte fart for alvor.²⁴² Men nå var det blant nordmenn i Amerika det var tale om, ikke blant hedninger. Heller ikke det var en helt ny tanke, skal vi tro Clausen selv:

Allerede længe før jeg blev opfordret at følge med Hr. Schreuder til Cafferne, var jeg bleven opfordret af adskjellige Nordmænd til at reise til de norske Emigranter, som have nedsat sig i de forenede Stater i Nordamerika, og som der saa trykkende føle Savnet af christelig Underviisning i deres Modersmaal for dem selv og deres Børn.²⁴³

239 Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 7, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

240 Brev fra Clausen til Hass 10. september 1842: 7, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til andre enn Lindberg/Hass, L. D.

241 Nome 1942: 360–365.

242 Anderson 1895/2009: 20.

243 Brev fra Clausen til Lindberg 22. mars 1843, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

Forespørslene fra haugianere om heller å reise til nordmennene i Amerika fortsatte å komme mens Clausen diskuterte Afrika-planer med Schreuder. Clausen kjente dessuten noen som nylig hadde utvandret; de hadde han besøkt på norgesreisen året før like før de skulle bryte opp og dra.²⁴⁴ Clausen var ikke alene om å være opptatt av nordmennene i Amerika. Også Andreas Hauge og Christiania Missionsforening hadde hjerte for «de utvandrede Landsmænds Skjæbne i Amerika»²⁴⁵ Behovet for lærere og prester blant utvandrerne vokste seg større for hvert år. Å arbeide for nordmennene i Amerika kom ikke ut av det blå.

Hos Clausen hadde det gradvis vokst fram en forståelse av at å arbeide blant utvandrede nordmenn også var en form for misjonsarbeid, bare på en annen måte:

De norske Udvandrede følte jeg vel kunde trænge til Lærere, men for dem, syntes jeg, var der dog ogsaa Raad til at forplante den fra hjemmet medbragte Christendom til deres Børn, og deres Kaar ansaae jeg derfor at være taalelige, skjønndt de vel kunde ønskes bedre. Men det som i Grunden villedte mig, uden at jeg ahnedet selv, var den meget større Lyst jeg havde til at plante end til at vande, og derfor næsten ganske oversaae Nødvendigheden af det sidste, medens jeg tragtede med hartad sværmerisk Iver efter det første.²⁴⁶

Clausen var heller ikke alene om en forståelse av at å «vanne» i Amerika kunne være vel så meningsfullt som å «plante» blant hedninger. Flere av de andre tidlige norske utvandrerprestene så på samme måte prestatjenesten blant norske settlere som en form for misjonsarbeid.²⁴⁷

Så kom den avgjørende hendelsen som skulle aktualisere Amerika som misjonsmark for Clausen for alvor: Han fikk brev fra sin gamle diskusjonspartner Tollef Bache. Bache viderefremmet et ønske fra nybyggerne i Muskego, Wisconsin, om å få en norsk lærer for barna der borte. Via sønnen sin, Søren Bache, en av nybyggerne i Muskego, hadde han blitt bedt om å finne en passende kandidat. Bache senior hadde lett en stund etter en aktuell kandidat, men forgjeves. Da han hørte at Clausen var i Norge igjen, skyndte han seg å skrive til ham. Tross deres uenigheter om dåpen

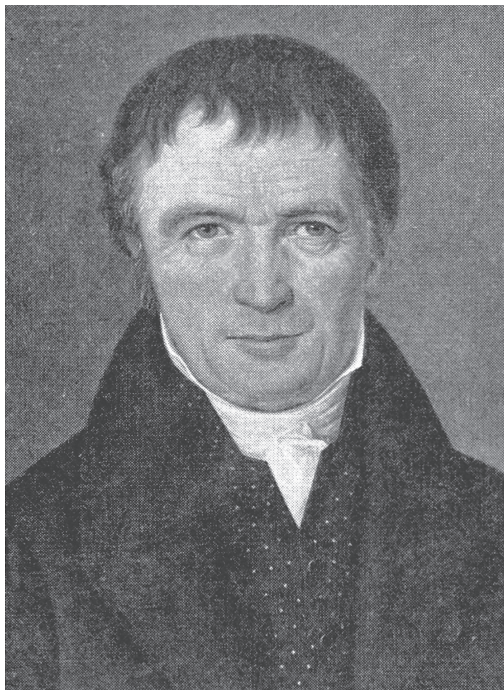
244 Antakelig urmaker Halvor Nielsen Oie fra Numedal som utvandret i 1842, jf. dagbok 1: 51 og note 439

245 Nome 1942: 350.

246 Brev fra Clausen til Lindberg 22. mars 1843, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

247 For eksempel Hans Andreas Stub, Clausens etterfølger i Muskego (se Hanson 1992: 25) og J. W. C. Dietrichson, Clausens forgjenger i Koshkonong (se Dietrichson 1846: 3).

må Tollef Bache ha sett et potensial i Clausen som han mente gjorde ham egnet for jobben.

Bilde 8. Haugevennen Tollef Olsen Bache (1779–1848). Så snart Hauge var død, skilte Bache seg og giftet seg med haugianeren Anne Viste. På grunn av den påfølgende striden som oppstod blant haugianerne, flyttet ekteparet Bache etter hvert fra Drammen til Valle. Bache spilte en viktig rolle for Clausens avgjørelse om å utvandre. Lisens: Falt i det fri

For Clausen hadde Amerika noen definitive fordeler i forhold til Afrika: For å jobbe som lærer var ikke ordinasjon et krav. Han kunne reise ganske straks, uten videre formaliteter. Dessuten ville det sannsynligvis være mulig å ordne ordinasjon senere, etter ankomst. Professorene ved universitetet i Christiania kunne bekrefte at det ville være mulig å få til en gyldig ordinasjon der borte. I Amerika kunne man se bort fra kravet om teologisk utdanning, dersom det ikke fantes andre kvalifiserte kandidater til å betjene hyrdeløse nordmenn. Rent praktisk kunne man henvende seg til tyske lutherske utvandrerprester i nærheten og blir ordinert med deres hjelp. Amerika ville nok også være et bedre sted for Martha. Der ville hun ha skandinaver rundt seg på alle kanter.

Mens Clausen tenkte på Amerika og gikk og ventet på svar fra Lindberg, gjorde han det han likte aller best. Han la han ut på en ny reise rundt i Norge. Denne gangen gikk turen oppover Gudbrandsdalen til Trondheim.²⁴⁸ Da han langt om lenge kom fram til Trondheim, fikk han endelig svaret fra Lindberg. Ordinasjon ville kanskje være mulig, men forutsatte en del studier, og utfallet var ikke gitt. Når Clausen dertil fikk høre at det sannsynligvis kom til å drøye med Schreuders utreise, ga han endelig beskjed at han ikke ble med ham til Afrika. Med både misjonsskolen og Afrika ute av bildet var det bare ett reelt alternativ igjen for Clausen: å reise til nordmennene i Amerika. For sin egen del var han nå sikker, han ville til Amerika.²⁴⁹ Han ville følge i Eielsens fotspor og arbeide blant de norske utvandrerne som lærer og prest. Den endelige avgjørelsen kunne han derimot ikke ta uten å snakke med Martha først. Fra Trondheim fortsatte Clausen derfor sørover langs kysten via Kristiansund, Molde, Ålesund, Bergen og til Stavanger.

Han var i Stavanger omtrent på samme dag som flere av hans norske venner deltok på den høytidelige stiftelsen av Det norske misjonsselskap og misjonsskolen i Josefinestiftelsens storsal i august 1842. Misjonssaken forente på en grenseoverskridende måte venner av Clausen som i andre henseender var mest opptatt av forskjellene dem imellom: haugianeren John Haugvaldstad, presten Magnus Gjør, herrnhuterer Søren Schiøtz, den sterktroende Sigbjørn Egelandsdal og grundtvigianeren Hans Schreuder: Alle var de der.²⁵⁰ Clausens beste venn, Peder Odland, hadde reist hele veien fra Bergen og var også til stede. Den som glimret med sitt fravær, var derimot Clausen. Han ville heller vanne i Amerika og var på vei hjem for å høre om Martha ville bli med.

Clausens fjerde reise til Norge: «Farvel, Langeland!»

Da Clausen kom hjem igjen, pekte endelig alle piler i samme retning. Han var ønsket som lærer i USA; og å være lærer hadde han erfaring

248 Ikke lenge etter avreise fra Christiania ble han liggende alvorlig syk i tre uker, «saa syg, at det havde temmelig Udsigter til at jeg skulde lagt mine Been oppe hos den skotske Oberst Sinclair». Referansen viser til det mislykkede skotske felttoget gjennom Gudbrandsdalen i 1612 under ledelse av George Sinclair. «Jeg havde under disse Omstændigheder for det meste slaaet Reisen til Hedningene ud af Tankerne, og tænkte meget mere paa at reise hjem til Herren.» Brev fra Clausen til Lindberg 12. september 1842, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

249 Flere år senere i USA røpte Clausen for en norsk familie at han hadde bestemt seg for dette allerede mens han var på sin andre rundreise i Norge, jf. brev fra Anders Andersen Byttet den 9. august 1856, Øverland & Kjærheim 1992: 389.

250 Sommerfelt 1865: 37–41.

med. Martha hadde svart at hun var villig til å bli med til Amerika. Til og med problemet med verneplikten var løst. Fra det «Slesvig-Holsten-Lauenburgske Kancelli» fikk han den 20. januar 1843 innvilget endelig og fullt fritak fra all verneplikt i Danmark.²⁵¹ Nå var han fri til å reise ut av landet, hvor han ville, og så lenge han ville. Sist, men ikke minst, så det også ut til å være gode muligheter for å bli ordinert til prest for en norsk menighet når han først var kommet fram.

Ordinasjon hadde på dette tidspunktet allerede gått fra mulighet til plan for Clausen. Han hadde bestemt seg for at det var misjonsprest han skulle bli. Det ville riktignok måtte bli en unntaksordinasjon, siden Clausen ikke ville kunne ordineres i Skandinavia under ordinære omstendigheter. Nettopp derfor var det viktig at unntaket ble utført på korrekt måte, så ordinasjonen ville være gyldig. Han måtte være sikker på at en eventuell ordinasjon der borte foregikk slik den skulle. Clausen skrev til Lindberg igjen, for å finne ut mer om hvordan en ordinasjon burde foregå:

Det vil være mig en særdeles Glæde, hvis jeg, endnu engang maae modtage en Skrivelse fra Dem, og især vilde det glæde mig hvis De deri vilde give mig nogle Oplysninger om den kirkelige Ordination, om den nemlig saaledes som den er befalet her i Statskirken, kan historisk bevises at være uforandret fra den apostolske Tid.²⁵²

Lindbergs svar var kanskje noe sånt som at det danske ordinasjonsritualet fra 1685 var svært pålitelig og stod i direkte linje tilbake til apostlenes dager. I hvert fall oversatte Clausen ritualen ord for ord til tysk da han omtrent et år senere var kommet seg over til Amerika og skulle ordineres av en tysk prest.²⁵³

Så gikk alt slag i slag. Høsten 1842 giftet Claus og Martha seg på Langeland.²⁵⁴ Nå var det ingen vei tilbake. Enten måtte hun bli med ham, eller så måtte han bli hjemme. Endelig i mars 1843 skrev han for siste gang til Lindberg og røpet at han skulle til Amerika sammen med sin kone Martha, «en saare elskelig og gudfrygtig Danneqvinde».²⁵⁵ Ville Lindberg

251 Ifølge brev fra Clausen til Lindberg 22. mars 1843, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

252 Brev fra Clausen til Lindberg 12. september 1842, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

253 Clausen behersket tysk fra noen år på tysk skole i barndommen.

254 Bryllupsdatoen var 25. november 1842 ifølge brev fra Clausen til Lindberg 22. mars 1843, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

255 Brev fra Clausen til Lindberg 22. mars 1843, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

være der i København når han og Martha reiste gjennom byen i påsken om ca. tre uker? Det ville være fint å treffes en siste gang.

I april tok Claus og Martha avskjed med Langeland. For Martha skulle det bli for siste gang. Ennå var det ikke mange dansker som utvandret til Amerika, så avskjeden var en stor begivenhet med høytidelige hilsener og nykomponerte avskjedssalmer:

Farvel! Farvel! I tvende Kjære,
Som drage skal til fjerne Kyst.
Guds Helligaand hos Eder være
Med Lys og Kraft, med Haab og Trøst,
At I maa vandre Vejen glade
Og følgje Sjælehyrdens Kald,
Og stedse tage Eders Stade
I Herrens lyse Vingaards-Hal!²⁵⁶

Ekteparet Clausen satte kurs for Drammen for å slå følge med Søren Bache som skulle tilbake igjen til USA etter et opphold i Norge. Clausen begynte på en ny dagbok. Det var noe stort på gang, et nytt kapittel i hans personlige misjonshistorie, en ny etappe av «Missions-Værket». Det måtte dokumenteres. De gamle dagbøkene fra norgesreisen i 1841 fikk bli igjen hjemme. Reisen i Hans Nielsen Hauges fotspor var jo bare småtter i forhold til den han nå la ut på.

I København traff de Lindberg og tok et siste farvel.²⁵⁷ Clausen benyttet sjansen til å notere ned en oversikt over alle Grundtvigs trykte skrifter, prekeners, sanger, artikler og innlegg i den nye dagboken sin. Listen ble på over 100 oppføringer. Det var nok en viktig ballast å ha med til den nye verden, der grundige forsvar for den rette tro ikke ville være like lett tilgjengelige.

Det var påske mens de var i København, og de var til stede på Grundtvigs gudstjenester i Vartov flere ganger i helligdagene. På påskedag overvar de sannsynligvis urframføringen av Grundtvigs nye påskesalme. Så kunne de trøste seg med budskapet om at:

256 Det første av ti vers av en salme komponert for anledningen av en blind lekpredikant fra Langeland, Jens Dyrholm, Andersen 1885: 57. Etter sigende skal Martha Rasmussen også ha diktet en salme for anledningen, som senere ble oversatt til engelsk i USA: «Saa vil vi nu sige hverandre farvel»/ «And now we must bid done another farewell». Salmen finnes i norsk oversettelse i Norsk Salmebok (1985), nr. 606: «Når veiene skilles, vi sier farvel». Ifølge Nelson & Fevold 1960: 84, note 8 er salmen ikke skrevet av Martha Clausen, men av F. Fenger.

257 Hva som ble sagt mellom dem i avskjedens stund, skrev ikke Clausen noe om i sin nye dagbok. Der står det kun: «Den 12te besøgte jeg Hr. Magister Lindberg.»

Påskemorgen slukker sorgen,
 slukker sorgen til evig tid.
 Den os har givet lyset og livet,
 lyset og livet til dagning blid.
 Påskemorgen slukker sorgen,
 slukker sorgen til evig tid.²⁵⁸

Figur 5. Claus og Martha Clausens reiserute ved utvandringen til USA, påsken 1843. Kart: NordNordWest/Wikimedia Commons. Lisens: CC BY-SA 3.0

258 Norsk Salmebok (1985), nr. 184; Andersen 1921: 40.

For fjerde gang på bare to går reiste Clausen over Skagerrak til Norge. Denne gang reiste han ikke alene, og han skulle heller ikke tilbake. Det som hadde startet som en reise tvunget fram av et interimspatent, var blitt til et livsvalg om å utvandre til Amerika sammen med Martha. På Valle tok de et siste farvel med det gamle ekteparet Bache. Tollef var nå av Clausen blitt forfremmet fra en litt brysom diskusjonspartner til «min hjerteligst elskede Ven».²⁵⁹ I mai la *Joanna* ut fra Drammen og satte kursen for Amerika med ekteparet Clausen og 121 andre spente Amerikafarere om bord. I juli kastet de anker utenfor Long Island, New York. Nå skulle det vannes.

259 Andersen 1921: 44.

Etterspill

Forventninger og realiteter

Noen ting ble som forventet da Clausens ankom Amerika. Én slik ting var at Clausen fikk sin etterlengtede ordinasjon. Under tre måneder etter at ekteparet ankom sitt nye hjemland, var Clausen blitt rettelig kallet, eksaminert og ordinert til norsk evangelisk-luthersk prest. Han hadde riktignok utarbeidet kallsbrevet sitt selv, men menigheten hadde skrevet behørig under. Han ble ordinert av en tysk, luthersk utvandrerprest som hadde utvandret fra Preussen for å slippe unna tvangssammenslåing med den reformerte kirke.²⁶⁰

Bilde 9. Den gamle tømmerkirken fra Muskego. Den ble oppført av de norske nybyggerne og innviet av Clausen i 1844. Det var den første norske kirken på amerikansk jord og var i stor grad finansiert av en donasjon fra Tollef Bache. Kirken står i dag ved Luther Theological Seminary i St. Paul, Minnesota. Foto: Jostein Garcia de Presno

²⁶⁰ Rethwisch 2000: 19–22. Den ordinerende presten talte kun sitt eget morsmål, Bache 2010: 59–60.

Tre dager senere innviet Clausen sin nyinnkjøpte ministerialbok ved å føre inn navn på døpte i den nydannede menigheten i Muskego.²⁶¹ I over 40 år skulle han utføre sitt «Missions-Værk» som prestemisjonær på stadig nye misjonsmarker i USA. Han likte å si med et spøkefullt smil at han hadde vært en luthersk lekmann fra Danmark som ble ordinert av en tysk pastor for tjeneste blant nordmenn.²⁶² Selv om han var dansk, hadde han ikke vanskelig for å bli akseptert blant nordmenn flest. Selv om det var noe med uttalen, var det få som kjente Norge bedre enn Clausen.

Det var likevel flere ting som ikke ble som forventet. Nybyggerne som hadde skrevet til Tollef Bache og spurt etter en lærer til sine barn, hadde nok sett for seg en lavkirkelig haugianer. I stedet fikk de en ordinert grundtvigianer. Det samarbeidet gikk ikke knirkefritt for seg. For Clausen, med sin kirkelige anskuelse og bakgrunn fra den danske vekkelens kampsaker, var det ikke noe alternativ å forvalte Guds nådemidler på noen annen måte enn etter det uforandrede dansk-norske kirkeritualet fra 1685 som han i sin tid hadde drevet underskriftskampanje for på Ærø. Det innebar blant annet å innføre skriftemålsplikt før nattverd. For noen av menighetens fremste menn som hadde flyttet fra Norge for å unngå «presteveldet», var dette uaktuelt. De satte hardt mot hardt, og det endte med brudd mellom Clausen og menigheten i Muskego. Clausen konkluderte da med at «Sundhedstilstanden i Muskego var slet ikke god, fornemmelig paa Grund af de store Skove og det meget sumpige Land dersteds».²⁶³ Ekteparet flyttet til Luther Valley, der Clausen startet opp en ny menighet.

Noe annet som ikke ble som forventet, var møtet med forbildet Elling Eielsen som hadde utvandret få år tidligere. Det skar seg mellom dem fra første stund. Først ville ikke Eielsen treffe ham. Da de endelig traff hverandre, fortalte Clausen om sine ordinasjonsplaner. Der og da fnøs Eielsen av dette og kunne ikke skjønne hva ordinasjon skulle være godt for, annet enn å «befæste den gamle Overtro derpaa».²⁶⁴ Men neste gang de traff hverandre, kunne Eielsen vise fram sitt eget ordinasjonsbevis; det var til og med datert før Clausen sitt. Men i motsetning til Clausen hadde Eielsen verken blitt rettelig kallet eller eksaminert. Ordinasjonshandlingen kunne

261 Hanson 1992: 10.

262 Kinsley & Kinsley 1996: 71.

263 Ifølge selvbiografien, Andersen 1921: 92. Sammenlign med Clausens beskrivelse fra 1846: «Imidlertid havde Forholdene i Muskigo udviklet sig saaledes at det saae kun altfor vel ud til slet ikke at blivet noget af Menigheden der, da den stedse blev ved at sønderrives i indbyrdes Splid og Uenigheder, og jeg begyndte derfor endelig for Alvor at tænke paa at forlade den og flytte Staven et andet Sted hen.» («Hvorledes Menigheden er grundlagt» i Luther Valley Lutheran Church/Kirke-Bog for den norsk-lutherske Menighed ved Rock Prærier: 448). Se også Clausen 1850 med lignende formuleringer.

264 Ifølge Clausens selvbiografi, Andersen 1921: 82.

det også stilles spørsmål ved. Derfor anerkjente verken Clausen eller de andre prestene i Den norske synode Eielsens ordinasjon.²⁶⁵

Diskusjonen om Eielsens ordinasjon splittet de norske utvandrerne og fortsatte i over hundre år med et utrolig engasjement. Svaret på spørsmålet om hvem som var den første lutherske presten blant nordmenn i Amerika, kom helt an på hvem du spurte. Spurte du Olaf M. Norlie, en norsk-amerikansk kirkehistoriker, var Eielsen først. Dette fikk han tydelig fram ved rett og slett å kalle boken sin om saken for *Eielsen was first*.²⁶⁶ Spurte du prester i Den norske synode, var derimot Clausen først. Han hadde blitt rettelig kallet og eksaminert, slik det skulle være i en luthersk kirke. Kanskje burde Clausen, istedenfor å betvile Eielsens ordinasjon, heller slått seg på brystet og tatt æren for en bragd som nok var større enn etableringen av St. Ansgar: at den prestekritiske Elling Eielsen lot seg ordinere, og at tusenvis av haugianere dermed fikk formell religiøs tilhørighet i sitt nye hjemland.

Det som virkelig ikke ble som forventet, gjaldt Martha. Selv om det var Claus som hadde blitt kalt og ansatt som lærer for de norske barna, var det Martha som tok på seg den oppgaven.²⁶⁷ Mens Claus holdt gudstjenester, døyte, begravde og reiste rundt, underviste Martha de norske barna i Luthers lille katekisme og Pontoppidans uforandrede forklaring. Hun ble dermed den første prestefrue blant norskamerikanere til å ta på seg sin manns oppgaver uten betaling, som så mange prestefruer etter henne også skulle gjøre. Claus og Martha fikk to sønner. Den første gav de navnet Martin Nicolai, men han døde etter bare noen dager. Den andre kalte de opp etter hans døde bror, og han skulle overleve sin mor.²⁶⁸

Bare noen måneder etter at familien hadde flyttet til Luther Valley, ble Martha syk og døde, 31 år gammel. Hun ble dermed også den første prestefrue i en norsk menighet til å bli begravet i sitt nye hjemland. Ved begravelsen sang de, etter Marthas eget ønske, en av Grundtvigs salmer fra Wexels' salmebok:

Lad kun Muldet mig bedække!
Lad kun smuldre mine Been:
Jesu, mig din Røst skal vække,
Reise op foruden Meen.
Selv i Dødens Ormegaard

265 Sovik 1946: 34–54.

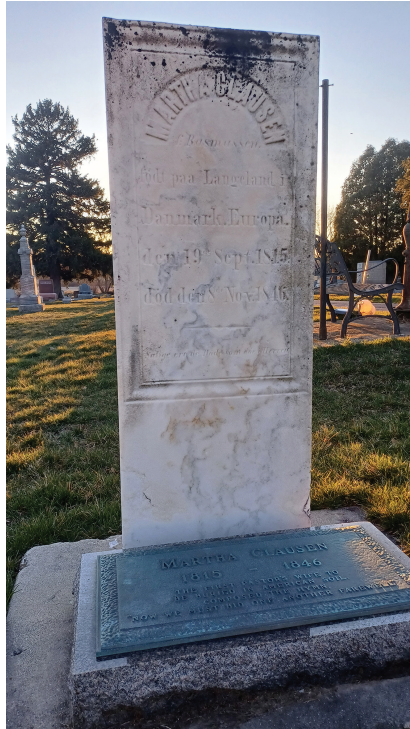
266 Norlie 1942.

267 Jf. upublisert manuskript om Martha Rasmussen, NAHA Archives/P0059 Claus L. Clausen.

268 Martin Nicolai Clausen (1846–1924).

Talt er mine Hovedhaar,
 Og forklaret denne Tunge
 Evig skal din Priis udsjunge.²⁶⁹

Graven hennes befinner seg fortsatt på kirkegården i Luther Valley, på den oppdyrkede prærien.

Bilde 10. Graven til Martha Clausen i Luther Valley, Wisconsin. Inskripsjonen lyder: «Martha Clausen, f. Rasmussen. Født paa Langeland i Danmark, Europa, den 19de Sept. 1815, død den 8de Nov. 1846.» Foto: Jostein Garcia de Presno

Grundtvig-frie selvframstillinger

Heller ikke på det teologiske området ble ting som forventet. Grundtvig, som hadde vært så populær blant Clausens venner i Danmark og Norge, var ikke like gangbar i USA. Det som for Clausen dreide seg om intet mindre enn videreføringen av kirkens nesten to tusen år lange tradisjon, ble av mange utvandrere oppfattet som unødvendig prinsipptrytteri og geistlig

²⁶⁹ Nr. 590 i Wexels 1840, på melodien «Som den gyldne Sol frembryder». Opplysning ifølge Andersen 1921: 99.

maktarroganse. Bruddet med haugianerne i Muskego over bruken av det uforandrede kirkeritualet gikk hardt inn på Clausen. Men han lærte også av det, og skjønnte etter hvert at i Amerika måtte tilpasninger til. Da Clausen ti år senere stiftet menigheten i St. Ansgar, het det i vedtektene at menigheten «antager vor Fædrenekirkes Orden *saaledes modificeret som her maatte anses fornødent*» (min utheving).²⁷⁰ I Amerika måtte tilpasninger til, og første steg var tatt i det bruddet med Grundtvig som noen år senere skulle bli totalt.

For Clausen hadde den grundtvigianske forståelsen av dåpspakten, vektleggingen av det riktige kirkeritualet, og oppfattelsen av ordinasjonen som nødvendig for misjonsvirksomheten vært eksistensielle dogmer som hadde brakt ham helt til Amerika. Clausens liv hadde tatt form nettopp i nært samspill med Grundtvigs kirkelige anskuelse. Så var det akkurat disse tankene som møtte slik motstand, blant både lekfolk og prestekolleger i hans nye hjemland. Hadde han bygget livet sitt på en villfarelse? Det er ikke så rart at misjonsreisen til Norge, budskapet om dåpspakten og bruddet med menigheten i Muskego ikke ble skildret helt «slik det engang var» da Clausen skrev sin selvbiografi på sine gamle dager. Kontrasten til livet «slik det engang hadde blitt» var stor.

Clausen var ikke den eneste i USA som fant Grundtvig brysom for sin selvframstilling. Også av andre ble han utelatt av historien. Når Eielsen ble spurt om hvorfor han, som var så uttalt kritisk til prester, overraskende hadde latt seg ordinere, svarte han at han hadde fått forespørsler om dette fra haugianere.²⁷¹ Det framstår unektelig litt rart at Eielsen plutselig skulle slutte seg til «den gamle Overtro» bare få uker etter å ha avvist den, han som ellers var kjent for å være urokkelig i sine meninger. Slik den norsk-amerikanske historikeren Bergh påpeker, virker det mer sannsynlig at han skjønnte at han kom til å få uovervinnelig konkurranse fra den unge dansken om de norske utvandrede sjelene hvis han ikke selv kunne tilby tradisjonelle kirkelige tjenester som dåp og gravferd.²⁷² Med andre ord må Clausens målbevisste skritt for å bli ordinert sees som utslagsgivende også for Eielsens beslutning om å bli ordinert, og Clausen var drevet av Grundtvigs kirkelige anskuelse. Men dette sa aldri Eielsen noe om selv.

Også prestene i Den norske synode fant sin grundtvigianske forhistorie brysom. I 1851 hadde Gisle Johnson ved Det teologiske fakultet i Christiania

²⁷⁰ Upublisert manuskript «St. Ansgar Menighed» av pastor Johan Olsen, datert 11. april 1885, NAHA Archives/P0571 Emily Veblen Olsen. Omtrent likelydende formulering var tidligere tatt inn i vedtektene til Den Norsk-Evangelisk-Lutherske Kirke i Amerika som Clausen hadde vært med å stifte i 1851, jf. Halvorsen 1903: 47.

²⁷¹ Nichol 1993: 153.

²⁷² Nelson & Fevold 1960: 80–81.

tatt lekmannsopprøret mot den grundtvigianske «omarbeidede forklaring» i forsvar, og med det var Grundtvigs innflytelse i de teologiske miljøene i Norge i praksis over. Dette var samme året som Clausen ble valgt til formann for den nyopprettede synoden, Den Norsk-Evangelisk-Lutherske Kirke i Amerika, med sin grundtvigianske formulering om dåpspakten i vedtektene. Kort tid senere, da nyankomne prester fra Norge kom inn i ledelsen av synoden, ville de kvitte seg med den grundtvigianske formuleringen. Men her møtte de på en utfordring. Siden den ble betraktet som helt grunnleggende for synoden, kunne akkurat den paragrafen i vedtektene ikke endres.²⁷³ For å løse problemet ble det på neste synodemøte derfor vedtatt at synodedannelsen i 1851 kun hadde vært «et forberedende Forslag». Det ble deretter opprettet en ny synode med samme navn, men med nye vedtekter.²⁷⁴ I de nye vedtektene var den grundtvigianske formuleringen «i vor Daabspagt» utelatt, mot 1 stemme: pastor C. L. Clausens.²⁷⁵ Mens de fleste andre organisasjoner sporer sin begynnelse lengst mulig tilbake i tid, passet Den norske synode i framtiden på å regne sin grunnleggelse til året 1853, til vedtaket av de ikke-grundtvigianske vedtektene. Synodens femtiårsjubileum ble behørig feiret i 1903.

Bilde 11. Fotografi fra begravelsen til Clausen i Austin, Minnesota, 1892. Originalen er i Vesterheim Museum, Decorah, Iowa. Gjengitt med tillatelse. Foto: Jostein Garcia de Presno

273 Halvorsen 1903: 48.

274 Halvorsen 1903: 50.

275 Halvorsen 1903: 53.

Disse tre, Eielsen, Den norske synode og Clausen, regnes gjerne som utgangspunkt for de tre viktigste norske kirkelige organiseringene i USA. Eielsen organiserte sin synode allerede i 1846. Offisielt het den Den evangelisk-lutherske kirke i Amerika, men den ble kjent som Eielsen-synoden. Kallenavnet var ingen overdrivelse; etter sigende skal han egenhendig ha diktert vedtektene. Av de tre retningene var den klart mest lavkirkelig og søkte å videreføre den haugianske arven fra Norge. Den norske synode var betydelig mer høykirkelig og regnet seg selv som Den norske kirke i utlandet. Den la vekt på å videreføre Den norske kirkes ordninger i USA, riktignok med en synodal organisering istedenfor episkopal. Den ble den største av de tre retningene. Da Clausen forlot Den norske synode i 1870, tok han sammen med andre initiativ til enda en synodedannelse. Etter litt omorganisering ble denne til Den dansk-norske Konferensen, som regnes som en mellomretning mellom ytterpunktene Eielsen-synoden og Den norske synoden.

Ingen av de tre retningene la i sine selvframstillinger vekt på den rollen Grundtvigs kirkelige anskuelse faktisk spilte for deres kirkelige organisering. Men faktum er at Grundtvigs vektlegging av dåp og ordinasjon ble en avgjørende impuls for alle sammen, enten direkte eller indirekte. For Clausen var Grundtvigs teologi av avgjørende betydning for hans valg om å utvandre og bli ordinert. For Eielsen ble ordinasjon viktig fordi Grundtvig-påvirkede Clausen ble ordinert. For Den norske synode var både Clausen og de andre stifterne sterkt inspirert av Grundtvig.²⁷⁶ For tidlig norsk kirkelig organisering i USA spilte altså Grundtvigs kirkelige anskuelse en svært sentral rolle.

Heller ikke i på andre siden av Atlanteren har Grundtvigs teologi blitt anerkjent noen egentlig rolle. I norsk utvandringshistoriografi har det blitt lagt vekt på å undersøke de viktigste årsakene til at folk flest utvandret, som et økonomisk regnskap av «push»- og «pull»-faktorer.²⁷⁷ Her har naturlig nok ønsker om frihet til religionsutøvelse spilt en langt større rolle enn Grundtvigs kirkelige anskuelse for de fleste. I spissere undersøkelser av framveksten av norsk misjon har grundtvigianismen slitt med å bli tatt helt seriøst. På tross av at flere av pådriverne for tidlig norsk misjon, som Andreas Hauge, Wilhelm Andreas Wexels og Hans Schreuder, ubestridelig var overbeviste grundtvigianere, mente for eksempel misjonshistorikeren

²⁷⁶ Dette gjaldt blant annet J. W. C. Dietrichson, som var initiativtaker til flere av de tidlige menighetsdannelsene, Haanes 2024.

²⁷⁷ Østrem 2014: 89–92.

John Nome at på grunn av «grundtvigianernes lite aktive innstilling til misjonsarbeidet» kunne ikke «de sorte negersjeleres frelse ligge grundtvigianerne så hårdt på hjerte».²⁷⁸ Av Nome ble de geistlige grundtvigianerne snarere framstilt som bremseklosser for lekmannsinitiativet til opprettelsen av et misjonsselskap enn som egentlige forkjempere for misjon.

Om ikke grundtvigianerne var bredt representert i befolkningen eller stod i bresjen for opprettelsen av Det norske misjonsselskap, spilte de likevel utvilsomt en viktig rolle både for tidlig norsk misjonsinitiativ og for kirkelig organisering av utvandrede nordmenn. For Clausen og andre som på lignende måte var påvirket av Grundtvigs kirkelige anskuelse, var kirkelig organisering, oppskriftsmessig ordinasjon og dåp etter de gamle ritualer essensielle elementer som de anså som livsnødvendige for et sant kristenliv. Nettopp på grunn av deres grundtvigianske overbevisning ble menigheter stiftet, prester ordinert og barn døpt inn i kirker i USA som hadde svært mye til felles med sine norske og danske forbilder. Grundtvigs tanker spilte på den måten en avgjørende rolle både for tidlig norsk misjon, utvandring til Amerika og kirkelig organisering i USA blant de utvandrede nordmennene.

Clausens siste reise til Norge

Clausen reiste til Norge en siste gang. Det var mange år senere, i 1867. Clausen hadde da vært prest i USA i en halv mannsalder, og bodde med sin andre kone, fem sønner og en fosterdatter i St. Ansgar, i landsbyen han hadde grunnlagt. I lang tid hadde slaveridebatten med prestekollegene i Den norske synode rast i både aviser og bøker. Blant prestene i synoden stod Clausen alene mot resten, men blant norskamerikanerne ellers var nok flertallet enige med Clausen. Clausen og lederen for synoden skulle reise til Christiania for å drøfte spørsmålet med professorene ved det teologiske fakultet ved universitetet.

Clausen kombinerte turen til Norge med å legge inn en tur til hjemlandet etterpå, og deretter et besøk til Paris for å representere Iowa på verdensutstillingen. 20 år gamle Martin Nicolai ble med på reisen.²⁷⁹ De forlot St. Ansgar i januar og ankom Christiania måneden etter. Da Clausen forlot

²⁷⁸ Nome 1942: 235.

²⁷⁹ Martin ble værende igjen i Danmark for å studere og endte opp med å bli der i 11 år. En mengde brev mellom Claus og Martin Clausen fra disse årene befinner seg i arkivet ved Luther College/RG15 Claus Clausen.

Norge i 1843 for å krysse Atlanteren, hadde han vært usikker og spent på hva fremtiden ville bringe. Tilbake igjen på gamle trakter var han etablert og trygg, en mann med et navn, og med kappe og krage.

Bilde 12. Portrett av Clausen, tatt i Rudkøbing på Langeland da Clausen besøkte hjemlandet i 1867. Originalen er i Vesterheim Museum, Decorah, Iowa. Gjengitt med tillatelse. Foto: Jostein Garcia de Presno

Clausen gjennomførte slaveridrøftingene på universitetet, men det var noe annet han heller ville bruke tiden på. Han oppsøkte sine gamle haugianervenner, de som ennå levde. Dem var det fortsatt en god del av i Christiania, og Martin kunne rapportere hjem at «der er sjelden nogen dag gaaet forbi, uden at vi af en er inviteret til Middag, af en anden til Aftensmad, og saa fremdeles». Fra Christiania reiste de til Skien og besøkte Andreas Hauge som nå var prest der.²⁸⁰ Far og sønn Clausen bodde hos Hauge i tre dager før de reiste videre og besøkte flere gamle venner i Kongsberg og Drammen.²⁸¹ Så var det tilbake til Christiania igjen og videre til Danmark.

Etter et par uker i København reiste de til Langeland, som de ankom 24 år etter at Claus og Martha forlot øya. Der stod Marthas bror på kaia og tok imot dem.²⁸² Clausen ble på Langeland noen uker. Hans foreldre på Ærø levde ikke lenger, heller ikke Marthas foreldre på Langeland. Men

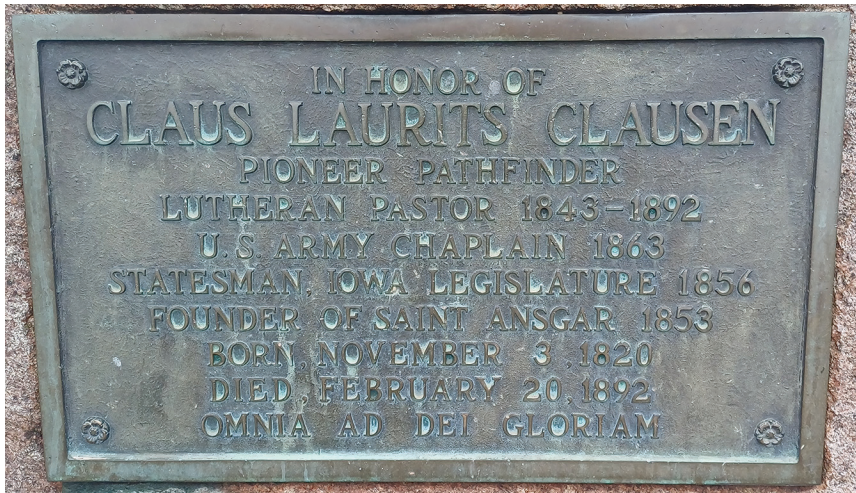
280 Hauge hadde tatt over som sokneprest etter G. A. Lammers som hadde forlatt Den norske kirke og dannet Norges første frimenighet der i 1856.

281 Brev fra Martin til Bergetha Clausen 22. mars 1867, Luther College Archives/RG15 Claus Clausen.

282 Brev fra Martin til Bergetha Clausen 26. april 1867, Luther College Archives/RG15 Claus Clausen.

Clausen traff både sine egne og Marthas slektninger. Der var søsken, nieser og nevøer, og flere av dem hadde spørsmål til den bereiste Clausen. Hva mente han om mulighetene for å utvandre til Amerika? Hvor mye penger burde man ha spart opp? Var jordsmonnet bra der?²⁸³

Mens han var der, talte Clausen nok en gang på en forsamling i nærheten, slik han hadde gjort så mange ganger tidligere i sin ungdom på både Ærø og Langeland. I slike forsamlinger var han i sitt rette element, og denne gangen snakket han både lenge og vel. Det må ha vært noe i både tale og utseende som minnet om svunne tider, for på slutten av møtet var det en gammel dame bakerst i salen som utbrøt: «Men er det ikke Claus?»²⁸⁴ Jovisst var det det. Claus Lauritzen Clausen var tilbake på Langeland, der hans livslange reise for alvor hadde startet.

Bilde 13. Slik minnes Clausen den dag i dag på en plakett i Clausen City Park i St. Ansgar. Foto: Jostein Garcia de Presno

283 I arkivet ved Luther College er det bevart flere brev fra Clausens slektninger med spørsmål om utvandring.

284 Episoden er beskrevet i Andersen 1921: 142.

Claus Clausens dagbøger

DEL 2

Dagbok 1

På bokbindet

Hr. Doel.²⁸⁵ Dag-Bog for 1841!

[1] Herre! Lær mig saa at tælle mine Dage, at jeg maae bekomme Wiisdom i Hjertet!²⁸⁶

[Motivasjon og avreise]

[2] Søndagen den 2den Juli

I vor Herres Jesu Christi Navn, som er det Navn, i hvilket al vor Gjerning bør skee, forlader jeg da atter²⁸⁷ det mig saa kjære Langeland for maaskee aldrig mere at see det. Dog dette skee som Herren vil! Jeg bør jo dog egentlig ikke som Christen, lade et Land eller Folk være mig kjærere end et andet. Jeg er en Pillegrim her paa Jorden og har ikke her noget egentligt Hjem eller fastblivende-Sted, men mit rette Hjem og Borgerskab er heroventil i Himmelen, hvorhen min Vandring hver dag staaer. Derfor synes jeg, maae, christeligt talt, hvert et Land og Folk være mig lige Kjært. Og de Baand som skulde holde mig eller Bevæggrunde som skulde tilskynde mig at have Forkjærlighed til et Folkeslag fremfor et andet, kan aldrig være andre end i det høieste- gode Menneskelige!

Thi Jesu Christi Kjærlighed, det himmelstærke Baand hvormed han drager vore Sjæle til sig og sammenbinder alle sine Forløste her paa Jorden, det binder mig uden Hensyn til Slægters eller Tungemaals Forskjellighed til alle, alle Mennesker. Ere vi ikke alle skabte efter Herrens eget Billede

285 *Hr. Doel*: Usikker lesing, ukjent person.

286 *Herre! Lær mig saa*, osv.: Sal 90:12.

287 *forlader jeg da atter*: Clausen hadde vært i Norge allerede i påsken, jf. Clausens første reise til Norge: «Søe-Interims-Patent».

i Uskyldighed? Ere vi ikke alle ved det ene Menneskes liden Ulydigheds Skyld blevne Syndere, og formedelst Synden døden underkastede? Har ikke Guds eenbaarne Søn Jesus Christus ladet sig føde af et syndigt Menneske? Al sin Tid bespottet, forhaane, martret og døde for alle Menneskers Synders Skyld? Er han ikke nedfaren til Helvede paa tredie Dag, opstanden fra de døde, opfaren til Himmelen til alle arme Synderes Retfærdiggjørelse, saa mange som omvænde sig og tro paa ham? Skal samme vor Herre og Frelser da, [3] det Guds Lam som bær al Verdens Synder, skal han ikke engang igjenkomme at dømme Levende og døde, alle Jordens Slægter, med Retfærdighed? Er ikke den hellige Aand, den Sandheds Aand som udgaar fra Faderen at vidne om Sønnen, udgangen med Sandheds-Ordet over al Verden for at kalde, forsamle, oplyse og helliggjøre alle Mennesker uden Persons Anseelse, naar de blot ville overgive ham deres Hjerter til en Tempel og Bolig hvoraf han vil udrense al Afgudsdyrkelse, og hvori han vil skabe Troen paa Jesum Christum den korsfæstede?

Jo, visselig! Guds Naade og Kjærlighed i Christi Jesu, strækker sig almindelig og lige til det ganske menneskelige Kjøn uden nogensomhelst Forskjel eller Persons Anseelse. At den bliver saa lidt agtet og af saa faa antaget til Frelse og Salighed, det er ikke Guds men Menneskenes egen Skyld, der vedblive i deres fordærvede, haarde og ubodfærdige Hjertes onde Lyster og Begjærligheder, og ville ikke slippe Synden for at give Naaden Rum i deres Hjerter. Gud vil ikke en eneste Synders Død, men at alle skulle omvendes og leve. Han vil at alle Mennesker skulle blive salige, og komme til Sandheds Erkjendelse. Men ak, han maae endnu ofte klage som fordem over Staden Jerusalem: «I ville ikke!»²⁸⁸ Dog der ere vel ogsaa dem iblant som nok ville men neppe kjende Veien og Maaden ad hvilken de kunne komme til Salighed og Sandheds Erkjendelse; som forgjæves arbeide ved deres egen Kraft under Lovens Trældoms Aag, og endnu ikke ret forstaaer eller tør tilegne sig det salige Kald fra vor Herre Jesus: «Kommer hid til mig alle I som arbeide og ere besværede! Hos mig skulle I finde Hvile for Eders Sjæle.»²⁸⁹

[4] Saadanne ere der til visse mange ogsaa her i disse Lande, som vel i Daaben have annammet Synds-Forladelse, evigt Liv og Salighed, men som nu formedelst Lovens Torden-Prædikken for Syndens Skyld ikke ret tør vove at tilegne dem hvad der dog er deres Eiendom. Synden see og føle

288 «I ville ikke»: Luk 13:34.

289 Kommer hid til mig, osv.: Matt 11:28.

de som en trykkende Byrde, den de gjerne ville vorde qvit. Men til Jesus Christum, det Guds Lam som bær al Verdens Synder, til ham gaae de ikke hen i barnlig Troe og Enfoldighed for at kaste al deres Synd og Sorg paa ham. Og hvorfor ikke? Netop fordi de ikke ret tør, men mene at de skulle selv gjøre sig noget rene først førend de maae komme, og tænke ikke paa at de paa denne Maade aldrig kunne komme; tænke ikke paa, at Jesus Christus ikke er kommen at kalde Retfærdige men Syndere til Omvendelse, og at han ingenlunde vil støde den herud som kommer til ham med et sønderknuset Hjerte og en angergiven Aand.

For saadanne trældende, bekymrede Sjæles Skyld, er det at jeg i Dag forlader Slægt og Venner, for ved Guds Naade at bære Budskabet omkring til de Bedrøvede om den Fred og Salighed der er at finde i vor kjære Frelser Jesus Christum naar vi som arme, i os selv fortabte og hjælpeløse Syndere, overgive os i barnlig Enfoldighed og Troe til ham, ligesaa syndige og elendige som vi ere, og lade os rense i hans dyrebare Blod og iføre hans Retfærdighed.

Længe nok har jeg ligesom staaet og haltet til begge Sider og været i Tvivl om hvad jeg skulde gjøre i denne Henseende. Overbeviist om at det var Guds Villie at jeg skulde reise bort herfra til fjerne Lande²⁹⁰ i dette Ærinde, kunde jeg dog ikke paa den anden Side ret faa Bugt med min egen Villie der af alle [5] Kanter satte sig imod under tusinde og atter tusindes Forevendinger,²⁹¹ hvilke jeg dog alle maae nødes at kalde aldeles intetsigende. Ja selv nu da jeg dog forsaa vidt har <har> seiret over mig selv formedelst Herrens Naade i denne Henseende, at jeg virkelig har tiltraadt Reisen i Jesu Navn, selv nu maae jeg tumles af Tvivl og Anfægtninger og paa det frygteligste skrækkes af Djævelens gloende Pile.

Dog, tie Djævel med din Brølen! Hold inde med din Lokken! Jeg agter ikke dine falske Forestillinger. Jeg gaaer dog nu i Herrens Navn, for ved hans Naade at forkynde de Fangne Fængelets Opladelse, at trøste de Kleinmodige, at ophjelpe de Skrøbelige, at forbinde de Sønderbrudte og styrke de Syge. Jeg agter slet intet hvad Verden herom vil dømme, ligesaa lidt som hvad du Djævel skrække og anfægte mig med. Thi min Herre Jesus, han har sønderknuset dit Hoved. Han har borttaget Dødens Braad og Helvedes Seier. Med ham vil jeg træde i Kampen og mandeligen stride.

²⁹⁰ reise bort herfra til fjerne Lande: Clausen hadde siden ungdomsårene ønsket å reise ut som misjonær.

²⁹¹ Forevending: innvending.

Og ved ham skal jeg visseligen overvinde og seire for at forstyrre dit Rige, du Djævel!

Derfor gaaer jeg bort herfra. Ikke i den Tanke at det ikke kunde ogsaa skee her, jo det har jeg ved Guds Naade seet tydelige Beviser paa,²⁹² men i den faste Overbeviisning at jeg nu bedre ved Guds Naade kan gjøre det paa et andet Sted. For de bekymrede Sjæle vil jeg aabenbare din Løgn og dine Rænker med hvilken du søger at skrække og bedrage dem. Jeg vil sige til dem:

«Arme Sjæle! Hvi lade I Eder dog saaledes bedrage af Djævelen, den helvedes Slange, og indbilde at Guds Børns herlige Frihed i Christo Jesu ikke tilkommer Eder? Jo visselig! Alt hvad [6] Jesus er og har, det er alt sammen Eders, naar I blot ville i Troen annamme det. Lader ikke Djævelen længre ængste Eder dermed at I ere for store Syndere. Thi han er en Løgner. Ere I store Syndere, saa er dog Naaden langt større, som ved Jesus er os forhvervet.²⁹³ Guds Naade, det evige Liv og den evige Salighed er i Daaben bleven Eders Eiendom. Og det er den endnu, saafremt I i Eders Hjerter fornye Eders Daabs-Pagt med Herren og forsage Djævelen, alle hans Gjerninger, og al hans Væsen, og troe paa den treenige Gud, Fader, Søn og Hellig-Aand, samt herefter saa godt I ved Guds Naade kunne bevise denne Troe i et helligt Levnet. Hvorfor ville I ikke nyde Nytten af Eders saa kostelige Eiendom, og lade den Guds Fred som overstiger al menneskelig Fornuft og Forstand komme til at boe i Eders Hjerter? Sandelig! Herren vil gjerne unde Eder den, blot I ville bortjage den utidige Banghed og modtage den.»

Ja, gaae vil jeg nu hvorhen Gud mig fører. Glad vil jeg være ved hvad han tilskikker mig. Han skal selv være min Ledsager, og naar jeg da gaaer igjennem Vandene, saa skulle de dog ikke overskylle mig. Naar jeg omringes af Mørkets Magter, saa skulle de dog ikke skade elleranfærde mig. Trøstig og frimodig vil jeg forkynde hans Villie til Syndernes Saliggjørelse. Love og prise ham vil jeg, naar Sjæle fryde sig ved Budskabet om hans Naade. Lee vil jeg ad Verdens Domme og Djævelens Had. I alle Ting vil jeg være glad ved min Herres og Frelseres Naade og Miskundhed, baade i Livet og i Døden!

Farvel Langeland, med dine grønne [7] Skove og kornrige Marker! Snart skal <skal> jeg ikke længere see dig. Ja, maaskee aldrig mere see dig? Snart skal Norges steile Klipper og høie, golde Fjelde hæve sig for mit Øie og

292 *seet tydelige Beviser paa*: Clausen hadde ofte talt på samlinger under vekkelsene på Æro og Langeland i årene 1837–1840.

293 *Forhverve*: skaffe seg, erverve.

bølge under min Fod. Snart skal jeg hilse paa de kjære trofaste Normænd og vække dem med Broderhaand for at ogsaa vi kunne med hverandre samles under Jesu Kors i Aanden og formedelst Troen opsamle de Blods-Draaber som nedrinder fra hans Hænder, Fødder og Side. Jeg gaaer nu glad og frimodig bort, thi Jesus følger mig! Jeg gaaer bort, dog ei glemmende hvad jeg skylder Konge og Stat, saavel som herværende Forældre, Slægt og Venner. Jeg gaaer bort i Herrens Navn, fordi jeg veed at det er hans Villie, og jeg vender igjen tilbage i hans Navn naar det <d>er hans Villie. Ham være Ære, Lov og Priis i al Evighed, Amen!

Det lader til, som om jeg strax kan begynde mit Missions-Værk²⁹⁴ her om bord i blant de mange Soldater. De bande og rase saa det er frygteligt, og jeg troer virkelig at hos mange af dem er det et slags Fortvivlelsens Raserie, som de have overgivet dem til, for at dæmpe den usle Sorg, som de have over at de nu skulle lidt forlade den gamle Slændrian og tjene Kongen for at vænnes til nogen Orden. Underligt nok er det, at der er aldrig een som begynder paa at sige noget til mig, fordi jeg er «Hellig»,²⁹⁵ da dog saa mange iblandt dem kjende mig. Dog det vil vel komme. Paa Wordingborg Rhed²⁹⁶ skulle vi ligge i Nat, da det er for silde at begynde paa at seile i gjennem Ulvsund (Ulvsalen kalder man det Sund som er i [8] mellem Falster og Sjælland, men det er ellers vist det samme som Ulvsund).

Løverdagen den 3die [Juli]

I Dags Morgen Kl. 3 lettede vi Anker paa Wordingborg Rhed, og seilede for vestlig Vind ned ad Ulvsund og havde Falster og Møen paa høire og Sjælland paa Venstre Side. Ved Øen «Nyaar» eller «Nyør»²⁹⁷ fik vi lods en Miils Vei ned forbi denne Øe, formedelst det smale Løb og de farlige Grunde. O, hvor fryder jeg mig ved [at] see den opgaaende Sol i al dens majestætiske Pragt, at bestraale de yndige Bøgelunde og Kornmarker paa begge Sider, og at speile sig i det klare stille Vand.

Ak, en mægtig Tanke griber min hele Sjæl ved dette Syn! Thi endnu langt herligere og prægtigere opgaaer Retfærdighedens Sol, for hver den som i Troen annammer Jesus Christus; lig ennu den naturlige Sol nys kastede sine første Straaler over Bakker, Skove og Daler, og speilede sig

294 *Missions-Værk*: Clausens så reisen til Norge som en misjonsreise.

295 *Hellig*: utbredt økenavn på vakte kristne både i Danmark og Norge.

296 *Wordingborg Rhed*: Vordingborg red.

297 "Nyaar" eller "Nyør": Nyord (øy).

i de Dugdraaber som i Nattens Mørke ere faldne, og disse glindsende i Solstraalerne, ligesom smilede yndigt mot Himmelen og gjennem Fuglestemmer af alle Slags Lyd takke de Herren, Skaberen, fordi han atter lod Solen framskinne til at aftørre Markernes Taarer og oplive og væ<r>derkvæge den hele Natur.

Saaledes gaaer det ogsaa aandeligviis til i enhver arm, for Syndens Skyld, bedrøvet Sjel naar Retfærdighedens Sol, Jesus Christus, nogle Øieblikke unddrager Sjælen sin Naades Glands. Saa er det strax som et tykt Mørke rugede over Sjælen, og en Taaredug væder den overalt. Ingen Sang og Jubel høres, kun en enkelt klagende Stemme, lig Uglens, hviner stundom hylende [9] gjennem Nattens Mørke. Dog hæver sig ogsaa stundom fra den nedbøiede troende Sjel, Troens, Haabets og Kjærlighedens blide og yndige Stemme, lig Nattergalens, som lover og priser Gud for det Kors og de Anfægtninger og Prøvelser som han sender, og i hengiven og beskeden Bøn, ydmyg begjærer at hans Naades Solstraaler snart igjen maae aabenbares og skinne ind i den af Mørke og Anfægtning omtaagede og nedbøiede Sjel.

Og naar dette da skeer, at Naade-Solen igjen overgyder Sjælen med sin søde og venlige Glands og Klarhed, o da smiler Sjelen igjen igjennem Taarer. Ja, lig Fugleskaren ved Morgenrøden i Naturen udbryder i frydefulde Sange, hæve de sig med Himmelen. Saaledes udbryder nu ogsaa Sjælen i Jubel, fryde og takkesange og hæver sig langt over al Suk og Sorg til himlenes Salige Chor. O Jesu, o hvad er dog din Nærværelse liflig for Sjælen! Hvad er det dog sødt i al Skabningen at kunne betragte dig og din ubeskrivelige Kjærlighed, ikke allene i timelig, men især i aandelig Henseende. O, drag min Sjel alt meere og nærmere ind i din Forening, og lad mig aldrig slippe dig i Troen førend jeg seer dig klarligen i det evige Liv. Amen!

Møens og Stevens²⁹⁸ høie Kridtklinte hæve sig nu ogsaa i majestætiske Skikkelse, og afgive et yndigt Skuespil i Solens klare Skin. Og jeg kan ikke nægte mig for at tænke paa Brorsons lille deilige Psalme, «Den store, hvide Flok vi see, osv».²⁹⁹

298 *Møens og Stevens*: Møn (øy), Stege (tettsted).

299 *Brorsons lille deilige Psalme*: Hans Adolph Brorson (1694–1764), dansk teolog og biskop, regnet som pietismens store salmedikter. *Den store, hvide Flok vi see* ble utgitt posthumt som en del av salmesamlingen *Svanesang* i 1765. Neste linje lyder: «som tusind bjerge fuld af sne», og var kanskje det Clausen tenkte på.

Soldaterne her ombord have endnu intet talet til mig af nogen Betydenhed. Men deres Ugudelighed er ellers grændseløs. En [10] stakkels enføldig Karl fra Taasinge³⁰⁰ har Man faaet til at han skal prædike for dem (sandsynligviis kun for at bedrøve mig paa denne Maade, og om muligt opvække mig til Nidkjærhed). Aldrig i mit Liv har jeg nogensinde hørt saa grov, ugudelig og bespottelig en tale, som dette elendige Menneske fremkom med. Haaret reiste sig paa mit Hoved og en uvilkaarlig Skjælven greb mit ganske Legeme. Det forekom mig som om Gud umulig kunde andet end retfølelig og aabenbar lade see sin brændende Retfærdighed og Nidkjærhed for saa stor en Gudsbespottelse. Og jeg raabte i mit Hjerte til ham at han dog vilde være langmodig og ikke straffe efter Fortjeneste, og jeg tror at han har hørt min Bøn.

Med adskillige af Soldaterne har jeg nu i Enerum talet meget (thi offentlig forekommer det mig at det nytter ikke). Og Gud være Lovet, jeg troer at nogle af dem har taget mine Formaninger og Advarsler til Hjerte. Formedelst det loie og stille Veir, komme vi endnu ikke til København i Dag, men komme til at ligge for Anker ud for Kalkovnen³⁰¹ paa Amager i Nærheden af det forhenværende Batterie «Prøvestenen».³⁰²

[København og Helsingør]

Søndagen den 4de [Juli]

Atter oprinder hviledagen blid og venlig for min Sjæl, i det jeg søger min Hvile i min Jesu hulde Favn. Og ikke alene denne Hvile- og Sabbats-Dag seer jeg oprinde blid og venlig for mig, men selv den evige Sabbats-Roe og Hvile, som er tilbage for Guds Folk heroventil, seer jeg i Aanden formedelst Troen at smile yndigt til mig og vinke ad mig, at jeg mere og mere skal løsrive mig fra Verdens Forfængelighed, og svinge mig op i det lyse Himmelhjem, at jeg der kan leve i medens jeg endogsaa gaaer paa Jorden med Legemet.

Næsten alle Soldaterne har jeg nu talet mere eller mindre med, om [11] de Ting som høre til Guds Rige. Herren allene veed og kjender hvad godt det skal udrette hos enhver af dem i Særdeleshed. Adskillige have dog syntes rørte ved Formanings-Ordet. Jeg er saa underlig bedrøvet ved at

300 *Taasinge*: Tåsinge, øy mellom Fyn og Langeland.

301 *Kalkovnen*: del av fajansfabrikken Kastrup Værk på Amager, grunnlagt av tyskeren Jacob Fortling omkring 1750.

302 «*Prøvestenen*»: kunstig øy utenfor Amager som ble skapt ved å senke en flytedokk til forsvar for byen.

skilles fra disse ugudelige Mennesker, som dog ogsaa ere forløste ved Jesu dyrebare Blod, og kunne finde Salighed naar de bare ville omvende dem og i barnlig Troe annamme den.

Jeg har nu været hos Ditlevsen³⁰³ og afgjort mit Mellemværende med ham. Han kan tale godt, men Gud alene kjender Hjerterne! Jeg har i Dag været i Kirke i Wartou, og hørt Hr. Pastor Grundtvig.³⁰⁴ O, det er dog en velsignet Mand! Aldrig har jeg saaledes hørt Retfærdiggjørelsen og Helliggjørelsen at være forklaret og skillet fra hverandre, som jeg her hørte af denne erfarne og tro herrens Tjener. Min Sjel havde ved Guds Naade en sand Vederqvælgelse af denne Prædiken.

Hr. Magister Lindberg³⁰⁵ har jeg i Dag havt megen opbyggelig Samtale med, tilligemed hans kjære Kone³⁰⁶ og troende Huusfolk. O, hvor var det dog at ønske at der vare flere saadanne grundchristelige, erfarne og til Guds Rige lærte Mænd. Det vilde i Sandhed blive en stor Prydelse og sand Velsignelse for Danmark! Dog Herren være Lovet, for dem der ere!

Mandagen den 5te [Juli]

I Dags Morgen Kl. 5 forlod jeg atter den mig saa kjære Lindberg med Familie og Huusfolk. Mange og kjærlige vare de Ønsker og Formaninger jeg fik med paa Reisen, og det var mig virkelig smerteligt at skilles fra disse elskelige Sødskende i Christo, som en dunkel Ahnelse siger mig, at jeg aldrig mere faaer at see i denne Verden. Dog haaber jeg, om ikke før, saa dog i Evigheden at see og samles med dem.

Paa Veien fra Kjøbenhavn til Vedbek,³⁰⁷ mødte mig en uhyre [12] Mængde af Kjøbenhavns indvaanere, som kom fra Dyrehaven,³⁰⁸ hvor de

303 *Ditlevsen*: N. C. Ditlevsen (1802–1853), svoger til Jacob Christian Lindberg, bokhandler i København, delaktig i vekkelsesmiljøet i byen på 1830- og 1840-tallet, godt kjent blant haugianere i Norge, Baago 1960: 80; Heggtveit 1912–1920a: 152.

304 *Hr. Pastor Grundtvig*: N. F. S. Grundtvig (1783–1872), prest i Vartov kirke i København 1839–1872, selverklært motstander av «rationalismen» i kirken, hadde stor innvirkning på dansk kirke- og samfunnsliv på 1800-tallet. Se Vekkelse i Danmark og Norge og Grundtvig, Lindberg og dåpspakten i innledningen. Prekenen Clausen hørte hadde utgangspunkt i Luk 6: 36: «Værer barmhjertige ligesom eders Fader er barmhjertig!». Grundtvig konkluderer med at «Først og sidst, her og hisset er det Kiærligheden, som skaber Paradiset, skjøndt det kun er Troen, som kan føre os derind», Grundtvig 2003: 277–281.

305 *Hr. Mag. Lindberg*: Jacob Christian Lindberg (1797–1857), prest og redaktor for *Nordisk Kirke-Tidende*, venn og medarbeider av Grundtvig, se Mobilisering mot gjendøperne. Lindberg hadde vært involvert i vekkelsen på Langeland på slutten av 1830-tallet. Clausen hadde hatt kontakt med Lindberg siden 1839, Baago 1958; brev fra Clausen til Lindberg 6. april 1839, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

306 *hans kjære Kone*: Anna Cathrine Elisabeth Hansen (1805–1866).

307 *Vedbek*: Vedbæk.

308 *Dyrehaven*: Jægersborg Dyrehave, like nord for København, anlagt av kong Frederik 3 på slutten av 1600-tallet for hjortejakt.

havde tilbragt den foregaaende Nat tilligemed Søndagen, for størstedelen i allehaande ugudeligt Lystighed, Sviir og Sværm. Ak, hvilke Mennesker! Hvilke Christne! Om Man ellers maae give Dem dette ufortjente Navn. De kaldes Christne, og ovenikjøbet dannede Christne. Men ak, dessverre! Deres Dannelse er fra Djævelen og hører Djævelen til. Thi Gud skabte dem efter sit eget Billede i Uskyldighed, men ved Djævelens Avind er al Synd, al Ugudelighed, Uteerlighed og Ulydighed kommen i Verden.

Først bruge Sabbatsdagen, som Herren bød at helligholde, til verdslige Fornøielser og Lyster, istedet for til Guds Ords Betragtning og Sjælens Hvile og Vederqvægelse i Jesu Vunder og Saar. Dernæst tilbringe den ganske Nat i Sviir og Sværm, Drukkenskab og alskens Uteerlighed: Kan dette med mindste Skin af Billighed kaldes Christne og Christendom? Nei, jeg maae sande hvad engang den troende Christen Hr. H. i B. sagde, at han nemlig havde været i mange Kjøbstæder, store og folkerige, men han havde aldrig været i en saa ugudeligt Sted som Kjøbenhavn.

Det var min Agt at naae Helsingør i Dag, men da jeg kom til Vedbæk til de faa Troende der, saa kunde jeg ikke slippe for at tøve og holde en Forsamling der, og maa nu blive der i Nat.

Tirsdagen den 6te [Juli]

I Aftes havde vi en lille rar Forsamling i Vedbæk. Der vare adskillige som ikke havde været til Forsamling før, og som syntes alvorlig rørte ved Guds Ords Hørelse. Herren give af sin store Naade, at de kunne komme til alvorlig Synds-Erkjendelse, og hjertelig Længsel efter Naaden i Christo Jesus vor Herre, paa det ogsaa de kunne forøge den lille Troens Flok og blive evindeligt Salige. Jeg har i Dag været hos Frue Brovne paa Rolighed³⁰⁹ for at tale med hende om de Ting som [13] høre til Guds Rige. Jeg fandt hende en hjertelig, enfoldig troende Christen, hvem Sjælens Frelse og Salighed var meget Magtpaaliggende. Jeg taledede med hende over en heel Time, blandt andet ogsaa om vor troende Broder *Johan Nielsen*³¹⁰ der netop nu sidder i Fængsel for Evangelie Bekjendelses Skyld. Og hun var ret inderlig bedrøvet over at Kongen, uagtet sit Løfte, ikke gav Forholdsregler til slige

309 *Frue Brovne paa Rolighed*: Catherine Esther Puget, konen til den britiske diplomaten Peter Browne (1794–1872), som købte godset Rolighed i 1841. Godset havde tidligere vært i Carsten Ankers eie. Familien var nære venner av Grundtvig og støttet ham økonomisk, Baagø 1960: 150.

310 *Broder J. N.*: Johan Nielsen (1789–1867), «Langelands apostel», lekpredikant fra Skaarup på Fyn. Nielsen hadde deltatt aktivt i vekkelsen på Ærø og Langeland sammen med Clausen. Han ble botelagt tre ganger for brudd på konventikkelplakaten. Den siste boten kunne han ikke betale og måtte sone 15 dager i fengsel, Nielsen & Clausen 1867; Thyssen 1964: 367–368.

uchristelige Straffes Ophævelse, og hun vilde øieblikkelig have været hos hendes Majestæt Dronningen denne Sag angaaende, hvis det ikke havde været at hun vidste at Dronningen³¹¹ formedelst Kongens Sygdom neppe var at komme i tale.

Den ældste Frøken Brovn³¹² taledede jeg ogsaa meget med om Guds Villie til Synderes Saliggjørelse. Og paa hendes indstændige Anmodning maatte jeg følge med hende hen til en, et Fjerdingsvei fra Gaarden, boende Mand, som hun mente var ualmindelig ugudelig, men nu for nærværende tid, formedelst sit udsvævende Levnet var bleven syg. Og hun meente derfor at det kunde være godt om jeg kom hen at tale noget med ham om hans Sjæls Tilstand. Imidlertid var Manden netop denne Dag kommen op fra sin Sygdom, og var gaaet bort, og vor Tour derhen altsaa forgjæves.

Ved adskillig Samtale som jeg havde paa denne Spadsere-Tour med Frøkenen fandt jeg at hun vistnok ogsaa havde en ret enfoldig, hjertelig Troe og Kjærlighed til vor Herre. Og hun spurte mig iblandt andet om jeg kunde troe, at en som ret havde faaet Kjærlighed i sit Herte til sin Frelser, nogensinde mere kunde aflade at elske ham. Og da jeg herpaa svarede Ja, og fremstillede adskillig Beviser herpaa af den hellige Skrift, som f. Ex. naar Paulus siger at hvo som engang har begyndt i Aanden maae vaage og bede altid, at han ikke atter skal fuldende i Kjødets;³¹³ og et andet Sted at hvo som engang [14] har smagt den tilkommende Verdens Krefter og Guds gode Ord og atter fatter Lyst til den nærværende Verdens forfængelige Ting, for ham er der ikke mere Raad eller Tid til Omvendelse.³¹⁴ Jeg forestillede hende ogsaa Frelserens Formaning til sine Discipler i den Nat da han blev foraadt, saavel som Demas' Exempel, osv.,³¹⁵ og hun meente da ogsaa at det kunde nok være mueligt. Men saa vilde hun da heller aldrig aflade at vaage og bede, men Dag og Nat hænge som en Borre fast ved sin kjære Frelser, hvortil jeg ogsaa med Hjertens Glæde opmuntrede hende. Efter lang, hjertelig og rørende Samtale med disse kjære Christne skiltes vi fra hverandre med Taarer i Øinene, efterat jeg havde lovet at hvis det var mig mueligt, skulde jeg besøge dem igjen paa min Tilbagereise.

311 *Dronningen*: Dronning, den gang prinsesse, Caroline Amalie havde sørget for at den norske lekpredikanten Elling Eielsen ble sluppet ut av arresten i København i 1837, og visstnok betalt boten for den danske lekpredikanten Niels Johansen i 1840, Baagø 1958: 282.

312 *Den ældste Frøken Brovn*: Muligens Eleanor Isabella Browne.

313 *naar Paulus siger, osv.*: Gal 3:3.

314 *et andet Sted, osv.*: Heb 6:5.

315 *Jeg forestillede hende ogsaa, osv.*: Matt 26:41; 2 Tim 4:10.

Jeg vandrede nu videre fort efter Helsingør, hvortil jeg kun havde 3 Mile. Underveis kom jeg til en Mand med hvem jeg fulgtes et Fjerdings Vei. Jeg gav mig i Samtale med ham om Naturen og dens Herre. Han gav mig meget fornuftige Svar paa adskillige Tiltale som jeg henrettede til ham. Men da jeg lidt efter lidt gik over til at tale om Mennesket, dets formedelst Synden elendige Tilstand og Opreisningen i Jesum Christum, saa mødte han mig først med et inquisitorisk Blik. Dernæst spurgte han mig efter mit Pas. Efter nøie at have betragtet dette, gik han hurtig fra mig. Dog han var ikke kommen ret langt, før han pludselig standsede og spurte om jeg var hellig. Jeg svarede Ja, forsaauidt. Jeg er en Christen, da er jeg ogsaa hellig. Ellers er jeg kun et skrøbeligt Menneske.

Jeg spurgte ham derpaa om han ikke var hellig, og da han svarede, Nei, saa spurgte [15] jeg ham videre om han da ingen Christen var. Hertil svarede han, Jo. Jeg spurgte om hvor han var bleven en Christen. Han svarede, i Daaben. Men da jeg nu bad ham forklare mig hvorledes han i Daaben kunde blive en Christen, saa betænkte han sig først lidt, derpaa blev han skamrød i sit Ansigt, og tilstod endelig at han vidste det ikke. Og da jeg nu forestillede ham det naragtige i at gjøre Fordring paa et Navn, som han vel neppe vidste hvordan det havde sin Oprindelse, i det mindste ikke hvorledes det var bleven ham til Deel, saa bad han mig at jeg endelig maatte forklare ham det.

Vi satte os derpaa ned paa en Steen og jeg forklarede ham nu saa tydeligt som mueligt Daabens Stiftelse, dens Væsen og Nytte. Han hørte til med et Barns Enfoldighed og en lærebegjærlig Ynglings hele Opmærksomhed. Taarerne rullede ned over hans Kinder, og da jeg skildtes fra ham, lovede han mig at han herefter vilde lade Sjælens Frelse og Salighed være sig alvorlig magtpaaliggende. Herren skjænke ham dertil Naade ved sin Hellig-Aand for Jesu Christi Skyld, Amen.

Jeg er nu ankommen her i Helsingør hos den kjære Broder i Christo Hr. Bødkermester Schubel³¹⁶ i St. Annagade. Han tillige med sin kjære Kone og Børn modtog mig saa venlig og kjærlig at jeg virkelig maatte røres i mit Hjerte derved. O, hvad er dog Jesu Christi kjærlighed for et mægtigt og saligt Baand som sammenbinder hans Lemmer her paa Jorden! Det er for mig i dette Øieblik som om jeg aldrig ret har følet dette før nu. Aldrig

316 *Hr. Bødkermester Schubel*: Gottfried Schubel (f. 1782). Familien Schubel bodde i St. Annagaden og var blant de vakte i Helsingør: kone Marie f. 1786, døtre Johanne f. 1813, Ingeborg f. 1817 og Sophie f. 1819, jf. folketellingen for 1840; Baago 1960: 39, 157.

kunde min nærmeste Familie modtage mig med en inderligere, ømmere og mere uskrømtet Kjærlighed end jeg blev modtagen her i denne Familie. Herren velsigne dem [16] af sin store Naade derfor til Liv og Sjæl, Amen.

Onsdagen den 7de [Juli]

I Dag har jeg besøgt Niels Johansen³¹⁷ og Jomfruerne Schubel,³¹⁸ alle kjære Venner i Christo, som conditionerer hos Hr. Chapmann.³¹⁹ Den troende Frøken Chapmann³²⁰ kom jeg ikke til at tale med, formedelst et Besøg hun i saaamme Øieblik fik af nogle Engellænder. Jeg har ogsaa i Dag besøgt den troende Jomfru Andersen,³²¹ der vistnok er en ærlig Christen. En deel Striid har jeg havt i Dag med ovenstaaende Niels Johansen angaaende Udtrædelse af Statskirken,³²² hvilket han staaer meget haardt paa at være absolut nødvendig, dog uden at kunne angive nogen gyldig Grund hvorfor. Herren hjælpe ham og os alle, at vi kunne ihukomme Apostelens Ord, og vandre varligen, ikke som Uvise, men som Vise, forstaaende hvad Herrens Villie er.

Torsdagen den 8de [Juli]

I Dag har jeg i Selskab med Hr. Schubel beseet Fæstningen Kronborg.³²³ En stor gammeldags, gothisk Bygning, hvis ydre Mure, der ere omgivne af flere Volde, ere 5 a 7 Alen tykke. Det er vistnok en overmaade stærk Fæstning. Men ak, hvad maae ikke alle disse, mord[er]iske Forsvars-Redskaber, som her saaes i stor Mængde, minde os om? Sandelig, om det hvorover vi med rette maatte blues! Jeg og Hr. Schubel taledede meget sammen herom, og vi følede vist omtrent samme Bedrøvelse ved at tænke paa at døbte Christne behøvede slige Forsvars-Anstalter mod andre døbte Christne, da dog

317 *Niels Johansen*: sønn av lekpredikant Johan Nielsen, soldat og aktiv i vekkelsen i Helsingør rundt 1840. I 1837 hadde han utgitt et skrift i Odense, *Herrens Ord i de siste Verdens Dage*. Skriftet var et kraftig angrep på kirken og ble beslaglagt. Johansen ble deretter idømt en bot på 100 riksbankdaler. Clausen kjente Johansen fra før; de hadde begge deltatt som lekpredikanter i vekkelsen på Langeland i 1840, Baagø 1958: 274; Baagø 1960: 157; Pedersen 1964: 294; brev fra Clausen til Lindberg 9. desember 1840, Det Kongelige Bibliotek/Lindbergs arkiv/Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus.

318 *Jomfruerne Schubel*: Ingeborg Schubel og Sophie Schubel, jf. Folketellingen for 1840.

319 *Hr. Chapmann*: Thomas Chapmann (f. 1767), medeier av handelshus i Helsingør. Familien Chapmann var del av en betydelig britisk befolkning i Helsingør på denne tiden og blant de vakte i Helsingør. I 1841 var det ikke lenger noen aktiv britisk menighet der, Norrie 1940: 98.

320 *Frøken Chapmann*: Ann Chapmann (f. 1794), aktivt med i vekkelsen på Sjælland sammen med familien Schubel og Johanne Andersen, Baagø 1960: 156–157.

321 *Jomfru Andersen*: Johanne Andersen, Baagø 1960: 157.

322 *Udtrædelse af Statskirken*: Spørsmålet om vakte kristne skulle bli værende i statskirken, hadde vært et mye diskutert tema i vekkelsesmiljøer siden 1830-tallet, Baagø 1960: 93–117.

323 *Fæstningen Kronborg*: Kronborg slott i Helsingør var tidligere kongebolig. På slutten av 1600-tallet ble forsvarsverkene rundt slottet styrket med kraftige murer og voller, og det ble kjent som det sterkeste fortet i Europa. På Clausens tid ble det brukt til fengsel og kaserne.

Jesu Christi Kjærlighed burde herske i alle, sammenbinde alle og være Kjendetegnet hos alle, at de ere hans Disciple, at de nemlig have indbyrdes Kjærlighed. Det er som om jeg kunde være et Lem af Schubels Familie. Saa kjærlige og fortrolige ere de imod mig allesammen, og jeg føler ogsaa mit Hjerte inderlig draget hen i Kjærlighed til dem alle.

[17] Fredagen den 9de [Juli]

I Dag har min Sjæl været ret opløftet og glad i Herren og det har været for mig som om en sagte Røst stundom har visket ind i mit Hjerte at jeg nu snart skulde ende min Pillegrimsgang heneden i denne Udlendigheds-Ørken, og gaae derhen hvor min Jesus er gaaet forud at berede mig Sted i de evige Boliger. Ja en inderlig Ahnelse siger mig tidt, at jeg aldrig vender tilbage til Danmark mere, naar jeg denne Gang har forladt det. Dog denne Ahnelse har maaskee intet at betyde. Gud alene veed det! O, jeg ønsker dog ogsaa gjerne at komme hjem til min Herre Christum; thi det er meget bedre!

I Dag har jeg talet med Frøken Chapmann, det er en enfoldig, hjertelig Christen. Vi havde megen Samtale om den christne Kjærlighed, hvorvidt den, overeenstemmende med Guds Ord og en god Samvittighed, maae overbære med vore Medchristne i Henseende til de forskjellige Meninger, afvigende fra Guds Ord som kunne herske meer eller mindre hos dem. Og da jeg erklærede med Paulus at jeg ikke vilde vide noget andet til Salighed end Jesus Christus og ham korsfæstet, og at han som troer paa ham haver det evige Liv, men hvo som ikke troer paa ham, haver ikke Liv,³²⁴ erklærede dette at være Christendommens Grundvold og Hovedsag, saa spurgte hun mig ligefrem hvad jeg da syntes om Gjendøbernes Vildfarelser.³²⁵

Jeg svarede at jeg skjøttede intet om deres Vildfarelser, men at jeg heller ingenlunde kunde dømme Gjendøberne fra den evige Salighed for Daabs-Vildfarelsernes Skyld, naar de blot ellers i en sand og levende Troe overgave dem til Jesum Christum vor Frelser, og som jeg tilforn har sagt ikke ville vide andet til Salighed [18] end ham korsfæstet. Ved denne Erklæring blev hun meget Glad og spurte mig nu fremdeles om jeg ikke vel nok troede

³²⁴ da jeg erklærede med Paulus, osv.: 1 Kor 2:2; Joh 3:16–18.

³²⁵ *Gjendøbernes Vildfarelser*: Baptistene, kalt gjendøpere av grundtvigianerne, var en ny impuls i det danske vekkelseslandskabet og årsak til splittelse blant de vakte. Danmarks første baptistmenighet ble etablert høsten 1839 i København, Baagø 1960: 118–121. Se Gjendøperne kommer.

at ogsaa at hendes 2de Brødre³²⁶ som ere Gjendøbere kunde blive salige, ene og alene af Naade for Christi Skyld formedelst Troen på ham. Thi at de har en ret sand og levende Troe paa vor kjære Frelser Jesum Christum, derom, sagde hun, var hun fuldkommen overbeviist. Og da jeg nu hertil svarede Ja, at saafremt deres Troe paa Christum var sand og levende, saa kunde vel med Rette henføres paa dem hvad Apostelen Paulus siger: 1 Cor. 3 Capitel 15 Vers: «Dersom nogens Gjerning bliver opbrændt da skal han lide Skade; men han selv skal blive frelst, dog saaledes som igjennem Ild».

Og saaledes kunne ogsaa de blive salige, men derfor var deres vrang Meninger angaaende Daaben, Naadevalget, etc. ikke mindre Vildfarelser. Over denne Samtale blev Frøkenen nu ret inderlig hjertelig glad, og sagde, at hun ofte havde været meget bængstet i sit Hjerte, særdeles for sine Brøders Skyld, naar hun stundom havde hørt, at Christne fældte saa haarde og ubarmhjertige Domme over Gjendøberne her i Dannemark, at de ikke skulde kunne blive salige, da de have begaaet den Synd imod den Helligaand som ikke kan forlades, hverken i denne eller den tilkommende Verden.³²⁷

Jeg svarede, at jeg efter mit Hjertes Overbeviisning af Guds Ord, maatte reent ud erklære alle saadanne Domme for aldeles uchristelige, men dog tilige ogsaa derhos gjøre betydelig Forskjel paa Gjendøberne her i Danmark og paa hendes Brødre. Thi Gjendøberne her i Danmark vare for størstedelen allerede opvakte og troende, og havde erkjendt og levende følt og erfaret den Naade som i deres Barndoms Dage blev dem tildeelt i Daaben, allerede før Gjendøber- [19] Vildfarelserne fik Indgang hos dem.³²⁸ Og disse maatte altsaa aabenbart aldeles fornægte og tilintetgjøre den allerede annammede Naade, og begynde tvertimod Guds Ord forfra igjen at lægge Grundvold til en ny Omvendelse, hvilket ogsaa er tydeligt at idetmindste mange af dem have gjort. Og her kan altsaa ingen Tvivl være om at en stor Synd og Vildfarelse er begaaet.

Anderledes bliver det derimod med dem, der enten kan være fødte og opdragne af Gjendøberne i deres Samfund, og ligesom med Moders-Melken har indsuget deres Grundsætninger, udenat have haft Leilighed til at lære at kjende det virkelig rigtige. Eller ogsaa ligesom hendes Brødre

326 *hendes 2de Brødre*: Folketellingen for 1801 viser tre brødre i familien Chapman: John f. 1797, Edward f. 1798 og William f. 1799. De to brødrene kan ha blitt overbevist om bap-tismen i forbindelse med Julius Købners besøk til Helsingør i 1839, jf. brev fra J. C. Lindberg til Amund Helland 25. november 1839, Heggtveit-samlingen L001/39. Se også Gjendøperne kommer.

327 *den Synd imod den helligaand, osv.*: Mark 3:29.

328 *fik Indgang hos dem*: Clausen snakker her av egen erfaring. På Langeland hadde Clausen kommet i nærkontakt med baptistene og hadde en tid vurdert å la seg døpe på nytt, Pedersen 1964: 315. Se Gjendøperne kommer.

ere blevne vakte ved Gjendøbere af deres aandelige Synde-Søvn og ledede af dem i deres hele Opvækkelse og Omvændelse og saaledes ikke lært at kjænde noget andet Livsrøre eller Aandsretning end alene det der er i deres Samfund. Thi der kan Man overeenstemmende med al Christelig Billighed ikke dømme saa strængt som i Almindelighed hittil om vore danske som tilforn er sagt. Desuden have hendes Brødre som Qvækere³²⁹ jo heller ikke været døbte, førend de ved Gjendøberne bleve opvakte, og altsaa ikke som vore danske ringeagtet nogen tilforn modtaget Daab.

Jeg skiltes fra denne kjære Christinde med <med> et inderligt rørt Hjerter over Guds store og faderlige Godhed og Naade, som under denne hele Samtale var bleven saa tydelig og klar for min Sjel. O Herre, treenige Gud! Forlad mig dog ikke og overgiv mig dog aldrig i et forventet Sind, men lær mig at kjende din vise, gode og velbehagelige Villie, hvad jeg skal troe og gjøre, og giv mig Naade, Viisdom og Kraft til at udrette den! Amen.

[Ankomst Norge]

Tirsdagen den 13de [Juli]

Alle disse Dage siden i Fredags har jeg for det meste været her i Hr. Schubels Huus, sysselsat med at samtale med adskillige troende [20] Christne, som have besøgt mig her, saavel som nu at læse, synge og skrive, saaledes at den lange Ventetid efter Skibs-Leilighed til Norge ikke i Grunden har forekommet mig saa meget lang. Alle her i Huset have ogsaa været forenede om at gjøre mig mit Ophold her saa behageligt som muligt, og ingenlunde kan jeg nu skilles herfra, uden en hjertens indre Rørelse og Bevægelse! Ja, underligt nok er det: her kom jeg for faa Dage siden som en Ubekjendt og Fremmed, og blev alene for Jesu Christi Kjærligheds Skyld modtaget som om jeg var en Søn og Broder! Vi vare her strax alle som om vi kunde have været gamle Bekjendte, og havde dog aldrig seet hverandre før, neppe hørt om hverandre. Det er til visse noget underligt for Verdens Børn at tænke paa, men derimod er det for ethvert Guds Barn et kraftigt Vidnesbyrd at vi ere oversatte fra Døden til Livet.

I en næsten for mig selv uforklarlig Hurtighed, skiltes jeg i dag fra Helsingør. Netop som jeg sad og skrev lidt her i Dagbogen fik jeg at vide at der var en Skipper paa Toldboden [for] at clarere, som reiste til Norge.

329 *hendes Brødre som Qvækere*: Formuleringen tilsier at brødrene tidligere havde vært kvekere.

Jeg ilede det hastigste jeg kunde ned til ham, og hørte nu at han vilde til Langesund, men jeg maatte øieblikkelig være færdig. Thi han skulde seile strax, da Vinden var god. Hurtigt ilede jeg nu paa Politie-Kammeret og fik mit Pas, og derpaa hen til Schubels og hilse af. O, hvor var det dog underligt for mig at hilse af med alle disse elskelige Mennesker hos hvem jeg var som hjemme! Dog det skulde nu være saa, og kunde ikke være anderledes. Herre, bevar dem bestandig i din Naade, og led dem og mig og alle dine Børn ved din gode Sandheds Aand paa den trange Livets Vei indtil vor sidste og salige Ende. Paa det vi om ikke før, saa dog i den evige Salighed, atter kunne sees, samles og glædes med hverandre, for din kjære Søns Jesu Christi Skyld, Amen!

[21] Søndagen den 16de [Juli]

I Dag er jeg med Skipper Carstensen fra Kappeln³³⁰ ankommen her til Langesund. Herren være takket, lovet og priset som fulgte os med sin store Naade over det farlige Element, og førte os lykkelig og vel uden nogen Fare eller Besvær her til Landet. Bemeldte Skipper Carstensen saavel som alt Skibsfolket ere meget stille og venlige Folk efter denne Verdens Skik. Og jeg er snart færdig at troe at grov, aabenbar Ugudelighed ikke er nær saa gængse blandt de holsteenske Søfolk, som blandt de danske. Men sand Christendom kjende hine desværre omtrent lige saa lidt til, som disse.

Jeg talede adskillige Gange til dem om Guds Raad og Villie til Synderes Saliggjørelse, men de taug for størstedelen stille, eller de søgte at lede Talen hen paa noget andet. Naar jeg da komme paa norsk Grund, Gud alene veed hvad mig her skal møde og vederfares, baade aandelig og legemlig. I hans Navn begyndte jeg min Reise, og han har ledsaget mig hinindtil med sin overvættes Naade og Miskunhed, i hans velsignede Navn vil jeg begynde min Vandring her i dette Land under Bøn om hans Veiledning og Styrke, og jeg er vis paa at han da ogsaa her vil være med mig og bevare mig fra alt Ondt.

Her i Langesund har jeg hidtil ingen funden som bekymrer sig noget om Guds Ord, og deres Sjæls Frelse og Salighed. Jeg har talt til adskillige herom, men de synes alle at være meget egenretfærdige og rige i dem selv. Herren hjælpe dem at de kunne faae deres dybe Fordærvelse og Sjæls Fattigdom

330 *Kappeln*: Kappeln i Holstein var på denne tiden under Danmark.

at see, paa det der kunde opvække i deres Hjerter en alvorlig Begjærighed og [22] Længsel efter den Rigdom og Salighed som er at faae og finde i Christum Jesum vor Herre.

Søndagen den 18de [Juli]

I Gaar Morges gik jeg fra Langesund til Brevig, for at høre efter Leilighed med Fartøier til Arendal eller Christiansand.³³¹ Men da der ingen fandtes og Dampskibet ikke gaar vesterover før næste Onsdag, men derimod i Gaar skulde gaae til Staværn, saa besluttede jeg mig til at tage med dertil. Kl. 9 ½ i Gaar Formiddag gik jeg ombord paa Dampskibet *Constitutionen*³³² og kl. 11 ½ om Middagen var jeg paa Broen ved Staværn. Kl. 5 om Eftermiddagen ankom Dampskibet *Carl Johan*³³³ til Staværn, hvorpaa jeg tillige med en stor Mængde andre Passagerer strax gik ombord. Og vi seilede derpaa i Aftes til Sandøesund hvor vi ankrede for at ligge der i Nat.

Omtrent kl. 12 i Nat ankom Dampskibet *Prinds Carl*³³⁴ fra Kjøbenhavn med Passagerer, og ankrede ved Siden paa *Carl Johan*. Og i Morges tidlig fik vi *Prinds Carls* Passagerer ombord, hvorpaa sidstmeldte Dampskib lettede og seilede efter Frederiksværn eller Staværn (Frederiksværn og Staværn ligger lige ved hinanden; Frederiksværn en stærk Fæstning og har et Skibsværft som jeg under mit 5 Timers Ophold i Staværn var ude at bese). Vi lettede ogsaa strax Anker og seilede efter Holmestrand. Underveis dertil anløb vi flere Steder, hvor vi afsatte og igjen fik Passagerer, f. Ex. til Holmestrand, hvor jeg gik i Land for derfra at gaae hertil Drammen, som er 3 Mile norsk, eller 4 ½ Miil dansk.³³⁵

Hertil Drammen ankom jeg i Aften kl. 8, efter en temmelig stræng Spadsere-Tour, bærende alt mit medtagne Tøi. Og hvad der vare det strængeste, det var en næsten utaalelig Hede. Dog nu er [23] det overstaaet

331 *Fartøier til Arendal eller Christiansand*: Clausens oprinnelige plan var tydeligvis å reise langs kysten til Bergen. Siden han ikke fikk transport denne veien, la han heller hjemreisen langs kysten etter å ha krysset fjellet over til Bergen.

332 *Constitutionen*: Constitutionen var Norges første dampskip og gikk fra 1827 i rute mellom Christiania og Kristiansand.

333 *Carl Johan*: Carl Johan var i motsetning til Constitutionen et privat dampskip. Det hadde akkurat blitt satt i drift og skulle trafikkere strekningen Christiania–Fredrikshald. Det var bygget av tre, var «langt, smalt, lidet dybtgaaende og mindre skikket til Fart i aaben Sø», Breder 2003: 34–35.

334 *Prinds Carl*: Dampskipet Prins Carl gikk i post- og passasjerfart mellom Fredriksvern, København og Göteborg. Det korresponderte med *Constitutionen* ved Fredriksvern.

335 *3 Mile norsk, eller 4 ½ Miil dansk*: En dansk mil var 7 532,4 m, mens en norsk mil var (fram til 1889) 11 295 m.

og jeg befinner mig igjen ret glad og vel i den kjære Broders, Hr. Farver Ole Mjelvads Huus.³³⁶

Mandagen den 19de [Juli]

I Dag har jeg besøgt adskillige christelige Venner her i Drammen, f. Ex. Hr. Skoleholder Bratten,³³⁷ Hr. Kjøbmand Myhre,³³⁸ Hr. Kjøbmand Jensen,³³⁹ o. fl., hvilke jeg har havt megen opbyggelig Samtale med. I Aften have vi havt en lille rar opbyggelig Forsamling hos Hr. Bratten. Jeg har ogsaa i Dag tilmeldt de kjære christelige Venner i Bergen³⁴⁰ min Ankomst til Norge. I Morgen gaar jeg til Christiania og Omegn paa nogle Dage, for at besøge de Troende der.

Tirsdagen den 20de [Juli]

I Morges forlod jeg de kjære Venner i Drammen, men for at besøge dem igjen naar jeg vender tilbage fra Christiania. Jeg kom her til Walle³⁴¹ (en stor Gaard, en halv Miil fra Drammen) i Formiddag for at besøge den kjære gamle christelige Broder *Tollef Olsen Bache*,³⁴² som nødte mig til at bie her til i Morgen tidlig. Baade han og Konen³⁴³ ere nogle rare,³⁴⁴ oplyste Christne, dog med noget Ensidighed i deres Anskuelse og Bedømmelser, hvilket har givet Anledning til adskillig disputeerlig Samtale, især om vor hellige Daabs-Pagt, som de har et meget ringe og indskrænket Begreb om, og næsten i Eet og Alt, skjøndt dog formedelst deres Enfoldighed og Uvidenhed, stemme overeens med Gjendøberne. Jeg troer imidlertid de tilsidst følte dem noget overbeviste af de Grunde og Beviser jeg fremførte af den hellige Skrift.

336 *Hr. Farver O. Mjelvad*: Ole Andersen Mjelva (1774–1858), opprinnelig fra Romsdalen, en av de ledende haugianerne i Drammen, Heggveit 1912–1920a: 78–83.

337 *Hr. Skoleholder Bratten*: Christoffer Bratten (d.1870), senere engasjert i striden mot Wexels om den reviderte Pontoppidans forklaring, Bratten 1846; Heggveit 1912–1920a: 402f.

338 *Hr. Kjøbmand Myhre*: Muligens John Myre, Heggveit 1912–1920b: 564.

339 *Hr. Kjøbmand Jensen*: Isak Jensen (1808–1849), gift med Johanne Jensen, f. Scheveland (1813–1890), foreldre til senere stiftsprost i Christiania, Gustav Jensen, Heggveit 1912–1920a: III–III2.

340 *de kjære christelige Venner i Bergen*: Clausen hadde vært i Bergen i påskentidligere på året og besøkt haugianere der, særlig Peder og Karen Odland. Sommerens reise ble planlagt mens han var i Bergen, se Clausens første reise til Norge: «Søe-Interims-Patent».

341 *Walle*: Valle.

342 *T. O. Bache*: Tollef Olsen Bache (1770–1848), en av de fremste haugianerne på Østlandet, flyttet fra Drammen til Valle på Lier i 1829 etter en konflikt med de andre haugianerne, Heggveit 1905–1911: 178–183.

343 *Konen*: Anne Halvorsdatter Viste (1778–1858) hadde vært omreisene forkynner i Haugebevegelsens begynnelse. Etter sitt inngåtte ekteskap med Bache fikk hun forbud mot å forkynne av de eldste i Haugebevegelsen.

344 *rare*: sjeldne.

Onsdagen den 21te [Juli]

I Morges havde jeg igjen megen Samtale med Bache og hans Kone, og jeg troer at de ved Guds Naade bleve noget overbeviste om at Daaben virkelig er et Igjenfødselsens [24] Bad formedelst den Hellig-Aand, ligesaavelsom Børn som for Voxne!

Omtrent Kl. 9 gik jeg fra Walle og herefter Christiania. Jeg har ret frydet mig underveis hertil, ved at betragte Naturen, som jeg synes viser sig her paa denne Egne overordentlig skjøn. Bestandig frembyder der sig noget Nyt for Øiet jo længere Man gaaer fremad. Og endskjøndt den strænge Varme gjorde det møisommeligt at gaae, saa kunde jeg dog ikke blive træt, men var hele Tiden saa let og vel tilmode at jeg selv maatte undres derover. Og aller lettest gik det naar jeg gik opad en Fjeldvei. Thi jo høiere jeg kom, des lettere syntes jeg Luften var, og des skjønnere og friere Udsigten, saa jeg glemte Gangens Besværlighed for de søde Følelser som gennemstrømmede mit Hjerte.

Jeg ankom hertil Christiania hos Hjulmager Andersen³⁴⁵ paa Hammersborg Eftermiddag Kl. 4. Besøgte derpaa den gamle Bogtrykker Grøndahl³⁴⁶ og Student Simonsen.³⁴⁷ Derpaa besøgte jeg Hjulmager Amundsen,³⁴⁸ hvor der var Forsamling. Og Bogbinder Johnsen³⁴⁹ fra Holmestrand og Skipper Olsen³⁵⁰ fra Mandal talede meget vakkert til Opbyggelse.

[Christiania og omegn]

Løverdagen den 31te [Juli]

Mange Dage har jeg nu forsømt at skrive i Dagbogen, og har i Grunden heller ikke havt noget saa synderligt mærkværdigt at skrive. Dog for intet at tabe, vil jeg nu i Tanken ile tilbage for at samle og paa Papiret her nedsætte det væsentligste af hvad mig er mødt under mit Ophold i Christiania og Omegn.

345 *Hjulmager Andersen*: Halvor Andersen (1777–1847), gift med Birthe Marie Knudsdatter (1789–1850), Heggveit 1912–1920b: 620–621.

346 *Bogtrykker Grøndahl*: Christoffer Grøndahl (1784–1864) hadde på Hauges oppfordring gått i lære i København for å bli boktrykker. Etter noen år ved O. P. Moes trykkeri i Kristiansand, startet han for seg selv i Christiania i 1812, Tveterås 1999–2005.

347 *Student Simonsen*: Ukjent.

348 *Hjulmager Amundsen*: Arne Amundsen (d. 1842), Heggveit 1912–1920b: 623f.

349 *Bogbinder Johnsen*: Jens Johnsen (d. 1849), utga i 1846 to stridsskrifter imot Wexels sin revisjon av Pontoppidans forklaring, Halvorsen 1892: 163; Heggveit 1912–1920a: 403f.

350 *Skipper Olsen*: Gabriel Olsen Hoven, frakteskipper og ledende haugianer i Mandal, Hoven 1954: 36–38.

Den 22de besøgte jeg Skipperne de 2de Brødre Olsen³⁵¹ fra Mandal, ombord paa deres Jægter, og havde adskillig oppbyggelig Samtale med dem. Derpaa besøgte jeg Farver Sørensen³⁵² i Smallegangen hvor jeg havde den Fornøielse at tale med Hr. Pastor Wexels.³⁵³ Han var særdeles forekommende og venlig imod mig, og da jeg kun havde saa lidt Tid at tale med ham der, saa paalagde han mig at jeg endelig maatte besøge ham i hans Huus saasnart jeg kom tilbage til [25] Byen fra Bredtved, hvilket jeg ogsaa lovede.

Jeg gik derpaa ud til Bredtved³⁵⁴ hvor jeg blev modtaget af Alle med megen Kjærlighed. Men særdeles kjærligt af den unge *Andreas Hauge*.³⁵⁵ Den 23de var jeg en Tour med Christen Daler³⁵⁶ og Hauge ud omkring paa Marken for at blive lidt bekendt med deres Agerdyrknings-Maade, hvilken jeg fandt efter mit Skjønnende meget indskrænket og uhensigtsmæssig, hvilket de ogsaa selv erkjendte efter adskillig Samtale herover. Og da vi blandt andet ogsaa kom til at tale om Mergel,³⁵⁷ og jeg yttrede at den, hvis den var at faae, vist vilde være meget tjenlig for deres kolde og kulartede Jorder, saa bade de mig at fortælle dem lidt om Mergelens Væsen og Natur, Omgangsmaaden med den, samt den Nytte den fremvirker. Jeg fortalte dem dette i Korthed saa tydeligt jeg kunde, og nu maatte vi alle Markerne rundt for at søge efter Mergel, men fandt Intet.

Om Eftermiddagen gik jeg og Hauge over til den nærliggende Gaard Furuseth at besøge de derværende christne Venner, med hvem jeg fik megen hjertelig Samtale om Guds Ord. Og jeg fandt disse, især Manden Ole,³⁵⁸ mere fordomsfrie end ellers mange norske Venner. Paa Furuseth blev jeg til næste Dagen den 24de, og havde før jeg gik derfra den Glæde at tale

351 *de 2de Brødre Olsen*: Gabriel Olsen Hoven (1810–1883) og broren Bent Olsen Hoven (1807–1855), Handeland 1948: 145f; Hoven 1954: 36–38.

352 *Farver Sørensen*: Nevnes som en av haugianerne i hovedstaden som var påvirket av Grundtvig, Dietrichson 1846: 1; Heggteit 1912–1920b: 928. Smalgangen ligger på Grønland i Oslo. Sørensen sponset i 1844 J. W. C. Dietrichsons reise til USA, der Clausen og Dietrichson ble nære kolleger i noen år.

353 *Hr. Pastor Wexels*: Wilhelm Andreas Wexels (1797–1866), kateket i Vår frelsers kirke i Christiania og den fremste talsmann for Grundtvigs tanker i Norge. I 1843 medvirket han til en omstridt revisjon av Pontoppidans forklaring, Aarflot 1999–2005.

354 *Bredtved*: Hans Nielsen Hauge kjøpte gården Bredtvet i 1817. Gården ble et samlingspunkt og reisemål for haugianere. Etter Hauges død giftet enken Ingeborg Marie Olsdatter seg med haugianeren Christen Dahler, og de ble boende på gården i mange år.

355 *A. Hauge*: Andreas Hauge (1815–1892), sønn av Hans Nielsen Hauge og Andrea Andersdatter Nyhus. I 1841 bodde han i barndomshjemmet på Bredtvet og studerte teologi ved Det Kongelige Frederiks Universitet i Christiania, Heggteit 1912–1920b: 901f.

356 *Christen Daler*: Christen Borgersen Dahler (1796–1879), eier av Bredtvet, gift med Ingeborg Marie Olsdatter (1791–1872), enken etter Hans Nielsen Hauge, Heggteit 1912–1920b: 617.

357 *Mergel*: en kalkholdig leire som tidligere ble brukt som jordforbedringsmiddel.

358 *Manden Ole*: Ole Larsen Furuseth (1797–1874) og Kirsti Torgersdatter (1795–1861) på nedre Furuseth, Heggteit 1912–1920b: 617.

en 2 a 3 Timer med en gammel veloplyst troende christen fra Østlandet, ved Navn Niels Berri.³⁵⁹ Hen paa Eftermiddagen vendte jeg tilbage <tilbage> til Bredtved hvor den kjære Skolelærer Bratten fra Drammen var ankommen med sin Kone³⁶⁰ for at reise til Hedemarken.

Søndagen den 25te kjørte jeg med Hauge³⁶¹ til Kirke og hørte den meget erfarne Guds Ords Tjener, Hr. Pastor Hesselberg,³⁶² at prædike over Evangeliet at Jesus bespiste 4000 Mænd i Ørken.³⁶³ Han gjorde en herlig Anvendelse af dette Evangelium, baade i aandelig og timelig Henseende, og hans store Gaver og poetiske Foredrag forhøiede Indtrykket overordentlig. Jeg havde megen Opmuntring og Velsignelse af denne Prædiken [26]. Denne kjære Præst har den for mange sære, men for mig skjønnne, Skik, at han altid tager Bibelen med sig paa Prædike-Stolen, og anvender under Prædiken mange skjønnne Lignelser og Skriftsteder til stor Opbyggelse. Om Eftermiddagen havde vi en stor Forsamling paa Bredtved, saavidt jeg kunde skjønnne til særdeles stor Velsignelse for Alle.

Den 26de forlod jeg Bredtved hjertelig rørt over den der mod mig udviste store Fortrolighed og Kjærlighed. Underlige Følelser gennemstrømmede mit Indre, ved at forlade det Sted hvor den kjære, uforglemmelige Hauge³⁶⁴ henlevede sine sidste Dage. Hans Søn, den unge Candidat Hauge fulgte mig langt ud paa Veien, en inderlig Kjærlighed havde forenet vore Hjerter under vort korte Samvære, saaledes at Skilsmissen afpresse os begge mange Taarer, og kun efter at vi havde bestemt at sees endnu engang i Christiania, kunde vi skilles fra hverandre.

Jeg gik derpaa til Bachemølle (et stort Møllebrug som ogsaa er anlagt af den afdøde Hauge).³⁶⁵ Jeg havde megen hjertelig Samtale med disse Folk, især med Konen, som er en særdeles livlig Christen. Jeg besaa derpaa Møllebruget lidt, og hørte af Manden fortælle at da Hauge begyndte at anlægge Møllebrug der, var der mange som spottede ham offentlig og sagde at han maatte vist have en Skrue løs i Hovedet, at han vilde begynde et saadant Værk paa et saadant Sted. Thi der var ikke meget egentligt Vandfald, kun Elven løb lidt strid paa dette Sted. Men Hauge begyndte og fuldførte

359 *Niels Berri*: Ukjent.

360 *sin Kone*: Kari Simensdatter Hovde (1812–1902), Heggteit 1912–1920a: 402f.

361 *Hauge*: her Andreas Hauge.

362 *Hr. Pastor Hesselberg*: Iver Hesselberg (1780–1844), sogneprest i Aker, Amundsen 1999–2005.

363 *Jesus bespiste 4000 Mænd i Ørken*: Mark 8:1–10.

364 *Hauge*: her Hans Nielsen Hauge (1771–1824).

365 *Bachemølle*: Bakkemøllen ble anlagt av Hans Nielsen Hauge omkring 1814. Gården og møllen ble senere solgt til Jens Hansen (1785–1852) og Kari Nilsdatter Flaaten (1789–1858), Heggteit 1912–1920b: 617–618.

lykkelig Værket, til sine Spotteres Beskjæmmelse, og gav ogsaa derved et nyt Vidnesbyrd om sin klare og dybe Indsigt og sin urokkelige Fasthed.

Jeg gik derpaa til Gaarden «Brokmands-Haugen»³⁶⁶ og besøgte de derværende kjære Venner hos hvem jeg blev om Natten. Denne Mand som hedder Gabriel³⁶⁷ havde jeg særdeles megen opbyggelig Samtale med, og jeg glædede mig meget over hans klare, fordomsfrie Begreber, der ere sa sjeldne [27] at finde, selv hos oplyste Christne.

Den 27de gik jeg fra Brokmandshaugen til Hr. Pastor Hesselberg, for at hilse paa og tale lidt med denne troende og høitbegavede Mand. Han modtog mig i Begyndelsen med en vis stødende Tilbageholdenhed. Men da jeg fortalte ham hvorfra jeg var og hvad mit Ærinde var, saa blev han meget kjærlig og forekommende, og vi havde nu et par Timers hjertelig levende Samtale om de Ting som høre til Guds Rige, saavel som om det religieuse Livs forskjellige Ytringer, Fremgang og Modstand her i Norden. Og jeg havde virkelig stor Glæde ved [at] høre ham fremsætte sine rene, fordomsfrie og hjertechristelige Anskuelse herover. Havde denne Mand end modtaget mig noget koldt, saa tog han dog Askeed med mig med des inderligere og varmere Kjærlighed. Han gav mig mange hjertelige Formaninger og Velsignelsesønsker med paa Reisen, og paalagde mig at hvis jeg nogensinde igjen kom der til Egnen, saa maatte jeg endelig besøge ham.

Jeg gik nu til Christiania til Farver Sørensen for af ham at ledsages til Hr. Pastor Wexels, men hørte nu at Wexels var reist ud til Hr. Pastor Sundt³⁶⁸ i Røiken, hvor jeg endelig skulde komme at besøge ham, da Pastor Sundt ogsaa var en christelig Præst. Jeg havde nu adskillig Strid med Sørensen angaaende gudelige Forsamlinger, som han slet ikke kan lide. Imidlertid gik han dog med samme Aften til Forsamling hos Hjulmager Amundsen. Her kom ogsaa den kjære Hauge og Candidat Wollum³⁶⁹ fra Tronhjem, saavel som mange andre af Byens Folk, der vel sandsynligviis kom for en stor Deel af Nysgjerrighed. En stor Bevægelse og hjertelig Rørelse var kjendelig næsten hos alle ved at mindes levende om Guds store Kjærlighed til Syndere. Jeg maatte følge med Sørensen hjem denne Nat, for at vi kunde faae [28] nogen mere Samtale med hverandre. Og nu havde han da

366 «Brokmands-Haugen»: Gården var oppkalt etter tidligere eier assessor Jørgen Wilhelm Brochmann (1766–1829).

367 Gabriel: Gabriel Johnsen Udnæs (1791–1846) og konen Helene Hansen (1793–1870), kjøpte Brochmannshaugen i 1831. Stedet ble et samlingspunkt for haugianere, Heggveit 1912–1920b: 618–620.

368 Hr. Pastor Sundt: Christian Ulrik Sundt (1797–1861), prest i Røyken 1840–1849.

369 Candidat Wollum: Olaus Vullum (1812–1852), sønn av haugianeren Erik Vullum, senere sogneprest i Lunde på Jæren, Heggveit 1912–1920b: 901.

ogsaa ganske forandret sin Dom over Forsamlingerne. Og havde han om Eftermiddagen dadlet dem, saa lovpriste han dem nu saa meget desmere, hvilket vist maatte have undret mig meget dersom jeg ikke allerede havde lært at kjende hans lidenskabelige og høist ustadige Caracteer.

Den 28de besøgte jeg igjen Hjulmager Andersens, derpaa gik jeg op til Haugen³⁷⁰ at besøge *Hans Nielsen* Hauges Søster, der er gift med Kjøbmand Erichsen som er Qvæker.³⁷¹ Jeg havde ogsaa adskillig Samtale med Hr. Erichsen, men han var saa aandelig at jeg kunde slet ikke forstaa ham. Her mødte jeg igjen den kjære unge Hauge, som fulgtes med mig tilbage til Byen. Vi vare inde at besøge den nye «Eugenias Stiftelses»-Bygning,³⁷² der endnu ikke er færdig, men er overmaade rummelig og vist vil blive fortræffelig indrettet. Hauge meente at jeg skulde besøge Forstanderinden³⁷³ for Stiftelsen, vistnok et af vor Tids sjeldneste Fruentimmer, og desuden en hjertelig christen. Og da jeg hørte at hun gjerne modtog fremmede, baade lave og høie, simple som fornemme, saa tog jeg ikke i Betænkning at vove et Forsøg paa at faae en Samtale med hende. Jeg gik altsaa til hendes Huus og lod mig melde, hvorpaa jeg blev ført ind i et meget pynteligt Værelse hvor hun strax kom og bød mig meget kjærligt «Velkommen».

Jeg fortalte nu hvorfra jeg var og Anledningen til mit Besøg hos hende, osv. Og om jeg nu end ikke kunde have sagt mere, saa var ogsaa allerede dette Stof nok til en meget levende interessant Samtale. Hun bad mig nu sætte mig ned, hvilket jeg ogsaa gjorde. Hun satte sig derpaa lige overfor mig. Nu udspurgte hun mig først om adskilligt i Danmark, hvorpaa jeg svarede det bedste jeg forstod. Den Ængstelighed jeg følte i [29] Begyndelsen ved at indlade mig i Samtale med denne sjeldne Dame, hvis Ansigt vel udtrykte megen Venlighed, men hvis Blik ogsaa var ret gjennemtrængende, og hele Holdning og Adfærd udviste stor Dannelse og høi Stand, denne Ængstelighed siger jeg, svandt efterhaanden mere og mere bort, og jeg befandt mig tilsidst ligesaa frit og vel i Samtale med hende som med nogen Andre af mine christne Venner.

370 *Haugen*: Schultzehaugen.

371 *Hauges Søster der er gift med Kjøbmand Erichsen*: Karen Nielsdatter (1777–1850) var først gift med haugianerkjøpmannen Johan Loose i Bergen, som døde i 1810. Hun giftet seg med kvekeren Hans Erichsen i 1812, og de flyttet til Schultzehaugen. Erichsen ble i 1832 dømt i høyesterett for ulovlig gravlegging, Heggveit 1905–1911: 197f; Ulvund 2014.

372 «*Eugenias Stiftelses*»-Bygning: Eugenia stiftelse ble opprettet i Christiania i 1823. Nybygget i Akersveien 2 stod ferdig i 1842. Flere haugianere støttet stiftelsen økonomisk, og Andreas Hauge hadde drevet undervisning der, Golf 1996: 131–132.

373 *Forstanderinden*: Maria Schandorff (1784–1848), initiativtaker til og bestyrer av stiftelsen fram til sin død. Stiftelsen var oppkalt etter Eugénie (dronning Desideria av Sverige og Norge) og drev barnehjem/pikeskole, Boye 1999–2005.

Hun fortalte mig meget om Eugenias Stiftelse, hvorledes den var opkommet og hvorledes Herren haver styret det med den heelt igjennem, samt hvilke Kampe og store Anfægtninger hun undertiden har havt som Forstanderinde for Stiftelsen, og dog lykkelig ved Herrens Naade og Kraft overvundet. Vi taledes ogsaa meget om vor formedelst Synden fordærvede Tilstand, og det var mig noget særdeles rørende at høre hvorledes hun udtalede levende mangan een af mit Hjertes smertelige Erfaringer, som jeg aldrig gav Plads paa Tungen, fordi jeg troede, at de alene vare mig, og ingen anden, bekjendte.

Hun kaldes at høre til Brødremenigheden, og gjør det vel ogsaa i Henseende til det udvortes Samfund, men i al Fald deler hun visselig ikke disses Anskuelser om Helliggjørelsen, men har efter min Overbeviisning af Guds Ord, et meget reent Begreb derom, overeenstemmende med den lutherske Lære.³⁷⁴ Og hun taledes meget om Nødvendigheden af ideligen at vaage og bede, og i alle Tilfælde at give nøie Agt paa sit Hjertes Bevægelser, at vi ikke skulde henfalde i Sikkerhed, og daglig ved Jesu Chrisi Døds Kraft at afdø ifra Verden og fra os selv, for at leve et nyt Levnet.

Saaledes taledes vi sammen over 2 Timer. Nu kom Manden Hjem, og jeg maatte nu absolut tøve [30] at drikke Thee med dem. Jeg kom nu i Samtale med Hr. Schandorf,³⁷⁵ en megen snaksom og vel oplyst Mand, som nu kom frem med mange gamle og ny Ting i Overflødighed, om Jetter og Trolde, om Constitution og Statsager, om Religion og Sildefangst, saa jeg maae sige, at Underholdningen ved Theebordet var ret livlig.

Han klagedes meget over Hovedpine, som, sagde han, endogsaa havde været Aarsag til at alt hans Haar var faldet af hans Hoved. Og da jeg bemærkede at han jo havde et ret vakkert, krøllet Haar, saa saae jeg ham nu til min store Forbauselse at forvandle sit Hoved ved at tage det forlorne Haar bort. Thi efter at have gjort dette var han sig ikke mere selv lig. Hans Hoved var ganske skaldet, undtagen nogle faa pirrer hvide Haar ved hvert Øre. Og saae han ud under det forlorne Haar til at være en Mand paa omtrent 50 Aar, saa saae han nu derimod ud til at være omtrent 100 Aar.

374 *overeenstemmende med den lutherske Lære*: Brødremenigheten, eller herrnhuterne, hadde en forsamling i Christiania i Nedre Slottsgate 15. Helt siden Hans Nielsen Hauges tid var forholdet mellom haugianere og herrnhutere anstrengt, Thrap 1910.

375 *Hr. Schandorf*: Jacob Christlieb Schandorff (1775–1842), sjef for medisinalbyrået. Da han døde, skjenket ekteparet sin formue på 20 000 spesidaler til Eugeniastiftelsen.

Fru Scharndorf forærede mig til Afskeed et par trykte Beretninger og Sange³⁷⁶ angaaende den hende saa kjære Stiftelse, og bad mig med Taarer i Øinene at jeg dog aldrig maatte glemme at bede for hende, hendes kjære Mand og Stiftelsen. Jeg kunde ikke svare hende uden med mine Taarer, som hun vel forstod. Hun trykkede min Haand inderlig ømt til Afskeed uden at sige et Ord. Kun Taarerne rullede uophørlig ned over hendes Kinder. Hun vendte sig om; jeg udstammede et «Lev vel i Herrens Navn», og gik.

Hos Farver Sørensen traf jeg igjen den kjære Hauge tilligemed et par andre Venner, navnlig Hr. Organist Lindeman³⁷⁷ og Hr. Student Bruun,³⁷⁸ begge som det syntes meget levende christne. Efter nogen Samtale gik vi derfra, og jeg fulgtes nu med Hauge paa Veien ud efter Erichsens paa Haugen. Der var noget underligt, som gjorde Skilsmissen gjensidig smertelig hos oss begge. Vi ere [31] under vort korte Ophold hos hinanden ligesom sammensmeltede til Eet. Ja, selv i det Øieblik da vi først saae hverandre, var det for os begge som om vi allerede længe kunde have været kjendte. Hvorfor ogsaa en gjensidig Fortroelighed fandt Sted hos os begge strax, som ellers ikke just er almindeligt. Kun faa, men i Sandhed salige, Timer havde vi været sammen. Og nu stod vi der, midt paa Veien og skulde atter skilles fra hverandre. Mit Hjerte blødte, mine Øine løbe over. Dette veed jeg, men hvordan jeg kom til i næste Øieblik at ligge op til denne elskelige Broders Hjerte, det kan jeg næsten ikke forklare mig, ikke et Ord forklarede vore Hjerters ømme Følelser. Kun et kjærligt Broderkys og et hjerteligt trofast Favne-Tag, og vi ilede fra hverandre- for maaskee aldrig mere at sees i denne Verden!

O, hvor underlig ere dog Herrens Følelser, hvor salige hans Veie! Naar han samler sine Børn herpaa Jorden, da er det kun for at vi skulle glædes i ham, og frydes med hverandre over de store kostelige Ting som han har givet os tilfældes. Og naar han atter skiller os ad, da er det ikke for at smerte og saare, men kun for at vise os at her have vi intet bestandigt, men selv det høieste og ædleste, det evige, fuldkomne og herlige, som vi nu og da have en liden Forsmag for at vi altid kunne have barnlig Længsel efter at komme didhen hvor alle gode fuldkomne Gaver ere at faae i fuldkommen Besiddelse uden nogensinde mere at miste noget.

376 *et par trykte Beretninger og Sange*: Sannsynligvis hennes eget skrift *Beretning om Eugénias Stiftelse fra dens Oprettelse til Aaret 1835*, Christiania 1836.

377 *Hr. Organist Lindeman*: Ludvig Mathias Lindeman (1812–1887), norsk komponist, organist og folkemusikksamler.

378 *Hr. Student Bruun*: Sannsynligvis Hans Brun (1820–1899), teolog og forfatter. Brun skrev i 1879 et tobindsverk om Grundtvig, Halvorsen & Koht 1885: 473.

O, sandelig! Ligesaa stor Forskjel som der er paa Verdens Børns og Guds Børns Glæder, ligesaa stor Forskjel er der ogsaa paa deres Længsel. Naar [32] hines Længsel bestaar i en stormende lidenskabelig og utaalmodig Hjertens Hendragelse til det forønskede Maal, saa bestaar disses Længsel derimod i en stille, salig henilen i Aanden, paa <paa> Troens og Haabets Vinger til det lyse Himmelhjem. Og med Kjærlighedens hele Kraft omfavnes de elskede i ham der selv er Kjærlighed og løsriver sig saaledes ved denne liflige og salige Himmelvandring mere og mere fra Jorden med dens Sysler og Møie.

Den 29de hilsede jeg atter af med den kjære Andersen og Kone og kort sagt med alle kjære Venner i Christiania og gik tilbage til *Tollef Olsen* Bache paa Walle, som modtog mig særdeles venligt. Vi fik atter lidt Strid om Daaben, endskjønt jeg undveg det saa meget muligt. Men da jeg var træt, saa begav jeg mig snart til sengs, og slap saaledes fra Striden for den Aften. Den 30te, skiltes jeg atter fra den gamle Bache og Kone, efter at have lovet dem at komme til dem igjen paa Søndag og holde Forsamling.

Jeg gik derpaa her til Brag[er]næs, hvor jeg nu i Dag den 31te sidder i Kjøbmand Jensens Huus og skriver. Og sandelig, jeg troer heller ikke at jeg kan komme i et bedre Huus i Henseende til den særdeles Venlighed og Kjærlighed som her bliver bevist i mod mig, baade af den kjære Jensen og hans kjære Kone! O Herre, giv du Naade til at alle Ting som møder mig, maatte drage mig nærmere hen til deg! At den Kjærlighed som mig bliver beviist af dine Børn her paa Jorden, og som egentlig kommer fra dig, aldrig skal binde mig fast i Gjenkjærlighed til dem alene, men at den fornemmelig maae drive mig til at elske dig af mit ganske Hjertes Fylde. Amen!

[Drammen, Eiker og Kongsberg]

Mandagen den 2den August

Løverdags Aften havde vi en meget opbyggelig Samling i en Skole ½ Miil hervestenfor. Og [33] de fleste der var, vare simple enfoldige Bønder-Folk som vist meente det hjerteligt med deres Sjeles Frelse. Det var ret saa hyggeligt for mig iblandt dem, og jeg glæder mig inderligt til at jeg om faa Dage kan vandre op i Dalerne til Fjelderne. Thi der tænker jeg at ville befinde mig i mit rette Element.

I Gaar afholdt jeg Forsamling hos den gamle Bache paa Walle. Jeg var før Forsamlingen i en meget piinlig³⁷⁹ Tilstand i aandelig Henseende.

379 piinlig: smertefull.

Thi visse Former, udkrammede af menneskelig Viisdom, skulde jeg følge, vilde jeg vente at see milde Ansigter. Og min indre Overbeviisning krypede sig meget med, ja stred haardt imod, at lade sig lede i gamle Fordommes overtroiske Ledebaand. Den vilde være selvstændig, ene og alene under Guds Aands og Ords Veiledning. Og her stod jeg da, paa den ene Side skræmmet af mægtig, gammel Adel, hvis jeg veeg dens Regler. Paa den anden Side, truet af Guds Dom i min Samvittighed, hvis jeg veeg Herrens Orden. Jeg havde hidtil staaet Selvstændig, uden at lade mig hendrage under noget Aag eller gammel Vedtægt. Men nu lod det til at dette skulde ophøre, og det gamle Ordsprog træde i Kraft «Skik holde, eller Land flye». I dette Øieblik traadte den kjære *Jesus* hen til mig og gav min indre Overbeviisning en kraftig Støtte, at jeg ikke skulde lade mig drage under noget som helst Aag.

Jeg kom nu ogsaa ret alvorlig til at bede til Herren om Naade og Kraft til at gjøre hans Villie. Jeg fandt Styrke i Bønnen, og begyndte derpaa i hans Navn Forsamlingen. Jeg læste først en Prædiken, derpaa bad Mjelva en Bøn. Jeg talede nu over Dagens Epistel, og anvendte det, saa godt Herren gav mig Naade til, paa alles vores Tilstand. Og kom i blandt andet ogsaa noget til at tale om at vogte sig for den egen Aand at vi ikke skulle tiltage os en Myndighed og herske over Herrens Arv, som os ikke tilkom. Men enten vi vare unge eller gamle, da at lade Herrens [34] Aand raade, og blive i Ydmyghed under hans Tag.

Saasnart jeg havde sluttet Talen og lidet igjen overtænkt den, overfaldt der mig en underlig Ængstelse og Bebreidelse, at jeg maaskee nu kunde have stødt nogen, eller givet Aarsag til Forargelse. Men hvor glad overrasket blev jeg da jeg siden erfoer at netop dem jeg frygtede meest for vare blevne meget bevægede under Talen, og nu i Hjertens Oprigtighed og Kjærlighed forsikrede mig at de ønskede jeg skulde vedblive at gaae frem paa denne Maade med Guds Ords Bekjendelse heropigjennem Landet.

Her saae jeg da et tydeligt Beviis paa Guds store Trofasthed, Viisdom og uudsigelige Kjærlighed, som veed at lade alt til det bedste. Men jeg saae ogsaa her et tydeligt Beviis paa min Vantro og store Elendighed, som vedbliver at følge mig. Jeg blev glad, men tillige inderlig beskjæmmet over min egen Usselhed. O Herre, giv du dog Naade til at jeg kunde ret i Ydmyghed ene holde mig fast til dig og dit gudommelige Ord og aldrig vige derfra hverken til høire eller venstre Side, men ene lade det være min Regel og Rettesnor i alle Ting! Lade det være et Lys paa min Stie og en Lygt for min Fod, al den Stund jeg skal vandre her i denne Udlændigheds-Ørken.

Der var en stor Mængde Mennesker forsamlede, saavel her fra Byen, som oppe fra Bygderne, og en stor Rørelse var kjendelig hos Alle. Herren hjælpe at de ikke alene skulle høre hans Kald, men ogsaa ved hans Naade adlyde og følge det. Det er noget makeligt at see saa mange Folk af conditionert Stand, Kjøbmænd, etc. at komme til Forsamling og glæde sig ved Guds Ords Betragtning. Hvorimod i Danmark ere sjelden andre end ringe Almuesfolk, som bekymre sig om aandelige Ting, idet mindste ikke som tør vise det aabenbart. Det er aabenbart at Guds Ord, og alvorlig Omgang dermed, er ikke saa foragteligt [35] her, endogsaa i de høiere Stænder, som i Danmark, hvor det især blandt saakaldte dannede Folk næsten er som en Forbrydelse at tale alvorlige Ord om Sjælens Tilstand.

I Dag har jeg besøgt Kjøbmand *Niels Bache*,³⁸⁰ en Søn af den gamle Bache. Han var særdeles venlig og forekommende, og vi havde ogsaa nogen Samtale om aandelige Ting, der ellers ikke just synes at sysselsætte ham ret meget.

Her hos Kjøbmand Jensen og hans kjære Kone befinder jeg mig næsten som hjemme, jeg veed ikke hvorledes det er, at en inderlig særdeles Kjærlighed binder mig til disse elskelige Christne saa fast, at jeg ligesom længes efter at komme her igjen, saa snart jeg nogle Timer er borte herfra. Jeg vilde saa gjerne elske alle Venner her med den samme inderlige Kjærlighed, men det er mig som umueligt. Jeg kan nok elske dem alle, og elsker ogsaa dem alle, men dog ikke saa meget som disse to enfoldige, troende Guds Børn, hvis hele Væsen og Tanke, som ganske stemmer med mit Hjertes Følelser. O, Herre, bevar du dem dog altid i Naade og kjærlig Varetægt, at de daglig kunne voxte og tiltage i din Naade og Kundskab! Og din Kjærlighed, Fred og Velsignelse maae være og boe i deres Herter og følge dem paa al deres Vandel!

Onsdagen den 4de [August]

I Mandags Aften havde vi en meget stor Forsamling hos Mjelva. Der vare en stor Mængde Mennesker af forskjellig Stand. Ogsaa var der nogle Ærøboer,³⁸¹ af hvilke nogle ikke havde været til Forsamling før. Gud veed hvad Indtryk det Guds Ord gjorde paa dem, som de her i fremmede Lande hørte af mig, deres foragtede Landsmand. De kunde imidlertid ikke nok

380 *N. Bache*: Niels Bache (1809–1870), overtok virksomheten etter faren i 1828, medlem av Drammen bystyre i fire perioder, Borgen 2004.

381 *Ærøboer*: Clausen var opprinnelig fra Ærø.

undres over hvorledes jeg kunde komme her og som fremmed blive saa kjærlig modtagen, endogsaa af meget fornemme Folk. Men [36] Verden er jo kuns Verden, og forstaaer sig alene paa verdslige Ting, saaledes som Paulus siger: Det naturlige Menneske fatter ikke de Ting som høre Guds Aand til, de ere ham en Daarlighed og han kan ikke fatte dem; thi de dømmes aandeligen.³⁸² Saaledes er det jo ogsaa umueligt at Verdens Børn kunne forstaae sig paa det ubegribelige, himmelske Baand Som knytter Guds Børns Hjerter tilsammen, uden Forskjel paa Folk, Stand eller ydre Stilling i Livet.

I Gaar forlod jeg Drammen efter at have hilset af med alle derværende kjære Venner. Mit Hjerte var inderlig rørt ved Afskjeden, især med den kjære Jensen og hans Kone, med hvem jeg var bleven saa inderlig forened under mit korte Ophold hos dem. Herren velsigne og bevare dem i sin Naade at vi engang igjen kunne sees, om ikke før saa dog i de evige Freds-Pauluner³⁸³ hvor der er saa godt at være. Den kjære Farver Mjelva fulgte med mig ud til Lysager,³⁸⁴ hvor vi havde en megen opbyggelig Forsamling i Aftes. Og der var, uagtet det stærke Tordenveir, en stor Mængde Mennesker fra de omliggende Bygder. I morges gik jeg, fulgt af Mjelva, videre derfra herefter Egers Papiirfabrik.³⁸⁵ Underveis besøgte vi adskillige Venner, og da vi omtrent Kl. 11 Formiddags kom til Horne,³⁸⁶ kunde vi ingenlunde slippe derfra, før vi havde afholdt en Forsamling der.

Der blev altsaa skikket Bud hurtigt omkring saavidt det i Hast kunde lade sig gjøre, og Forsamlingen bestemt at begynde Kl. 3. Imidlertid blev der ogsaa sendt Bud hertil Papiirmøllen at vi kom her i Aften, for at ogsaa her kunde blive bestemt Forsamling og Folk kunde faae det at vide. Paa Horne var der en stor Mængde Mennesker og en næsten ualmindelig Rørelse var kjendelig i blandt dem. En stor Deel af dem som vare i Horne fulgte siden med hertil Møllen, hvor vi neppe vare ankommet før Huset strax var fuldt. En stor Bevægelse var ogsaa her almindelig ved Evangelii Hørelse, og jeg var og er ret inderlig glad over at jeg resolverede [37] mig til at reise hertil.

Og sandelig! Herren har ogsaa fulgt mig hidentil med sin særdeles Naade og Kraft paa en for mig ubegribelig Maade. Saaledes at maae jeg end ofte og daglig kjæmpe imod alle slags Tvivl og Anfægtninger, og undertiden

382 *som Paulus siger:* 1 Kor 2:14.

383 *Freds-Pauluner:* (Freds-) telt, hvilested, jf. Jes 32:18.

384 *Lysager:* Lysaker i Eiker.

385 *Egers Papiirfabrik:* Eiker papirfabrikk/mølle, startet opp av haugianere i 1802, ble ett av de viktigste samlingsstedene for haugianerne på Østlandet, Breistein 1955: 126–132.

386 *Horne:* Gården Horne, ca. 2,5 km sør for Steinberg, på sørsiden av Drammenselva.

næsten er færdig at bukke under for Fristerens Næveslag, saa opholder Gud mig dog kraftig. Han styrker de bævende Hænder og vakkende Knær, saaledes at jeg dog vedbliver, omendskjøndt i stor Skrøbelighed. O, hvor mange Gange har han dog ikke beviist sin store Trofasthed imod mig siden jeg kom her til Norge. Han har hjulpet mig at bestride Fordomme, falsk Ydmyghed, aandelig Hovmod, m.m. med Sandheds-Ordet. Og jeg har befundet Virkeligheden i hvad Jesus siger at hvo som er af Sandhed, ham skal Sandheden nok frigjøre.

Jeg og Mjelva og den gamle Thorkel³⁸⁷ her paa Møllen har i Aften havt megen Samtale om Daaben, og jeg blev ret inderlig glad, da jeg hørte at sidstnævnte havde saa meget Lys og aandelig Forstand i Daaben, dens Væsen og Nytte. Vi taleder nu begge længe og meget med Mjelva herom, og jeg troer ganske vist at han tilsidst følte sig overbeviist af Guds Ord. Herren selv oplyse mig ved sin gode Sandheds Aand om hvad der er hans vise og velbehagelige Villie og give mig Kraft til at udrette den.

Løverdagen den 7de

I Løverdags Morgen besaae jeg Egers Papiirfabrik, en herlig, dog simpel Indretning. Og jeg lod mig nu forklare alting nøiagtig med Fremgangsmaaden dermed, og jeg tænker jeg ikke saa let vil glemme det. Kl. 10 reiste jeg derfra efter at have taget Afsked med den kjære Mjelva, der nu ikke kunde følge mig Længere, saavel som med alle de kjære Venner der paa Møllen, nemlig de 3de Interessenter, Michel,³⁸⁸ Torchel og Christen³⁸⁹ med deres Familier og Tjenestetyende. Anders Høibraadt³⁹⁰ kjørte for mig derfra hertil Kongsberg. Jeg tænkte meget paa den kjære Hans Nielsen Hauge der jeg forlod Møllen, som ogsaa her har anlagt som et Hjem for reisende Guds Ords Bekjendere. Han var tilvisse en sjelden Mand baade i timelig og aandelig Henseende, og jeg maa i mit Hjerte bære stor Agtelse og Kjærlighed for ham, omendskjøndt jeg ingenlunde kan bifalde hans hele Fremgangsmaade.

Da jeg og Anders Høibraadt [38] kom til Westfossen (en liden Bye med et stort Saugværk strax ved Papirmøllen) maatte jeg ind til en Kone hvis

387 *Thorkel*: Torkel Olsen Gabestad (1776–1847), en av grunnleggerne og eierne av papirfabrikken, Heggveit 1905–1911: 157f.

388 *Michel*: Michel Nielsen Hauge (1773–1845), yngre bror av Hans Nielsen Hauge, arrestert for lekmannsforkynnelse 1799–1802, bestyrer for papirfabrikken, Bang 1910: 498.

389 *Christen*: Christen Mortensen Sylsæt var medeier fra 1808, Breistein 1955: 126–132.

390 *Anders Høibraadt*: Gårdbruker Anders Hansen (1803–1880), bosatt på Eiker, opprinnelig fra Østre Høybråten i Aker.

ældste Søn for faa Dage siden havde berøvet sig selv Livet, og hvorover hun nu var færdig reent at forsage og gaae til Fortvivlelse. Jeg forestillede hende Guds Ords Trøstegrunde, men forgjæves. Hun vedblev uophørlig at jamre og klage og vilde slet ikke lade sig trøste.

Da jeg fornam at dette nu slet ikke hjalp, saa greb jeg til et andet Middel. Jeg sagde hende nu alvorlig ganske rent ud, at hun havde størst Aarsag til at være Bedrøvet. Thi naar hun saae hen til sig selv i sin naturlige Tilstand, da var hun formedelst Synden efter Loven fortabt og fordømt til den evige Død. Og naar hun saa ikke vilde lade Jesus med sin Redfærdighed, Vordskyld³⁹¹ og Fortjeneste, der ene og alene kunde hjælpe hende og gjøre hende salig, faae Indgang i sit Hjerte, men vedblev kun at bortstøde hans kjærlige Røst med sin Haabløse Hysten og Klage, da kunde hun umuelig andet end være og blive ulykkelig.

Jeg forestillede hende at Jesus vel ogsaa snart vilde blive kjed af hendes trodsige Modstand og overlade hende aldeles til sig selv, naar hun absolut ikke vilde tro hans Ord. Og bad hende dog for Guds og sin egen Sjæls Saligheds Skyld ikke længere ved en falsk Ydmyghed at modstaae hans Naade, men gjerne lad sig frelse naar han vilde frelse hende. Paa denne Maade tiltalede jeg hende nu en Stund, og ved Guds Naade kom hun nu ogsaa til at indsee at al hendes Hysten og Klage var forgjæves. Hun kom til at bede ret inderlig til Herren om Naade til at kjende og gjøre hans Villie i alle Ting. Og inden jeg gik derfra, erklærede hun at hun var nu meget roligere og hengiven end tilforn.

Vi kjørte derpaa her til Kongsberg hvor der strax blev bestemt Forsamling hos Snedkermester *Hans Andreas Olsen*.³⁹² Derpaa gik jeg til Hr. *Reebslagermester Karsk*,³⁹³ hvem jeg talede noget med om adskillige Ting. Han var særdeles forekommende og venlig imod mig. Og da jeg yttrede Lyst til at bese Kirken,³⁹⁴ saa tilbød han sig strax at ledsage mig did, hvilket han ogsaa gjorde.

Det var en overmaade stor og prægtig Bygning, udstyret med alleslags bibelske Billeder, der paa det mest træffende og herligste vare udførte. [39]

391 *Vordskyld (Værdskyld)*: fortjeneste, belønning.

392 *Snedkermester H. A. Olsen*: Hans Andreas Olsen (1816–1897), snekkermester og senere kirkebygger, aktiv i lekmannsarbeidet på Østlandet, sønn til haugianerne Ole Herbjørnsen Berg og Ingeborg Sønju, Heggveit 1912–1920b: 646–648.

393 *Hr. Reebslagermester Karsk*: Lars Karsch (1791–1864), repslager, mølleieier og handelsborger, gift med Marthe Olsdatter Gabestad (død 1840) som var søster av Torkel på papirfabrikken, Heggveit 1905–1911: 232.

394 *Kirken*: Kongsberg kirke stod ferdig i 1761. Rokokkointeriøret ble laget av Hendrich Bech og det store takmaleriet av Eric Gustav Tunmarck.

Jeg saae her skjønne Malerier om vor Herre Christus, i hans fattige Fødsel, i hans Omskjærelse, i hans 12te Aar i Templet, i hans Daab, og Fristelse i Ørken, en stor Deel af de mærkværdige Begivenheder som foregik med ham i den Tid da han gik omkring og lærte, næsten alle hans Mirakler, hans Lidelse i Gethsemane, for de uretfærdige Dommere, paa Golgatha, osv., hans Begravelse, Opstandelse og Himmelfart, osv. Her vare ogsaa alle Apostlerne og nogle af de mærkværdigste Kirkefædre. Alt var udført herligt, enten i Malerier eller Billedhuggerarbeide, og prydet med ægte Forgyldning.

Jeg havde mange underlige rørende Tanker under Betragtningen af alt dette, og det var for mig som om den hele hellige Skrift stod opladt for mig hele Tiden. Og jeg vilde vist have vedblevet at see paa dette endnu 1 heel Time uden at tænke paa at gaae, ja uden at tænke paa mig selv, dersom ikke Karsk havde vakt mig af mine søde Drømmerier med den Bemærkning at der var allerede gaaet ½ Time over den til Forsamlingen bestemte Tid, og at mine Øyne vel desuden vilde lide ved at see paa alt dette længere, da Taarerne allerede strømmede hæftigt fra dem. Jeg tørrede nu hurtigt Øinene, der ingeniunde vare blevne vaade af at betragte de udvortes Malerier, men fordi min hele Sjæl var bleven dybt gennemtrængt af rørende Betragtninger over det afbildede. Vi forlod nu Kirken og gik til Forsamlingen. Der var allerede ankommen meget Folk, og kom flere, og vi havde stor Opbyggelse med hverandre ved Guds Ords Betragtning.

I Gaar Morges gik jeg, fulgt af Hr. Skolelærer *Anders Kulerud*,³⁹⁵ op at besee Sølvværket, hvortil jeg havde erholdt Tilladelse af Hr. Direkteuren.³⁹⁶ Vi gik først op til «Gottes Hülfe in der Noth»³⁹⁷ omtrent ½ Miil fra Byen, og besaae alle de skjønne Indretningene der, hvoriblant især udmerkede sig 2de uhyre store Hjul, hvert 36 Alen i Gjennemsnit, hvis [40] lige i Størrelse neppe findes i hele Europa. Disse Hjul bruges til det Maskinerie der er indrettet til at udlindse eller udtømme Vandet af «die armen Grube», hvor man nu vil til at hente Skatte. Vi besaae ogsaa her det endnu ufærdige Pokværk, hvor Ertzer³⁹⁸ knuses smaat som Meel og for endeel skilles ad, de grovere fra de finere Dele.

Derfra gik vi omtrent en halv Miil øst over Fjeldet til det Værk som nu for Tiden drives for at see oss lidt om der. Vi fik der en Veiviser med os,

395 *A. Kulerud*: Anders Kullerud (1815–1898), lærer og klokker i Kongsberg.

396 *Hr. Direkteuren*: Carl Frederik Bøbert var førstedirektør, Hans Wølner Kofoed annendirektør og Nicolai Benjamin Møller tredjedirektør ved sølvverket i 1841, Moen 1967: 440.

397 «*Gottes Hülfe in der Noth*»: Bokstavelig talt «Guds hjælp i nøden», sølvverkets nest største gruve.

398 *Ertzer*: mineralklumper med en betydelig mængde av ett eller flere mineraler/metaller, i dette tilfellet sølv.

som skulde ledsage os ned i Gruberne og fortelle os de mærkværdigste Ting. Omtrent Kl. 10 begyndte vi vor underjordiske Vandring. Vor Ledsager førte os hen til et Hul, saa stort som en god Portindkjørsel, der gik inn i Fjeldet, og hvor en temmelig stærk Røg udkom. Her maatte vi nu følge ham ind. Han selv gik foran med en Fakkell og vi fulgte efter. Vi gik nu gennem en lang Gang som er 2400 Alen lang.³⁹⁹ Det var ret underligt at gaae der, omgiven af det rædsomste Mørke uden blot det lille Rum som Fakkelen oplyste. Ingen Ting saae vi, uden blot den sorte og tilrøgede Bergmand der foer foran os lige som en Bussemand⁴⁰⁰ i sin sorte Skindjakkert med den flammende Fyrre-Fakkell, som han undertiden stødte imod de sorte Klippevægge for at pudse den at den kunde brænde klarere. Og da fløi de brændende Funcker⁴⁰¹ os om Ørerne, og vi maatte passe vel paa at vi ikke skulde komme til at lide Brandskade paa vore Klæder.

Nu og da mødte vore Øren en frygtelig Brusen, der gav Echo gennem Fjeldet fra en eller anden rivende Bjergstrøm der i en stærk Fos fra flere Favnes Høide faldt ned ved Siden af Gangen, og strømmede med en stærk Susen ned under Bræderne som vi gik paa. Undertiden mødte vi ogsaa en eller anden Bergmand, som kom med sin Fakkell kjørende en Hest og Karre, hvilken sidste var lasset med Stene, som føres ud indefra Gruben. Alt forekom mig saa underligt Spøgelseagtigt, men dog tillige saa stort og majestætisk, at jeg var ganske henreven af begeistrende Betragtninger, alene ved at gaae igjennem denne ellers temmelig eensformige og uhyggelige lange Gang. Tanken om Guds ubegribelige Almægtige Viisdom og Kjærlighed ligger selv i disse af dødens Mørke overtrukne underjordiske Hvelvinger [41] saa nær paa Hjertet hos hver som ikke aldeles er sløv for hvad der er stort og overordentlig i Naturens Rige.

Og hvor maae Man ikke atter og atter falde i Forundring ved at tænke paa hvilke Evner og Gaver Gud udruster Menneskene med til at kunne udrette næsten utænkelige og overordentlige Ting, naar Man her seer et Arbeide i Virkeligheden udført ved Menneske-Hænder, som mangen ukyndig og uerfaren ved at høre det beskrive neppe vil troe eller antage for andet end en Fabel og løs Ammestuesnak. Ja, havde nogen forudsagt mig hvad jeg her saae med mine Øine, at der nemlig skulde være mineret en saadan uhyre viid, 2400 Alen lang, Gang igjennem den haardeste Steenklippe, jeg

399 2400 Alen lang: omtrent 1400 meter.

400 Bussemand: djevel.

401 Funcker: gnister.

havde visselig udleet dem som nogle dumme overtroiske Daarer. Og dette end mere dersom der var bleven sagt mig at der var begyndt ved begge Ender paa denne Gang paa een Tid, og at de vare accurat samledes i Midten, saadan en uhyre Dybde nede i Fjeldet, saaledes at Gangen gaaer snorlige frem hele Veien.

Ved den inderste Ende af denne Gang kom vi til et stort Maskinerie der drives ved Vand fra en Bjergstrøm, og bruges til fra de allernederste Gruber at ophale det der udarbejdede Ertz-Stene. Men da vi nu havde seet derpaa lidt, skulde vi til at begynde at stige ned i Gruberne, hvortil min Lyst og Begjærighed af det allerede passerede og seete var bleven betydelig opflammet og forøget. Anderledes var det derimod med Kulerud. Han var allerede bleven tilfredsstillet, og havde nu gjerne vendt tilbage, havde det ikke været for min Skyld. Men da han fornam at jeg havde saa stor Lyst at stige ned, saa fulgte ogsaa han med, omendskjøndt kun med lidt Mod og Lyst.

Vi stege nu nedad omtrent 20 Forter,⁴⁰² hver paa 3 Laister⁴⁰³ (omtrent 10 Alen), uden at see andet end vor sorte Veiviser med Fakkelen i Haanden, og de sorte Steenvægge paa Alle Sider. Men nu kom vi til Folk, som vare beskjeftigede med at fylde Stene i de Tønder som [42] førømtalte Maskine trækker op. Her tænkte jeg paa hvad den *Salige* Pontoppidan skriver om sin Vandring i Gruberne, at det ret er et Billede paa hvad Man i almindelighed forestiller sig om Helvede. Det græsselige Mørke som ruger trindt omkring, det stærke brændende Baal midt i Gruben, de sorte Bergfolk der lig Helvedtrolde bevæge sig omkring imellem hverandre med deres Spaanefakler⁴⁰⁴ i Haanden. Og hver Gang de taler, gjenlyder det omkring i Hvelvingen med en underlig hvinende Skjallen.⁴⁰⁵ Alt sammen passer sig saa fortræffeligt med det Billede man i Tanken gjør sig om Helvede. Og kommer nu dertil hvad Pontoppidan siger,⁴⁰⁶ at en Væg dernede springer ud og Folkene i Fortvivlelsens Angest raaber: Berg Livet! Berg Livet! og dette Raab farer hvinende i Echo fra Væg til Væg op igjennem Gruberne, da var vist Helvedbilledet ikke lidet fuldkomment.

402 *Forter*: loddrette gruvesjakter.

403 *Laister*: lacht, en gammel måleenhet for gruveganger, 1 lacht = 2,08 m.

404 *Spaanefakler*: fakler laget av spon (vier/kvister).

405 *Skjallen*: en gjallende lyd. Fra *skjald*: skald.

406 *hvad Pontoppidan siger*: Erik Pontoppidan (1698–1764), dansk pietistisk forfatter og biskop i Bergen, beskrev gruvene i Kongsberg i *Norges naturlige Historie*: «Naar man i saadan en mørk Hule seer sig paa alle Sider omgiven med brændende Baal eller Ild-Steder 30 à 40 i Tallet, som idelig holdes vedlige for at gjøre Steenen skiør, hvor Minen skal fortsettes, da falder den Stun ikke meget annerledes, end man pleyer at forestille sig Helvede, ligesom de i Hundrede-Tal der sværmende, og efter deres Arbeyd med egen Dragt distingverede Berg-Folk i det Skuespill kunde forestille Diævlene, helst naar de til Advarsel, at en Mine i den og den Krog skal springe, raabe: Berg Livet! Berg Livet!», Pontoppidan 1977: 308.

Da vi havde seet os lidt omkring her, stege vi dybere nedad indtil vi vare komne 34 Forter, altsaa omtrent 340 Alen, i lodret Linie ned fra den lange Gang. Her viste vor Ledsager os nu Sølv et i Væggene hvor det endogsaa mange Steder sidder saa hvidt og klart som om det allerede kunde være udrenset. Vi havde vel endnu nogle Forter til Bunden, men da Ledsageren forsikkrede os at der var slet ikke andet at see end hvad vi havde seet saa overflødig af, nemlig sorte, takkede Vægge og tilsidst paa Bunden en Mængde Vand, saa besluttede vi nu at stige opad igjen. Opgangen gik besværligen, og da vi vare komne omtrent halvveien op, var baade jeg og Kulerud saa vaade af Sved som om vi havde været ude at svømme.

Vi satte os nu paa en Bænk for at hvile, og jeg bad Bergmanden at fortælle os nogle af de Sagn og gamle Fortællinger som er om disse Gruber.⁴⁰⁷ Han svarede at han vidste ikke synderligt at fortælle, uden dette, at en gammel Trold med 10 Hoveder undertiden lod sig see med et frygteligt Brøl, saaledes at hele Fjeldet skjælvede derved. Og da gik det sjelden af [43] uden at en eller anden fik sit Hoved knust. Jeg spurgte om han nogensinde havde seet ham. Han svarede: Nei, men han havde en gang hørt ham. Og det saaledes at han var døv over en heel Maaned derefter. Og den Gang aad Trolden hans ældste Broder. Men tys, sagde han, lad os tale sagte, at det gamle Uhyre ikke faar at høre det er ham vi tale om. Thi da kommer visselig ingen af os levende op.

Jeg spurgte hvad Anledningen var til at den gamle Trold gik der, og at han var saa gal. Han svarede: Der var i gammel Tid en karrig⁴⁰⁸ Mand, som hed Gurre. Han boede her nede i Dalen hvor nu Kongsberg er, og han eiede alle disse Bjerge her, en viid Strækning omkring, og havde uhyre Rigdomme og Sølv og Guld. Men han var dog ikke dermed tilfreds, men skrev til Djævelen med sit Hjerteblood at han vilde tilhøre ham med Liv og Sjel om ni Aar, dersom han (Djævelen) vilde gjøre dette Bjerg til Sølv, og siden tillade ham naar disse ni Aar var omme, at sove her i Bjerget til Dommedag. Dette indgik Djævelen gjerne og gav ham endogsaa meer end han forlangte. Thi han gav ham hvert Aar et Hoved til, saaledes at da de ni Aar vare omme, havde Gurre 10 Hoveder. Nu fik han da ogsaa Lov til at hvile sine træte Lemmer i Bjerget, der dengang ikke bestod af andet

407 *Sagn og gamle Fortællinger som er om disse Gruber*: Sagn og fortællinger om bergtroll/bergånder var en utbredt sjanger i bergverksmiljøer over hele Europa. Bergånder kunne både hjælpe og skade. I verste fall kunne i tidligere tider det som ble oppfattet som en ond bergånds ødelegelser føre til at graven ble forlatt, Bøen & Bøen 2012: 75–90.

408 *karrig*: gjerrig.

end det reneste, fineste Sølv. Men med Tiden overgroede det med Mos og Grankrat.

De første 200 Aar sov Gurre rolig og uforstyrret. Thi ingen vovede sig paa 10 Mile nær det Sted hvor denne 10 Hovedede Knark sad og rugede over sine Skatte. Men nu nærmedes Folk mere og mere, og kom endogsaa at boe her ved Gurres Bjerg. Da traf det sig en Dag at nogle Hyrde-Dreng kom drivende med deres Sauer hen over Gurres Bjerger, og gik undervejs at plukke Blaabær. Da fik den ene Dreng et af Gurres Øine at see, som kiget ud imellem 2 Stene efter Drengene. Drengen blev forskrækket, men Gurre var overmaade [44] mild og venlig; bad blot de ikke maatte sige noget om hvad de havde seet, og gav dem en Haandfuld Sølv.

Men nu var der en listig Krabat imellem disse Dreng. Han kastede strax et Fyrstaal⁴⁰⁹ ned til Gurre, og gav ham dermed Banesaar, dog uden at han døer, saa lenge der ere nogle af hans Skatte tilbage i Bjerget. Kuns engang imellem gi[v]er Han et stærkt Brøl af sig, og da er det som alle Gruberne skulde strykte sammen. Men hvad gjorde Drengene, spurte jeg, da de saaledes havde mishandlet den Gamle? Drengene! Svarede han, de tog Fod, Haand og løb det bedste de kunde hjem, og fortalte hvad dem var hændet. Hvorpaa alle Mand strax greb til Knive, Stænger, Kosterkafter, osv. og bestormede Gurres Bjerg, for at slaae den Gamle reent i Hjel. Men de fandt ham ikke. Derpaa begyndte Man at grave efter Skatte, men fandt ikke nær saameget som man havde tænkt. Thi sagde han til Slutning, det er jo Skatte som Møl og Rust kan fortære, og som kun er til at plage Menneskene med al deres Livstid!

Af disse sidste Ord tog jeg Anledning til at begynde en Samtale med ham om de Skatte som Møl og Rust ikke kan fortære, og som Tyve ikke kunne indbryde og stjæle. Og jeg fandt til min høieste Forundring at til dette himmelske Liggendefæ⁴¹⁰ var hans Hjerte inderlig fast knyttet i en barnlig og enfoldig Troe paa vor kjære Frelser. Jeg havde nu megen hjertelig, opbyggelig Samtale med denne Mand, som uagtet hans rasende, blinde Overtroe havde ikke liden aandelig Forstand i Guds Ord. Jeg søgte at overbevise ham om det gale og vildfarende i at hænge ved saadanne overtroiske Meninger, men forgjæves! Selv bibelske Fortællinger fremførte han en Mængde af, for at stadfæste sine Meninger. Og jeg maatte gaae fra ham uden at have den Glæde at kunne overbevise ham.

409 *Fyrstaal*: metall til å fyre opp med ved å slå en flintstein mot det.

410 *Liggendefæ*: skatt, kostbarhet.

Kl. 4 ½ om Eftermiddagen havde vi endt vor underjordiske Vandring og traadte atter ud i den fri Natur, der nu syntes dobbelt saa skjøn og behagelig end tilforn. Efter i Hast at have seet de øvrige til Bergværket herhørende Maskiner, ilede vi [45] tilbage til Byen. Jeg havde mange Tanker og Betragtninger over hvad jeg paa denne Vandring havde hørt og seet, og det var for mig som om Guds Almagt, Viisdom og Godhed var langt større og herligere end nogensinde tilforn. Jeg blev inderlig rørt over disse Betragtninger, og henreven af mine Følelser udbrød jeg høit jublende i Lov og Priis til Herren for al hans store Kjærlighed til Menneskenes Børn. Hjemreisen varede ikke længe. Thi vi foer i flyvende Fart ned af Fjeldet over Stok og Steen, saaledes at det mangan Gang stod Fare for at steile over Halsen.

I Aftes havde vi en meget stor Forsamling paa den store Dyremør-Sall.⁴¹¹ Der var en stor Mængde fornemme Folk. Og det lod til, som om der var megen Bevægelse hos den største Deel ved Guds Ords Betragtning. I Dag har jeg besøgt mange Venner her omkring i Byen og haft megen Samtale med dem om det ene fornødne til vor Sjæles Frelse. Og i Aften har vi haft Forsamling paa Rokstad i Sandsvær, ½ Miil syd for Kongsberg. Der var ogsaa mange Mennesker, med hvem jeg havde megen Samtale om vor hellige Daabspagt, som det lader til Man i almindelighed agter saare lidt her. Men næsten alle bleve meget glade ved at erholde overbevisende Oplysning om denne saa vigtige Sag, og kunde næsten ikke blive færdige med at høre og spørge herom.

Søndagen den 8de [August]

I Dag har jeg haft megen Hovedpine, sandsynligviis en Følge af den overilende Grubereise forleden Dag. Dog Eftermiddag har det igjen været bedre. Jeg har i Dag modtaget Besøg maaskee af over 100 Personer her hos Snedkermester Falk,⁴¹² og ved forskjellig Samtale med dem har jeg lært at kjenne mange slags Tanker. O, Herre Gud! Lær du mig dog ret at kjende mig selv i inderste Grund, paa det jeg kan blive hos dig i barnlig Enfoldighed og Ydmyghed, og ikke ophøie mig af dine Gaver, [46] men altid forblive i min egen Fordærvelses grundige Erkjendelse, paa det du kan faae Æren for alle Ting.

⁴¹¹ *den store Dyremør-Sall*: Ved store forsamlinger pleide haugianerne i Kongsberg å møtes på Dyremørsalen som tilhørte haugianeren Ole Eie fra Numedal.

⁴¹² *Snedkermester Falk*: Muligens Andreas Falck (f. 1791).

O, jeg usle, elendige Menneske! Hvad er jeg dog for en elendig Skabning, at jeg vil hovmode mig af hvad der dog slet ikke er mit Eget? En Orm, en ussel Maddike,⁴¹³ et stinkende Synds-Aadsel det er jeg. Og vilde Gud handle med mig efter sin Retfærdighed, da maatte han strax knuse mig til Helvedes Afgrund. Det er min fortjente Løn! Og dog kan jeg ligesaa gaae i Rette med Herren og ville fordre noget særdeles, fordi jeg bruger hans Gaver, som han kun har laant og betroet mig, til Menneskenes Opvækkelse, Opmuntring og Bestyrkelse. O, jeg usle Synde-Daare! Hvad har jeg dog, som jeg ikke har annammet? Og har jeg annammet det, hvi roser jeg mig da, som jeg intet havde annammet? O Herre, bøi, ja knus dog, det stolte egenkjærlige Hjerte! O, lær mig dog at kjende mig selv, mit eget Intet, paa det du alene kan blive æret for Alt i Alle.

Vi har atter i Dag havt en overmaade stor Forsamling paa Dyremøer-Salen, som jeg haaber til stor Velsignelse for mange Sjæle. O, Herre Jesu Christo, drag du dog min Sjæl og ganske Sind mere og mere ind i din Forening! At jeg dog ikke alene skal tale dit Ord for andre til Opbyggelse og Velsignelse, men at jeg fremfor alle Ting maatte tale mig selv alvorlig, til at jeg ikke skal prædike for andre og selv blive forskudt. O, ydmyg mig dog ret, i hvor meget det end vil svie til mit fordærvede Kjød og Blod, at min Egenwillie og Egenkjærlighed kan komme til at bukke under for din Villie og din store, grundløse, ubeskrivelige og ubegribelige Kjærlighed, at jeg dog ret kan blive et Kar, tilberedt dig til Ære for Tid og Evighed! Amen.

[Opp gjennom Numedalen]

[47] Torsdagen den 12te [August]

Mandags Formiddag tog jeg Afskjed med mange Venner i Kongsberg, der næsten alle vare rørte indtil Taarer ved vor Skilsmisse. Blandt disse vil jeg dog især optegne adskillige, for at ihukomme deres Navne, nemlig: Skolelærer *Anders Kulerud* og Kone; Snedkermester *Falk* og Kone tilligemed 2de Svigersøstre, Snedkermester *Hans Andreas Olsen* med Søster *Berthe*⁴¹⁴ og Broder *Hans*,⁴¹⁵ Snedkermester *Herbjørnsen*⁴¹⁶ og Kone,⁴¹⁷

413 *Maddike*: orm, mark.

414 *Søster Berthe*: Berthe Marie Olsen.

415 *Broder Hans*: Hans Johan Olsen (1824–1902), sønn til haugianerne Ole Herbjørnsen Berg og Ingeborg Sønju, studerte i København, ble venn med Grundtvig, utdannet seg til ingeniør og slo seg ned i Trondheim, Heggveit 1912–1920b: 744–746; Sandvik 1999–2005.

416 *Snedkermester Herbjørnsen*: Ole Herbjørnsen Berg, også kalt «bispen», leder blant haugianerne i Kongsberg, Heggveit 1905–1911: 232.

417 *Kone*: Ingeborg Andersdatter Sønju (d. 1851).

Glarmesterenke⁴¹⁸ Mad[ame] Sahlgaard;⁴¹⁹ Malermesterenke Madame Bergan;⁴²⁰ Madame Kopsland⁴²¹ og datter Jomfru Gunnild Kopsland,⁴²² m.f. Megen hjertelig Kjærlighed rører sig i disse for størstedelen nyvakte Christne. Jeg har nydt megen Glæde og Opbyggelse iblandt dem, i de Dage jeg var hos dem. Herren være altid hos dem med sin Naade til at styrke og opholde hos dem de begyndte Gode, at de ikke allene skulde have begyndt, men at de ogsaa maatte vedblive og fuldende til Guds Ære og deres Sjæles evige Frelse og Salighed.

Om Eftermiddagen reiste jeg fra Kongsberg fulgt af mange Venner ud til Lars Throllerud⁴²³ paa Finbraaten,⁴²⁴ ½ Miil fra Byen, hvor der allerede var bestemt Forsamling. Her havde vi et par særdeles velsignede Timer med hverandre under Bøn til Herren og hans Ords Betragtning. Herfra blev jeg endnu samme Aften skydset op til Wangestad,⁴²⁵ omtrent 3 Mile, hvor vi ankom om Morgenen kl. 3. Jeg blev meget kjærligt modtaget af Nirri Wangestad⁴²⁶ og hans Kone og det blev bestemt Forsamling til om Middagen Kl. 12, da det ikke var Høveir. Jeg sov imidlertid nogle Timer, og derefter besøgte jeg og samtalede med adskillige christeligsindede Naboer indtil Forsamlingstid. Der kom meget Folk, blandt andre Skolelærer Niels Huslandet,⁴²⁷ som ogsaa taled i Forsamlingen til stor Glæde og Opbyggelse for mig. Efter Forsamlingen kjørte vi over til Fikan⁴²⁸ hvor der var bestemt [48] Forsamling om Aftenen.

Da vi ankom til Fikan, kom Hellig Fikan⁴²⁹ just hjem fra Præsten, hvem han havde været hos at anmelde Forsamlingen. Men da Præsten hørte jeg var fra Danmark, saa vilde han gjerne tale med meg. Thi han var bange for, at jeg maaske var en Gjendøber,⁴³⁰ som var reist hertil for at

418 *Glarmester*: glassmester.

419 *Mad. Sahlgaard*: Anne Malene Olsdatter Sahlgaard (f. 1802), enke etter glassmester Lars Rasmussen Sahlgaard.

420 *Mad. Bergan*: Live Kristine Johnsdatter, enke etter malermester Christopher Johnsen Bergan.

421 *Mad. Kopsland*: Margit Johnsdatter Haugen (1785–1874), enke etter bokbinder Svennung Tormodsen Kopsland (1773–1833).

422 *Jomfru Gunnild Kopsland*: Gunhild Marie Kopsland.

423 *Lars Throllerud*: Lars Jørgenson Trollerud på Tronrud ved Finnebråten, Flatin 1947: 101.

424 *Finbraaten*: Finnebråten, på østsiden av Lågen.

425 *Wangestad*: Vangestad, på østsiden av Lågen.

426 *Nirri Wangestad*: Niri Vangestad (1784–1849), gift med Sønnøv Helleksdatter Rustan (d. 1855) på Søre Vangestad, Vinger 1989: 574–576.

427 *Skolelærer Niels Huslandet*: Niels Larson Huslende (1795–1844), gift med Gunhild Olsdatter Deildokk (d. 1869), lærer, kirkesanger og leder for haugianerne på Flesberg etter 1814, Heggteveit 1912–1920a: 95; Vinger 1989: 374–375. Huslende ligger tvers over Lågen for Vangestad.

428 *Fikan*: Fekjan i Flesberg, på østsiden av Lågen, nabogården til Flesberg kirke.

429 *Hellig Fikan*: Hellek Hellekson Fekjan (f. 1786) eide gården på Fekjan, Vinger 1995: 357–358.

430 *han var bange for, at jeg maaske var en Gjendøber*: Det var kjent at baptistene (gjendøperne) var aktive i Danmark på denne tiden, se Gjendøperne kommer.

vinde Tilhængere. Jeg maatte altsaa følges med Hellig igjen til Hr. Arup⁴³¹ (saaledes hedder Præsten i Flesberg), som modtog mig megen venlig, og indledte strax en Samtale om Daaben. Efter nogle Øieblikke at have talet herom, var han meget glad og veltilfreds, og erklærede at intet var ham glædeligere, end at hans Menighed ret ofte kom sammen for at opmuntre hverandre til Guds frygt og Dyd.

Jeg spurgte ham nu, om han ikke undertiden selv søgte og samlede sine Menigheds-Lemmer hist og her i deres egne Huse i dette Øiemed. Men nu trak han paa Skuldrene, og gav endelig til Svar at han ikke ansaae sig berettiget dertil, og desuden ikke havde Tid naar han skulde ordentlig udstudere sine Prædikener til Søndagen. Høilig forundret over dette Svar spurgte jeg ham hvor han da kunde tilstæde mig som en fremmed ubekjendt Person at samle hans Menighed til Opbyggelse, naar han som Sjælesørger ikke saa sig berettiget dertil? Og da han hertil taug, sa vedblev jeg at jeg ikke alene ansaae ham for berettiget, men endogsaa forpligtet baade af Gud og Staten dertil, saameget som mueligt at sørge for sin Menigheds Opbyggelse. Og dertil, meente jeg, vilde hans Studeringer vist ikke levne ham saa liden Tid naar det blot var ham alvorligt om at gjøre.

Jeg forestillede ham ogsaa, at naar han kun vilde blive i Enfoldighed ved at fremføre hvad der ved Guds Naade og hans Aands Oplysning stod klart for ham selv i hans eget Hjerte, saa behøvede han vel aldrig at [49] studere meget paa hvad han vilde sige. Men da vilde der altid blive nok, ja en uudtømmelig Kilde at øse af, saafremt han havde nogen aandelig Erfarenhed i Guds Ord. Herom havde vi nu adskillig intetsigende Samtale, hvorpaa jeg atter forlod ham, med det Vidnesbyrd fra ham at han troede at han slet ikke var uenig med mig i nogen Ting.

Vi havde nu en for mig temmelig tør Forsamling paa Fikan, hvor jeg traf sammen med den kjære Gulik Watnbrønd,⁴³² en meget oplyst og indsigtfuld ung Mand, med et meer end almindeligt fordomsfrit Blik. Jeg havde en kort Samtale med ham, og han vilde absolut at jeg skulde følge ham hjem for at blive hos ham til næste Dag. Men jeg kunde ikke dette, thi Skolelærer Niels Huslandet havde lovet at følge mig her til Stormoen.⁴³³

431 *Hr. Arup*: Lars Christian Arup (1805–1853), prest i Flesberg fra 1838. Bror til den mer berømte presten i Drammen, Jens Lauritz Arup (senere biskop), som i 1840 argumenterte sterkt for opphevelse av forordningen av 13. januar 1741 (konventikkelplakaten).

432 *Gulik Watnbrønd*: Gullek Gullekson Vatnebryn (1820–1901), sønn til bonden på Vatnebryn. Han overtok gården i 1853, Vinger 1995: 446.

433 *Stormoen*: Stormoen, på vestsiden av Lågen.

I Gaar Morges gik jeg fulgt af Hellik, til Høymør,⁴³⁴ tversoverfor Flesberg Kirke, over Laagen. Her havde Huslandet foranstaltet Forsamling, som nu strax paa Formiddagen blev afholdt. Her kom uformodentlig Gullik Watnbrønd igjen og fulgtes nu med, tilligemed Huslandet hertil Stormoen, hvor vi ankom om Eftermiddagen Kl. 4, og blev af den kjære gamle Simen⁴³⁵ og hans Kone Aasne paa det aller kjærligste modtagne.

Her blev strax bestemt Forsamling til om Aftenen, og Bud blev skikket omkring for at lade Folk det vide. Efter at være vederqvæget med Spise og Drikke, begav vi os alle i Færd med at indbjærge Høe, hvormed de havde meget travlt, da det var godt Veir i mellem alle Regndagene. Vi havde her en særdeles opbyggelig Forsamling i Aftes. Her vare ikke mange, men Herrens Forjættelse opfyldtes hos os at hvor to eller tre ere forsamlede i Hans Navn, da er han selv midt iblandt. Og hvor han er, der er han med megen Naade og Miskunhed.

[50] I Dag har jeg atter havt en Deel Hovedpine formedelst en Deel Forkjølelse jeg har samlet paa Reisen. Jeg har intet foretaget mig i Dag, andet en[d] skrive lidt, sove lidt og snakket lidt med den kjære Simen og Aasne. Ret nogle gamle hjertelige, grundige Christne, hvem jeg har faaet hjertekjær under mit Ophold hos dem. Nu holder det oppe at regne, saa kommer jeg til at gaae herfra over til Ole Lie,⁴³⁶ som skal følge mig i Morgen op igjennem Dalen.

Løverdagen den 14de [August]

I Torsdags Aften kom jeg til Ole Lie, hvor der ikke var bestemt nogen Forsamling. Men der kom dog alligevel adskillige som havde seet at jeg var gaaet dertil, og vi fik saaledes en lille, herlig Forsamling. Ved den idelige stærke Regn var Laagen i Gaar Morges voxet saa høit, at Ole med alt sit Folk maatte ned og bjærge deres Høe, at det ikke skulde bortskyldes. Her fik Ole altsaa fuldt Arbeide, og da han desuden var halvsyg, saa meente jeg det var bedst han blev hjemme og lod mig gaae, som han da ogsaa paa min indstændige Bøn indvilgede i. Jeg gik derpaa til Gaarden Høyseth,⁴³⁷ i Annexet Wegli, henhørende til Rølaug Præstegjeld.

434 *Høymør*: Høymyr på vestsiden av Lågen.

435 *Simen og hans Kone Aasne*: Simen Storemoen (1769–1859) og Åsne Amundsatter Lønvik (1784–1844), haugianere fra Hauges tid, Heggtevit 1912–1920a: 94; Heggtevit 1912–1920b: 571.

436 *Ole Lie*: Muligens Ola Li (1779–1867), på Li i Rolloug, på østsiden av Lågen, Vinger 1990: 85.

437 *Høyseth*: Høyset i Veggli anneks, Rollag prestegjeld, på vestsiden av Lågen.

Paa Høyseth blev jeg ogsaa modtaget meget kjærligt af den gamle Knud⁴³⁸ og hans Kone, der neppe vidste hvor meget godt de vilde gjøre mig. Der blev strax bestemt Forsamling til om Aftenen. Der var heller ikke meget Folk, men vi havde ved Guds Naade megen Opbyggelse og Velsignelse ved hans Ords Betragtning og i Bøn og Samtale med hverandre. I Morges gik jeg fra Høyseth fulgt næsten en Heel Miil af den gamle 73dje-aarige Knud, der endnu er saa let, munter og rask som om han kun var tyve Aar. Han græd uophørlig da vi skiltes ad, og jeg havde nær aldrig sluppet ham. Herren velsigne og bevare ham og mig og alle sine Børn i sin Naade, at om vi end aldrig mere skulle sees her i disse Kjøds Pauluner, vi dog en gang [51] maatte sees og samles i de evige Freds-Boliger, hvor der er saa godt at være!

O, hvor føler jeg mig glad og fornøiet ved at vandre herop imellem disse høie, steile, grantækkede Klipper, og yndige af mange Vande gennemstrømmede smaae Dale! Hele Naturen forekommer mig ved hvert Skrit jeg vandrer fremad, ligesom udfyldt med nye Undere. Alt er saa stort og majestætisk, saa simpelt og dog saa henrivende. Og kommer nu hertil det ligefremme, hjertelige, enfoldige, trofaste Folk. O, da kan jeg visselig ikke andet end inderlig fryde mig, og føle mig som i det bedste jordiske Hjem.

Jeg havde tænkt i Dag at naae til Thørkel Børgen, men da jeg kom hertil Uhrmager Halvor Nielsen,⁴³⁹ eller Halvor Oie som han kaldes fordi her gaaer en Aa lige forbi Huset, saa maatte jeg ingenlunde gaae længere førend jeg havde holdt en Forsamling. Og da det tillige begyndte at regne stærkt, saa besluttede jeg mig til at blive her i Dag, og holde Forsamling her i Aften.

Fredagen den 21te [August]⁴⁴⁰

Sidste Løverdags Aften havde vi en meget stor Forsamling hos Halvor Oie i Nore Sogn. Der havde, sagde Man, aldrig været saa mange Folk samlet før der i denne Anledning som denne Gang, og det lod til som om Folket vare særdeles rørt og bevægede tilsammen ved Guds Ords Hørelse. Jeg havde megen Samtale med adskillige af dem bagefter om vor hellige Daabs-Pagt og forskjellen imellem Retfærdiggjørelsen og Helliggjørelsen, mellem Loven og Evangelium, og jeg glædedes inderlig over den begjærighed og

438 *Knud og hans Kone*: Knut Gundersen Øvre Høyset (f. 1768) og kona Guri Olsdatter Vehus (f. 1780), Hoff 1988: 316–317.

439 *Uhrmager Halvor Nielsen*: Halvor Nilsen Frygneieit (1781–1856), kjøpte jordstykket «Åe» (Brubakken) i 1835. Familien utvandret til Amerika i 1842, gravlagt i Luther Valley Cemetery, Wisconsin, der Clausen hadde vært prest, Loftsgard 1973b: 1619.

440 *Fredagen den 21te*: Fredag var den 20. august.

Enfoldighed hvormed de modtog den ringe Oplysning som jeg var istand til at meddele dem.

Søndags Morgen fulgte Halvors Kone, Guri, tilligemed hendes Datter⁴⁴¹ og en anden christelig Pige, mig op til Børge.⁴⁴² Vi roede omtrent 1 Miil op igjennem Fjorden, og det var [52] ret behageligt at see de høie Fjelde paa begge Sider hvoraf fremspringer saa mange Bække, Aær og Elve, som slynger sig saa underligt fra Toppen af Aasen ned imellem Granene indtil den styrter sig undertiden med en vældig Brusen i Fjorden. Det morede mig især meget at see paa Øjda-Fossen,⁴⁴³ der vel ikke er meget stor, men har et temmeligt stærkt Fald, saaledes at der gaaer en stærk Damp af Vandstøv fra den, og opfylder et stort Rum omkring.

Til Børge ankom vi kl. 10 om Formiddagen, men Thorkel⁴⁴⁴ og Konen Guri vare paa Sætrene, og den gamle Ole Lie vilde nu absolut at vi skulde gaae op paa Sætrene til dem, som vi da ogsaa endelig beqvemmede os til. Og Ole skjøndt over 70 Aar gammel fulgte med. Det er omtrent 2 Miil fra Børge til Sætrene og en meget slem Vei at gaae, da vi skulde hoppe fra en Steen og til en anden, hvor imellem er for størstedelen Vand. Omtrent kl. 3 kom vi til Marihen-Sætrene, hvor Ole Næseth er,⁴⁴⁵ og der havde vi nu en særdeles god opbyggelig Forsamling. Efter Forsamlingen fulgtes jeg med Thorkel hjem paa hans Sætre, som er omtrent ¼ Miil længere i Nordost, og laae der om Natten.

Thorkel og hans Kone Guri det ere ret nogle hjertelige, snille⁴⁴⁶ og retskafne Christne, som jeg fik inderlig kjære. Jeg havde nær aldrig sluppet fra dem igjen. Thi de vedbleve at følge paa Vei og græde over at vi saa hastig skulde skilles. Fra Sætrene gik jeg tilbage til Børge hvor jeg havde lagt mit Reisetøi og begav mig nu paa Veien til Opdal.⁴⁴⁷ Underveis besaae jeg den store Fos⁴⁴⁸ som Laagen danner omtrent 1 ½ Miil syd for Liverud.

Da jeg kom til Gjæstgivergaarden Liverud, kom jeg i Samtale med den gamle Kone der, en enfoldig, hjertelig Christen, som strax beværtede mig paa det bedste, og sendte derpaa Bud til en gammeltroende Jente (Pige)

441 *Halvors Kone, Guri, tilligemed hendes Datter*: Guri Halvorsdatter (1796–1886) og dattera Gro (1827–1907), Loftsgard 1973b: 1619.

442 *Børge*: Borge, ca. 3 km øst for Rødberg.

443 *Øjda-Fossen*: Muligens Eidefossen.

444 *Thorkel og Konen Guri*: Torkel Halvorsen Borge (1789–1856) og Guri Larsdatter Skjønne (1775–1844), Loftsgard 1973a: 544.

445 *Ole Næseth*: Haugianerlederen Ole Næset (1805–1886).

446 *snille*: Blant haugianerne hadde snill betydningen gudfryktig/from, Garcia de Presno 2022: 190–192. Clausen ser ut til å bruke ordet i denne betydningen her. På dansk betydde snild derimot listig/klok.

447 *Opdal*: Uvdal.

448 *den store Fos*: Sannsynligvis ved Rødberg. I dag er dette området demmet opp og fossen borte.

som [53] skulde følge mig til Bache i Opdahl. Men Jenten vidste, at hverken Knud Bache⁴⁴⁹ eller hans Kone Guri vare hjemme, og vi gik derfor ikke til Bache men til Gaarden Haranger, hvor jeg blev meget hjerteligt modtaget af den kjære Halvor og hans Kone Thore.⁴⁵⁰ Der blev strax bestemt Forsamling og skikket Bud omkring i den store Folkerige Bygd, og der kom ogsaa en meget stor mængde Mennesker. Og vi havde megen stor Herrens Naade og Velsignelse den Aften ved hans Ords Betragtning. Dette var Mandagen den 16de.

Tirsdagen den 17de forlod jeg Opdahl, fulgt af Halvor Haranger. Vi gik til Opdahls-Sætrene, hvor jeg besøgte mange snille Kjellinger⁴⁵¹ (Koner) hvoriblandt Lehnsmandens Kone og Guri Bache, en Søster til den gamle Bache paa Walle.⁴⁵² Da jeg saaledes havde reist igjennem alle Sætrene der, gik jeg over Aasen⁴⁵³ til Dagali, fulgt af den hjertelig kjære Skolelærer og Kirkesanger *Knut Guttormsen*⁴⁵⁴ fra Opdahl som jeg traf paa Sætrene. Vi havde megen rørende Samtale med hverandre paa Veien om de mange forskjellige Maader hvorpaa Gud tilkjendegiver os sin store ubegribelige Kjærlighed.

Til Dagali ankom vi ikke før i Aftenskumringen, og jeg var da ogsaa ganske træt og udaset⁴⁵⁵ af den lange Strabads. Vi toge ind hos Tøller Randeberg,⁴⁵⁶ som ikke selv var tilstede, men laae paa Fiskevate.⁴⁵⁷ Men hans gamle snille Kjelling Haldis,⁴⁵⁸ og Sønnen Weebjørn⁴⁵⁹ modtog os særdeles kjærligt, og kunde ikke noksom forundre og glæde sig over at der var kommen en danske Kalan⁴⁶⁰ til dem.

Om Onsdagen Morgen skiltes jeg fra Guttormsen og tillige fra Dagalie for at gaae til Schurdal.⁴⁶¹ Weebjørn fulgte mig over paa Dagali-Aasen og viste mig Vei til Broen som gaaer over Schurdals-Elven, hvorpaa jeg tog

449 *Knud Bache*: Knut Holgesson Bakke (1782–1856) og Guri Olsdatter Bakke (1779–1858) var blant haugianerne på Bakke, Sønsterud 1998: 1660–1661.

450 *Halvor og hans Kone Thore*: Halvor Pedersson Landseiet (1799–1880) og Tora Larsdotter Fønsteli (1799–1890) på Søndre Harang i Uvdal, Sønsterud 1999: 2020.

451 *Kjellinger* (Kjærlinger): kjerringer.

452 *den gamle Bache paa Walle*: Tollef Olsen Bache, se note 342.

453 *Aasen*: Sannsynligvis gjennom Smådøldalen.

454 *Kirkesanger K. Guttormsen*: Knut Guttormsson (1803–1878), lærer og kirkesanger i Dagali og Uvdal, Sønsterud 2000: 3248 og 3486.

455 *udaset*: utmattet.

456 *Tøller Randeberg*: Tollev Knutsson Randberg (1758–1843). Ifølge muntlig tradisjon stoppet Hans Nielsen Hauge på Randberg på sin reise gjennom Numedal og Hallingdal, Sønsterud 2000: 3340–3341.

457 *Fiskevate*: skal antakelig være Fiskevake, fiske etter vakende fisk.

458 *Haldis*: Halldis Gautesdotter Randberg (1757–1845).

459 *Sønnen Weebjørn*: Vebjørn Tollefson Randberg (1803–1885), yngstesønnen.

460 *en danske Kalan*: sannsynligvis «danskekællen».

461 *Schurdal*: Skurdal ved Pålgaardtjønn.

Afskjed med ham. Lidt efter at jeg var gaaet fra Weebjørn, og var kommen omtrent midtveis ned af Aasen og gik igjennem den tætte Granskov, kom [54] der to Mandspersoner ud fra en sidesti til den store Sti som jeg gik paa, og gik ligesom jeg nedad efter Elven. Den eldste antog jeg at være en Mand omtrent mellem 40 og 50 Aar gammel; dygtig voxen med store røde Bakkenbarter,⁴⁶² rødt Haar og en Vorte paa den ene Kind (hvilken det var husker jeg ikke), fra hvilken var udvoxen nogle faa, lange Haar. Den anden var en meget ung Fyr, snarere under end over 20 Aar.

Disse to Personer nærmede sig til mig og gave sig i Samtale med mig om adskillige Ting, og spurgte mig blandt andet om hvor jeg var fra, og hvor jeg vilde hen. Jeg svarede jeg var fra Danmark og vilde over Fjeldene til Bergens Stift. Vi taledes nu adskilligt om alle Slags, om Veiret, om Høet, osv. Men hver gang den unge taledes noget, saa bandede han, saa det var forfærdeligt at høre. Jeg taug i Førstningen, men da han vedblev uophørlig, saa bad jeg ham lade være dermed. Thi jeg troede ham nok foruden ligesaa godt som naar han bandede, og forestillede ham at vor Herre havde slet ikke Behag deri, men derimod havde reent ud sagt at han ikke vil holde den uskyldig som tager hans Navn forfængeligen.⁴⁶³ Og at Apostelen formaner os til, at være snare til at tænke, men langsomme til at tale, eftersom vi skulle gjøre Regnskab paa Dommens Dag for hvert unyttigt Ord vi have talet.⁴⁶⁴ Og Jesus siger: I skulle aldeles intet sværge, men Eders Tale skal være ja, ja, nei, nei. Thi hvad som er over dette er af den Onde, osv.⁴⁶⁵

Pludselig bleve de staaende stille, jeg derimod gik fort glad over at jeg dog meente at kunne bemerke nogen Rørelse hos den Unge. Da jeg havde gaaet nogle Øieblikk, kom de igjen begge to springende bagefter mig. Og før jeg tænkte paa det, greb den Unge som var nærmest saa kraftig fat i Tornisteren⁴⁶⁶ som jeg bar [55] paa Ryggen, at jeg vist var falden Ryglænds over dersom ikke den ene Tornisterrem havde brustet. Over denne Adfærd, blev jeg alvorlig gjennemvarm, og snoede mig hurtigt omkring og saae da den gamle staae lidt bag mig med ret en dygtig Stav i Haanden, som han holdt hævet høit i Veiret.

Den Tanke gjennemfoer mig strax at det vist var noget Røverpak som meente jeg maatte have Penge hos mig, og at Lyst til disse var Aarsag til

462 *Bakkenbarter*: kinnskjegg.

463 *han ikke vil holde den uskyldig som tager hans Navn forfængeligen*: 2 Mos 20:7.

464 *Og at Apostelen formaner os til, osv.*: Jak 1:19; Matt 12:36.

465 *Og Jesus siger*: Matt 5:37.

466 *Tornisteren*: militær ransel.

deres Angreb. Jeg besluttede mig derfor til at værgе mig saalænge mueligt. Og da jeg intet andet havde ved Haanden end mine Støvler, som jeg bar i den ene Haand, saa tog jeg strax den ene af disse og sprang dermed efter den Unge, hævende Støvlen ligesom jeg vilde slaae ham i Hovedet med den. Men han flyede hurtigt bort ind i Skoven, hvorimod den gamle blev staaende med Staaven hævet, gabende paa mig uden at røre sig af Stedet eller sige et eneste Ord.

Efter nogle Øieblikkes Forløb raabte den Unge inde i Skoven at han skulde komme. Den gamle raabte igjen tilbage til ham, men jeg kunde ikke forstaae hvad han sagde. Derpaa gjorde han en Bevægelse, som om han vilde til for Alvor at anfalde mig, og jeg hævede Støvlerne for at afparere det ventede Slag og siden prøve Styrke med ham. Men pludselig standsede han igjen, udbrummede en Mængde Forbandelser over mig, og drog derpaa hurtigt ind i Skoven efter den Unge, og jeg saa dem ikke mere.

Jeg tog derpaa Tornisteren under Armen og løb alt jeg kunde nedover Elven, glad ved at være sluppen saa vel af denne Knibe. Imidlertid havde jeg ikke faa Bebreidelser i mit Indre over at jeg paa en saadan Maade satte mig til Modværge. Og endnu er det mig uforklarligt enten jeg deri gjorde rigtigt eller ikke. Thi var det for de Paamindelsers Skyld jeg havde givet dem at de angreb mig, da burde jeg vist have sagt med Jesus: haver jeg talet ilde, da beviis det, men haver jeg talet ret, hvi slår du mig da?⁴⁶⁷ Og derhos ladet Jesu Ord været min Regel naar han siger, at om nogen slaar os paa dit ene Øre, da skal vi vende ham det [56] andet til og ikke give Lige for Lige.⁴⁶⁸ Men var det som jeg især i Øieblikket troede ligefrem røverske Bevegrunde, og som de lod til endogsaa morderske, da tvivler jeg meget om om jeg havde gjort ret i at lade dem gjøre som de vilde uden nogen Modstand.

Jeg havde besluttet at ville til Lars Paalgaard⁴⁶⁹ i Schurdal, men jeg kom feil af Veien. Og da jeg endelig mødte en Kone, sagde hun mig at jeg havde gaaet saa meget Feil at jeg omtrent havde ligesaanær til Ustedalen som til Paalgaard. Jeg besluttede derfor ikke at gaae til Paalgaard men lige til Ustedalen. Jeg gik altsaa over Aasen mellem Schurdal og Ustedalen, og besøgte underveis adskillige Sætre og talede med Folket om deres Saligheds Sag, hvortil jeg tog Anledning snart af Naturen, snart af et eller

467 *haver jeg talet ilde, osv.:*Joh 18:23.

468 *om nogen slaar os paa dit ene Øre:* Matt 5:39.

469 *Lars Paalgaard:* Lars Paulgaard (1805–1885), omreisende haugiansk forkynner, Heggteit 1912–1920a: 89–92.

andet særeget Tilfælde. Og jeg havde stor Glæde over den Alvorlighed og Enfoldighed hvormed de hørte og annammede Guds Ord.

Til Ustedalen kom jeg Kl. 4 om Eftermiddagen, og tog ind hos den kjære gamle Tøller Halstensgaard,⁴⁷⁰ som modtog mig med stor Hjertelighed og Glæde. Og da [han] hørte at jeg var fra Danmark, saa spurte han mig strax om det ikke var mig der var i Bergen i Vaar i Paasken. Og da jeg hertil svarede jo, saa kunde han knap holde sine gamle Lemmer stille for Glæde. Thi Peder Tofte,⁴⁷¹ en Broder til Farver Tofte⁴⁷² i Bergen, havde fortalt ham meget om mig. Og den gamle Tøller havde inderlig bedet til vor Herre at han skulde sende mig herop til Norge. Og nu, sagde han, saae han da uformodentlig sin Begjæring opfyldt.

Der blev nu strax bestemt Forsamling og skikket Bud vidt omkring, og der kom ogsaa en stor mængde Mennesker. Og vi havde ved Guds Naade megen Opbyggelse ved hans Ords Betragtning. Men næsten aldrig har jeg været saa gruligt plaget af den Hovmods-Djævel, som jeg var den Aften og Nat. Thi jeg sov ikke hele Natten, men havde uophørlig at bede og stride imod alle de forfærdelige, hovmodige Tanker som paa mange Maader og under mange Skikkelser [57] stege frem. O, jeg usle, elendige Menneske! Hvo vil dog skille meg fra dette dødsens Legeme? O, allerkjæreste Herre Jesu Christo! Drag mig dog ret ned i Ydmyghedens Dal, at jeg kan lære at kjende mig selv og give dig Æren i Alle Ting. Tøllers Søn, Helge,⁴⁷³ var ogsaa særdeles forekommende og venlig imod mig. Jeg taledede med ham og Faderen om mit Eventyr paa Dagali-Aasen, og de gjættede Een i Lia, men naturligviis uden Bestemthed.

Om Torsdagen Morgen forlod jeg Halstensgaard, fulgt af den gamle Tøller. Og nu var det min Bestemmelse at reise op igjennem Sætrene til Nygaard. Vi besøgte først *Peder Tofte*, hos hvem jeg fik Brev til hans Broder *Nils Tofte* i Bergen. Derpaa gik vi til Knud Dybsjords Sætre, at besøge og tale med hans meget snille Kone *Dørdei*.⁴⁷⁴ Her skiltes jeg fra den kjære uforglemmelige Broder Tøller Halstensgaard, som nu gik tilbage til

470 *Tøller Halstensgaard*: Tolleiv Hallsteinsgard (1764–1848) og kona Sigrid var ledere for den religiøse bevægelsen som tok til i Hol like før 1800. Da Hans Nielsen Hauge kom til Hol, var han flere dager i Hallsteinsgard, Reinton 1943: 274; Reinton 1979: 255.

471 *Peder Tofte*: Peder Asbjørnsen Tufto (1795–1863), Reinton 1979: 46–48.

472 *Farver Tofte*: Farver Niels Asbjørnsen Tufto (f. 1805), aktiv i haugianermiljøet i Bergen, Heggteit 1912–1920a: 509; Reinton 1979: 44.

473 *Tøllers Søn, Helge*: Helge Tollefsen Hallsteinsgard (f. 1797).

474 *Dørdei*: Dordi Paulsdatter, gift med den haugianske forkynneren Knud Dybsjord (1809–1866) som var bror til forkynneren Lars Paulgaard, se note 469; Heggteit 1912–1920a: 92–93.

Bygden. Dørdei og den kjære Broder Tørgus Fos⁴⁷⁵ ledsagede mig nu til Thuri Halstenggaard,⁴⁷⁶ som er Helges Kone; en meget oplyst og dannet Christinde med hvem jeg havde megen hjertelig opbyggelig Samtale. Thuri førte mig nu videre tilsidst til en anden Støl hvis Navn jeg har glemt, tilligemed Konens Navn jeg der besøgte. Her skiltes jeg igjen fra Thuri, et af denne oplyste og erfarne Fruentimmer af Bondestanden som jeg har funden her i Norge. De opbyggelige Samtaler som jeg havde med hende og hvori hun aabnede mig sit hele Hjerte, dem glemmer jeg vist aldrig, men vil ved Guds Naade vedblive at høste Nytte og Velsignelse af.

Den Kone hvis Navn jeg har glemt, fulgte mig videre til Akker-Støl,⁴⁷⁷ hvor jeg atter traf adskillige kjære christne Venner. Min Hensigt var at jeg den Dag skulde have naaet til Nygaard, men da jeg kom her til Akker-Støl, saa kunde jeg ingeniunde slippe derfra, men jeg skulde tøve der til næste Morgen, og jeg maatte dermed give mig tilfreds, da det desuden lakkede mod Aften. Jeg gik nu op paa det bekjendte, høie Fjeld Skarven,⁴⁷⁸ hvorfra der er en overmaade viid Udsigt, næsten over hele Norge, idet mindste for størstedelen over de 3de Sydlige Stifter. O, hvor underlig var det at gaae der og trampe i Sneen midt om Sommeren, og i en bidende Kulde, især da Solen var gaaet [58] ned. Det var der om Aftenen saa koldt som almindelig ved Juletider i Danmark.

Jeg var saa henrykt i al slags Betragtninger da jeg gik der ligesom ophøiet over alle Ting, at jeg nær havde glemt at gaae ned igjen. Men da jeg endelig fik begyndt dermed, saa varede det heller ikke længe før jeg var nede. Thi jeg frøs saa jeg rystede, og løb desaarsag hurtigt. Og hvad der især befordrede Nedfartens Hurtighed, var et temmelig betydeligt Fald jeg gjorde ned af det steileste sted, paa omtrent en 10 Favners Høide⁴⁷⁹, uden at jeg kom til allerringeste Skade. Det gik saaledes til at da jeg kom hen til Udkanten paa Fjeldet og vilde til at stige ned, da kom jeg ud paa et løst Klippestykke som jeg dog ikke kunde see var løst. Og dette uhyre Stykke væltede hurtigt ud med mig. Men hvorledes det gik til at jeg ikke blev knuset under Klippestykket det kan jeg ikke forstaae, uden at det var Guds særdeles Beskjærmelse og Styrelse. Thi Klippestykket laae omtrent 30 a 40 Favner længere nede end jeg laae, og paa det Sted hvor jeg laae, havde det

475 *Tørgus Fos*: Torjus Eirikson Foss (1779–1851), visstnok en meget velstående mann, Reinton 1977: 417.

476 *Thuri Halstenggaard*: Turi Steinsdatter Hallsteinsgard (1801–1867), datter til lensmann Stein Hamarsbøen, Reinton 1979: 256.

477 *Akker-Støl*: Åkerstølen, nord for Ustevatnet.

478 *Skarven*: Hallingskarvet.

479 *10 Favners Høide*: ca. 18 meter.

med et Hjørne hugget et dybt Hul i Jorden. Og flere smaae Birke havde det revet op langsned med sig.

Jeg gik igjen ned til Stølen fuld av Forbauselse over Guds ubeskrivelige Godhed og Miskundhed, og fuld af Skamfuldhed over min egen Lunkenhed og Utaknemlighed. Paa to Dage efter hverandre reddede han mig med trofast Faderhaand to Gange af øiensynlige Livsfarer, uden at endogsaa det allermindste Onde vederfores mig. Og endda følte, og endnu desværre føler, mit Hjerte saa dødt og saa ukjærligt imod ham, hvis Kjærlighed jeg har erfaret saa store Prøver paa.

Ak, monne jeg dog være en Christen! Gud allene veed det! Maaskee jeg er det ikke endnu. Eller maaskee jeg vel har været det, men atter er bleven et Djævelens Barn! O, Herre Gud! Det er vel for at vække mig op av min Sikkerheds-Dvale, at du lader see saa store Beviser paa din brændende Kjærlighed! O, jeg usle, elendige Creatur! Hvad er jeg dog, o Gud, at du beviser mig saa stor og overvættes en Naade? Hvad bevægede dig til at frelse mig af Røvernes Hænder, at de ikke ihjelsloge mig? Eller hvad bevægede dig til at styre Klippens Fald saaledes at [59] den ikke sønderknusede mig? O Herre, jeg forstaar det sandelig ikke! Men saa vil jeg da nedfalde for dit Ansigt og takke dig saa godt jeg kan, og bede dig at du dog vil lære mig ret at kjende din gode, vise og velbehagelige Villie i Henseende til min arme Sjæls Frelse, og give mig Naade og Kraft til at udrette den.

Jeg havde mange besynderlige Anelser da jeg reiste hertil om at jeg ikke mere skulde vende tilbage til Danmark, men finde min Død her i Norge. To Gange har det nu især seet ud til at denne Anelse skulde gaae i Opfyldelse, og dog er det ved Guds særdeles besynderlige Styrelse endnu ikke skeet. Men det kan jo skee før jeg tænker paa det, og maaskee ved ganske ubetydelige og ringe Ting. O, gid jeg dog altid kunde være ret aarvaagen og stride i Troe og Bøn mod alle mine Saligheds-Fjende, og have Troens Lampe antændt naar Anskriget lyder, enten det skeer ved Midnat eller ved Hanegal, enten det skeer pludselig eller langsomt, at jeg da kunde være beredt som en Jesu Brud at annammes i min Brudgoms Arme til evig Fred og Salighed!⁴⁸⁰

At jeg kom saa farligt afsted paa min Skarvereise, det torde jeg ingenlunde fortælle for de kjære Venner i Akker-Støl. Thi de vilde vist derover have faaet megen Forskrækkelse og Bebreidelse fordi ingen af dem var fulgt med mig. Og jeg besluttede derfor at tie, især da det var gaaet saa vel af. I

480 *have Troens Lampe antændt, osv.:* Matt 25:1-13.

Morges forlod jeg Akker-Støl hvor jeg havde tilbragt nogle velsignede og høist opbyggelige Timer i Forening med den kjære Kitil Johannessen,⁴⁸¹ den gamle Syver Olsen Fos⁴⁸² og dennes Kone Margit, samt deres Datterdatter Ragnild,⁴⁸³ en ung, meget christelig Pige, som fulgte mig her til Nygaard.

Jeg reed hele Veien hertil over de bratte Fjelde, og Ragnild løb som Raa⁴⁸⁴ foran og viste Veien. Det er underligt hvorledes baade Folk og Fæ kan vænnes til at trave omkring paa disse steile, steile Fjelde. Men det kommer af Vane. Nu har jeg skreven denne Bog til Ende, saadan som det er. Herren veed hvor snart Enden er for Haanden for mig! Det være før jeg tænker paa det; Herre hjælp mig!!!

[Notater]

[60] Kjøbmand Isak Jensen i Drammen. Skrives til naar jeg kommer hjem.

Dyremør. Lars Throllerud paa Finebraaten. Niri Wangestad. Hellig Fikan. Præsten Arup.

Halvor paa Haranger, Knud Guttormsen, Tøller Randerberg og Konen Haldis, og Sønnen Webjørn, Toller Halsteensgaard og Sønnen Helge og dennes Kone Thuri, Torgus Fos, Peder Tofte, Knud Dybsjord og Kone Dørdei, Kitil Johannessen, Syver Olsen Fos, Ragnild, Margit.

Rensdyr, Maursæt-Støl, Maursæt, Garen, Høl, Wørings-Fos, de bratte Fjeld, Øifjord, Lote, Haran, Willak Larsen Svosand.

Gammelost! [Deretter følger en utydelig oppskrift]

[61] Ribsviin [Deretter følger en utydelig oppskrift] Efter *Madame Furuseths* Anviisning.

[62] Kaggestad⁴⁸⁵ i Opdals Annex. Gjæstgiver Erich Hølte.⁴⁸⁶ Bonde Thorgrim Andersen.⁴⁸⁷ [uleselig ord] Heedalen.

[Deretter følger en selvlaget alfabetisk kode og et kodet ord:] Knausen

481 *Kitil Johannessen*: Kitil Johannesen nordre Foss (1781–1867), en «real og bra kar», svigersønn til Syver Olsen Foss, Reinton 1977: 446–447.

482 *Syver Olsen Fos og dennes Kone Margit*: Syver Olsen Foss (1769–1862), gift med Margit Halvorsdatter (1767–1848).

483 *Datterdatter Ragnild*: Ragnild (f. 1815), datter av Kitil Johannesen, giftet seg i 1842 med Elling Asleson Nygard, Reinton 1977: 445–446 og 457.

484 *Raa*: rådyr.

485 *Kaggestad i Opdals Annex*: På Kaggetad bodde bla. Hans Nilsen Kaggestad (1749–1842) med familie og Svein Kittilsen Kaggestad (f. 1813, utvandret til Amerika 1862).

486 *Gjæstgiver Erich Hølte*: Ukjent.

487 *Bonde Thorgrim Andersen*: Ukjent.

Dagbok 2

[1] I Unge! Lærer Wiisdom i Herrens Bøger, den levende og den døde! Og I og de Gamle iblant Eder, skulle forundres og fryde Eder tilhobe over Herrens Herlighed! – Macarius.⁴⁸⁸

[Tilbageblik og selvransakelse]

[2] Svanøe den 2den September

Allerede ere 2de Maaneder henrundne siden jeg forlod det mig saa kjære Langeland. Og dog er det for mig som om jeg nu først skulde begynde min Reise, idet jeg her begynder paa 2den Deel af min Dagbog. Thi deels er Stedet hvor jeg nu er⁴⁸⁹ saa fortryllende og henrivende skjønt som om det var selve det yndige Langeland. Og deels er jeg nu ved det lengste Maal for min Reise, og skal nu til at reise tilbage. O, hvor mægtig griber Tanken om Guds ubegribelige Godhed og Naade min hele Sjæl i dette Øieblik, da jeg her ligesom paa een Gang har Danmark og Norge fremstillet for min Blik, idet jeg betragter det grønne, skovrige Svanøe og de høie, golde Fjelde som omgiver Øen paa alle Sider hiinsides Fjorden.

Hvor mange Erindringer knytter sig ikke til Tanken om begge disse Lande, mere eller mindre? Sandelig, Guds Kjærlighed har viist sig for mig i stor Maade! Ikke blot i Danmark, men ogsaa paa min Reise her i Klippe-Landet. Ja, ret iøienfaldende synes jeg den har reist sig for mig paa mit korte Vandring her. Legemlig og aandelig har han ledet mig frem med Fader-Kjærlighed og ubeskrivelig Miskundhed. Lige til dette Øieblik, omendskjøndt Faren i begge Tilfælde stundom var saare stor og jeg neppe øinede Redning, saa maatte jeg dog til Slutning udraabe: Herre, du er stor

488 *Macarius*: Macarius den store (300–390), egyptisk munk og kirkefader. En samling skrifter med femti «åndelige prekener» ble i middelalderen feilaktig tilskrevet ham og ble svært populær i pietistiske miljøer.

489 *Stedet hvor jeg nu er*: Svanøy i Sunnfjord.

og saare priselig! Din Godhed er ubegribelig, og din Miskundhed haver ingen Ende! Hvo var jeg at du saae til mig? Eller hvad var der hos mig som bevægede dig til en saadan Kjærlighed? Gud, annam min Sjæl til Offer og mit hele Liv til en Morgengave!

Da jeg forlod Langeland den 2den Juli, da var min hele Sjæl gjennemkrydset af mørke, bange Ahnelser og omtaaget af Anfægtningers tykke Skyer som dog lidt efter lidt fordeelttes og opklaredes af [3] Retfærdighedens Soels blide Straaler, som oplivede den svage Troe, det vaklende Haab og den kolde Kjærlighed. Og jeg begyndte atter at kunne see Lys i Herrens Lys, og i det fjerne og dunkle øine skønne Frugter af Herrens Naade ved min nylig tiltraadte Reise. Og hvad jeg da saae i det fjerne, har Herren forundt mig at see mer og klart for mine Øine til min store Glæde og Troens Bestyrkelse. Herren alene være æret i Alle Ting! Jeg tilkommer kun mit Ansigts Blusel. Ja, hvor maae jeg inderlig blues og skamme mig, for Gud og mig selv, naar jeg tænker tilbage. Og jeg behøver ikke at tænke langt tilbage for at komme dertil. Thi, desværre, hver Dag giver paany Anledning dertil!

Men inderlig maae jeg ogsaa derhos glædes over Herrens Naade, hvormed han saa kjærligt, omendskjønt bittert for Kjød og Blod, har draget mig fra Høihed til Ringhed, fra Hovmod til Ydmyghed, fra Egenære til hans Ære. Men det jammerligste er at skjøndt jeg erfarer tydelige Beviser af saadan hans Naade daglig som ogsaa burde at gjøre mig forsigtigere, mere aarvaagen og inderlig hengiven i Kjærlighed, saa dog maae jeg derimod tidt erfare saamegen Sløvhed og LigeGYldighed, at jeg meget ofte er bange for at jeg endnu slet ingen Christen er. Dog hvad hjælper det alene at blive ved disse Betragtninger? Hen maae jeg til Naadestolen som er opreist i Jesum Christum. Naaden, den blotte, fri, uforskyldte Naade maae jeg der tage og tilegne mig i Troen til alle mine Synders Forladelse, saavelsom til styrke, at kunne imodstaae Synden fremdeles: at den ikke skal ydermere herske, men beherskes og daglig undertrykkes og undertvinges, paa det at det ny Menneske kan voxer og tiltage mere og mere.

Ja, derhen vil jeg hvor jeg veed Satan ikke kan komme, hvor hans Pile ikke kan skade eller fordærve, hvor jeg kan faae Kraft til [4] at stride saavel imod ham (Djævelen) som imod Verden og mit eget fordærvede Kjød og Blod. Derhen vil jeg, hos min kjære Herre Christum, hvor der er saa godt at være, og hvor den Fred er at faae, som overstiger al menneskelig Fornuft og Forstand og som aldrig skal tages fra mig. Lad Djævelen eller nogen anden, om det end var en Engel fra Himmelen, fremkomme og sige at jeg har ikke Ret til at fremkomme som saadan arm Synder til min Herre Christum. Da

vil jeg spørge hvor jeg saa skal hen naar jeg ikke skal til ham, uden hvem ingen kommer til Faderen, og hvo som ikke troer paa ham skal ikke see Livet thi Guds Vrede bliver over ham, naar jeg ikke skal til ham som ikke er kommen uden til de fortabte Faar af Israels Huus?

Og ville de da sige at jeg selv først skal vaage, bede og stride imod Synden, ja bekjæmpe Synden, førend jeg maae tilegne mig mine Synders Forladelse og trøste mig ved Guds Naade i Christo, da vil jeg ligefrem sige: Viig bag mig Satan! Thi der staaer skrevet: Du skal tilbede Herren din Gud og tjene ham alene.⁴⁹⁰ Men aldrig staaer der nogensinde skreven: Du skal tilbede dig selv, eller tjene dig selv. Hvilket sidste dog visselig vilde blive Tilfældet dersom jeg ved min egen vaagen, beden og striden skulde undervinge Synden og erlange Syndsforladelse. Thi da havde jeg ingen anden at see til end mig selv. Og om jeg (hvilket ved egen Kraft er umuligt) erholdt Sei[e]r over Synden, da havde jeg ingen anden at takke derfor end mig selv. Og naar jeg ved at erholde denne Seier, da maatte jeg jo fortvivle naar jeg ikke vidste at Guds Søn Jesus Christus med sin Aarvaagenhed, Bøn og Strid har ikke alene seiret over Synden, men over Død, Djævel og Helvede med; samt forhvervet mig og alle arme, i sig selv hjælpeløse, fortabte og fordømte Syndere en fuldkommen Syndernes Forladelse, Retfærdighed og Salighed.

Men Gud skee evig Lov og Priis! Dette veed jeg, og dette troer jeg, og til dette vil jeg alene holde mig fast i Liv og Død, trods hvad alle Djævl, alle Mennesker [5] og mit eget Hjerte herom vil dømme. Længe nok har jeg trællet under Loven, søgt ved egen Retfærdighed formedelst egne Bemøielser i selvvirket Aarvaagenhed og Kamp at vinde Fred i Sjelen. Men hvad jeg fik var Ufred, Lovens Forbandelse og Samvittighedens Dom i mit Indre som gjorde mig Livet til en Byrde, og Død, Dom og Evighed til martrende Skrækkebilleder for min Sjel. Og selv naar jeg syntes det var allerbedst, da befandt jeg dog til Slutning mig i den elendigste pharisæiske, trællende Tilstand. Thi Døden var jeg bange for, og Livet turde jeg ikke komme til. Derfor var og blev alt mit Væsen dødt og min Virken hykkelsk og trællende.

Længere vil jeg nu ikke gaae paa denne skrækkelige Vei, da jeg veed min Frelser lever. Og jeg skal leve naar jeg kun vil komme til og blive hos ham. Nei, bort alt Eget, min Jesus er mit Alt. Bort alt Tjenerskab og Trældom, da jeg for Intet kan blive fri, ja endogsaa Søn og Arving til evig Herlighed. Kom du min Jesu, min Frelser og Gjenløser, min Rigdom og

⁴⁹⁰ *Du skal tilbede Herren, osv.: Matt 4:10.*

Ære. Din vil jeg være, til dig og kun til dig vil jeg overgive mig. Thi jeg veed at du er Veien, Sandheden og Livet. Naade og Sandhed er udøst paa dine Læber, og ingen kommer til Faderen uden ved dig. Tag du mig og rens mig, saa bliver jeg reen, og ellers aldrig i Evighed ihvormeget jeg søger at rens mig selv. O, min Immanuel! Hvad skal jeg Synder, jeg usle elendige Kryb og fordømmelsesværdige Kreature sige til <at> din store overvættets Kjærlighed? Jeg kan Intet sige! Kun falde bøiet, tilbedende for dine Fødder, vædende dem med mine Kjærligheds-Bodetaarer og annammende din Naade af uforskyldt Naade.

O, forstød mig dog aldrig! Men som du hidtil har, saa vedbliv bestandig at lede og føre mig i Ydmyghed frem ad Veien. Og kan dette ikke paa anden Maade skee end igjennem Kors og Trængsel, saa spar det heller ikke, ihvormeget det end vil smerte Kjød og Blod. Men læg kun brav Byrder paa, for at det stokte, egenkjærlige Sind ret kan undertrykkes og dagli[g] mere [6] dræbes, og du, o Jesu, kan faae din Skikkelse i mig.

Længe er det nu siden jeg skrev i Dagbogen da min Tid har været saa sysselsat med andre Ting og jeg desuden havde skrevet den forrige Deel til Ende. Jeg skrev den til Ende paa Nygaard den 20. August, og har følgelig der igjen at begynde mine Erindringer. Jeg besøgte Nygaards-Sætrene og samtalede med den gamle, troende Kone⁴⁹¹ og hendes Datter,⁴⁹² den unge Kone som vist ogsaa mener det alvorligt med sin Sjæls Frelse.

[Over fjellet til Vestlandet]

[Løverdagen den 21de August]

Næste Morgen, som var Løverdagen den 21de, skulde jeg til at begynde min Fjeldreise. Men der var ingen Lods at faae. Endelig Kl. 10 om Formiddagen fik jeg Hermon⁴⁹³ med at vise mig Veien. Men han havde ikke Tid at følge med mere end 1 Miil op paa Fjeldene. Siden skulde jeg gaae allene. Det var ikke meget behageligt, men det kunde ikke hjælpe. Vi roede først over den lille Sø⁴⁹⁴ som er ved Gaarden, og Baaden vi seilede paa var saa aaben at endskjønt jeg øsede hele Veien af al Magt, saa var den dog næsten halv med Vand da vi kom til den modsatte Side.

491 *den gamle, troende Kone*: Eli Håkonsdatter (1774–1862), enke etter Asle Hermoson Nygard (d. 1831).

492 *hendes Datter*: Kristi Aslesdatter (f. 1814). Hun og mannen Lars Larson hadde noen måneder tidligere overtatt Nygard etter Eli Håkonsdatter, Reinton 1979: 408.

493 *Hermon*: Hermunn Asleson Nygard (f. 1810), eldstesønnen på gården, Reinton 1979: 407.

494 *den lille Sø*: Nygardsvatnet.

Nu begyndte vi at stige op ad et høit, brat Fjeld som varede omtrent 1 ½ Time inden vi kom til Toppen. Derpaa gik vi ned paa den 2den Side og op paa et mindre Fjeld. Men her saae jeg et Syn i det vi begyndte at stige op igjen, som var særdeles rart for mig. Neppe 2 Favne for[an] os sprang et Rensdyr op, just i et Øieblik da mine Tanker var meget langt borte fra alle Rensdyr. Og jeg blev derfor ved dets pludselige Opspringen saa nær ved meget forskrækket. Og før jeg kunde atter fatte mig til rigtig at betragte det, var det allerede saa langt borte at jeg ikke mere kunde see dets Kouleur bestemt, kun blot dets Størrelse og dets store Hørne. Det var meget stort, næsten som en lille Koe. Og dets Hørne vare sikkert en heel Favn lange hvert. Og efter hvad jeg kunde see, som ogsaa Hermon bekræftede, saa var det mørkegraat med hvide Flammer ned paa Siderne. Det løb med en utrolig Hurtighed [7] bort over de knuddrede og stenede Fjelde, hvor vi kun med stor Møie og Langsomhed kunde liste frem. Jeg blev meget oplivet ved dette Syn. Thi det var for mig aldeles fremmed.

Da vi kom op paa Toppen paa bemeldte Fjeld, viste Hermon mig den Retning jeg skulde vandre og vendte derpaa tilbage, overladende til mig selv hvorledes jeg kunde finde Veien. Det var overordentligt skjønt Veir da jeg stod der alene paa Toppen af Fjeldet og saae tilbage efter Hermon, der stedse fjernedes mere og mere fra mig indtil han ganske bortsvandt. Da gennemstrængtes min hele Sjæl af væmodige Tanker og dybtrystende Følelser. Overvældet heraf segnede jeg ned paa mine Knæe og bad høit til ham som med sin store ufattelige Naade og Kjærlighed havde fulgt mig paa hele Reisen og kjærlig ledet mig igjennem mange Farer baade aandelige og legemlige, at han dog vilde hjælpe mig fremdeles og aldrig forlade mig i noge Øieblik, men altid give mig Naade til at jeg kunde vandre som for hans Ansigt. Jeg var inderlig, ja ganske usædvanlig, bevæget under Bønnen, men jeg blev ogsaa usædva[n]ligt oplivet, trøstet og styrket. Og jeg reiste mig op, langt gladere i mit Hjerter end om jeg havde eiet den ganske Verden.

Jeg stod der paa Klippetoppen saa fri, munter og fornøiet som Fuglen ved deiligste Morgengry. Solen kastede med overordentlig Pragt sine gyldne Straaler over de høie, golde Fjelde hist over paa det, et stykke til høire, hævende sneetækkede Fjeld «Følgefond», og ligesom samlede derfra igjen sine Straaler ned i den lige for mig værende speilklare Søe.

Intet levende Væsen saa jeg, uden blot en enkelt Rype, som med et Skrig fløi op nede paa Siden af Fjeldet. Det var et høitideligt Øieblik for mig, da jeg stod der som ved en overordentlig Tryllekraft fastnaglet til Stedet, henrykt over at betragte Almagtens Underværker, som [8] selv i denne

gode Ørken saa herligt udfoldede sig for mit Blik! Jeg brød høit jublende ud i Fryde-Sange i det jeg gik ned af Fjeldet i mod Søen, hvor jeg med stor Begjærlighed drak af det kolde, velsmagende Vand, som staaer der imellem Steenklipperne som i et af Naturen dannet herligt Bassin, med Tilløb ved en Side og Udløb ved en anden.

Da jeg havde drukket, saae jeg mig fornøiet og munter omkring til alle Sider og opdagede da til min store Forundring ikke langt fra mig en lille Hytte, tækket med Græstørv. Hurtigt ilede jeg derhen for at bese den nærmere. Meget høit stod Græsset opvoxet udenfor Hyttens Dør, og det saae ud til at ingen menneskelig Fod i længere Tid havde bøiet det. Jeg traadte hen til den lave, aabne Indgang, bøiede mig ned og kigede ind. Og jeg oversaae da strax hele det lille Rum hvor der ikke var andet at see end en Steenbænk, et Sengested i det ene Hjørne hvori laae nogle udbrændte Kul, og nogle Fyrre-Qviste. Jeg havde mange Formodninger om hvad denne lille øde, forladte Hytte vel engang i sin Tid kunde have været brugt til. Thi Støl indsaae jeg strax at den aldrig kunde have været, da den var paa et Sted hvor der slet ikke var mindste Græsgang i Nærheden og den desuden dertil var altfor lille, saavelsom til at rumme nogen Familie.

Hvor er da den Hytte kommet her, tænkte jeg, her midt i en Fjeldørken, langt borte fra alle menneskelige Væsener? Er den maaskee et Hvile- eller Tilflugt-Sted for Reisende? Nei, tænkte jeg igjen. Det kan den ikke være. Thi her er jo hverken Vei eller Sti, og kommer yderst sjelden nogle Reisende. Da faldt det mig ind (som jeg siden paa Maurset-Støl fik bekræftet) at det maaskee var en Jægerhytte, hvori de paa deres Jagt efter Renner undertiden opholdt dem. Da jeg endelig var færdig med at betragte alle Omgivelser der, saae jeg hvad Klokken var. Den var 2 ½. Herved blev jeg som skrækket op af en Drøm. Thi jeg havde endnu 4 Miil til [9] Maursæt-Støl, som var det første Sted jeg kunde finde Folk. Og jeg kunde regne at om 4 Timer vilde Solen omtrent gaae ned.

Jeg ilede nu fort, saa hurtigt som den stenede ubanede Vei tillod mig det, og mangan Gang faldt jeg og var færdig at brække Arme og Been. Jeg havde saaledes vel tilbagelagt en Miil da min Angst voxte betydeligt. Thi tykke Drivskyer begyndte nu mere og mere at bedække Himlen, og undertiden skjulte Solen for mine Øine. Fjeldene ble[ve] mere og mere vilde. Og skulde Solen som det lod til ganske tildækkes af Skyer, saa havde jeg intet mere at rette mig efter. Og kunde da let fare vild og komme til at tilbringe en skrækkelig Nat her i disse vilde, kolde Fjelde, ja maaskee ganske omkomme, fjernet fra al Menneske-Hjælp.

Angesten bevingede mine Fødder og jeg ilede fremmad i flyvende Fart, indtil jeg næsten ganske stakaandet og udmattet maatte sætte mig ned paa en Steen og hvile. Jeg kunde vel nu gjøre Regning paa ikke at have over 2 Miil tilbage, men nu var det ogsaa tidt at jeg kunde ikke mere see Solen for Skyer. Og hvad det værste var, jeg vidste ikke engang om jeg var paa den rette Vei. Fordybet i disse temmelig ængstelige Betragtninger vandrede jeg videre fort og søgte kuns nu at gjøre mig mere og mere fortrolig med den Tanke at jeg skulde tilbringe Natten under aaben Himmel, samt hvorledes jeg bedst skulde bære mig ad dermed. Da fik jeg pludselig Øie paa et Rensdyr i nogen Frastand, neppe saa stort som det forrige jeg saae. Det løb hurtigt omforbi en Klippe og bortsvandt bag en anden. Ak, tænkte jeg, hvor lykkeligt er ikke dette vilde Fjelddyr i Dag imod du? Det veed sin Vei, og liggende imellem to Stene er det istand til let at kunne udholde endogsaa det frygteligste Veir. Derimod du, forvildet mellem Klipperne, forkjælet som du er, du vil aldrig kunne udholde at overnatte her, især dersom det bliver [10] Regn og Kulde, saaledes som det tegner til.

I min Angest begyndte jeg at raabe til Herren om Hjælp og Forbarmelse. Da faldt det mig ind hvor glad og trøstig jeg for faa Timer siden havde været, hvor kraftig han da styrkede min Troe og mit Haab, og hvor inderlig hengiven jeg da var i hans Villie. Jeg begyndte nu at bebreide mig selv min Vægelsindethed⁴⁹⁵ og Vantro, og overgav mig nu ganske i Bøn til ham. Og den trofaste Herre og Frelser han glemte mig heller ikke, men udgjød igjen sin Trøster-Olie i mit Hjerte med den Forsikring at han nok skulde hjælpe! Jeg vandrede nu mere frimodig fremad, endskjøndt de tykke skyer nu ganske havde tildækket Solen saaledes at jeg slet ikke kunde see den, og altsaa intet havde at rette mig sikkert efter paa min Vandring. Det begyndte nu ogsaa at regne lidt og mit Haab begyndte atter at vakle, da jeg pludselig blev opmærksom paa at der nu og da laae løse, smaae Stene over paa andre store, netop i den Retning hvor jeg gik. Og ellers ingen andre Steder saa vidt jeg kunde see omkring.

Den Tanke faldt mig strax ind at det vist var Kjendemærke paa noget, ihvad det saa var, ja maaskee endog paa Veien jeg skulde gaae. Haabet begyndte atter at blive levende hos mig, og jeg besluttede mig til at følge disse Kjendetegn som jeg kunde see fra eet til andet. Jeg havde ikke gaaet ret langt før der nu ogsaa begyndte at danne sig en Fodstie, som stedse blev mere og mere banet. Nu voxte min Glæde betydeligt. Thi det var nu som afgjort

495 *Vægelsindethed*: ustadighed, omskiftelighed.

for mig at jeg var paa rette Vei. Jeg kunde nu ikke andet end uafbrudt love, takke og prise Herren for hans store Naade og Miskundhed, hvormed han bestandig vedblev at lede mig paa alle mine Veie. Jeg havde nu en Elv paa venstre Side at vandre langsmed paa den stedse mere banede Stie. Elven var ikke saa liden og løb mod Nord. Heraf kunde jeg nu ogsaa ydermere vide at jeg var kommen [11] temmelig nord paa Fjeldene, og alt viste nu mere og mere Tegn til at jeg vel ikke kunde have langt til Maursæt-Støl.

Rask ilede jeg fremad. Det havde allerede begyndt at mørkne da jeg til min store Glæde fik en Støl at see ikke langt fra mig. I den Tanke at det var Maursæt-Stølen gik jeg hurtig hen imod Huset fuld af Glæde. Thi jeg var nu meget træt efter at have gaaet 5 Miil paa disse ubanede Fjelde, bærende med mig en temmelig Byrde, og derfor inderlig glad over at kunne komme til Hvile og Vederqvægelse. Jeg betragtede dette i nogen Afstand værende Huus med langt større Glæde end om det havde været et fyrsteligt Slot. Men hvor forskrækkedes jeg ikke da jeg kom hen til det og saae at Dørrene vare lukkede og der var ingen Mennesker. Jeg stod der som fastnaglet til Jorden uden at vide hvad jeg nu skulde gjøre. Thi vel havde jeg nu Huuslye, naar jeg brækkede en Dør op og gik ind. Men jeg havde intet at spise, og dette vilde jeg ogsaa meget snart trænge til. Thi jeg havde næsten Intet spiiist hele Dagen. Og hvad det værste var, jeg vidste jo endnu slet ikke sikkert hvor jeg var.

Her vare gode Raad dyre. Vel gik der en god banet Sti derfra længere i Nord, men jeg vidste jo ikke hvor den gik hen eller hvor langt det var til jeg atter kunde komme til Huus, og det forekom mig derfor voveligt at forlade Huuslye da jeg havde det. Jeg havde allerede besluttet mig til at brække Dørren op til det øde Huus, for at tage det i Besiddelse til Natten da jeg faaer at høre Hovslagene af en Hest i Nærhed^{ed}en. Jeg vendte mig om til den Kant hvor Lyden kom fra, og inden faa Øieblikke kom en 11 Aars Gut ridende frem bag Klippen, alt hvad Hesten kunde trave. Og ved Synet af mig raabte han ud af fuld Hals: «Har Kalan seet en flok Gjeiter?» Jeg svarede Nei, og spurte derpaa [12] om det var Maursæt-Støl jeg var ved. Herpaa svarede han intet, men sagde i en spørgende Tone: «Saa er Kalan uta reisa ida?» Jeg svarede at det kunde han jo see, og gjentog derpaa mit Spørgsmaal om det var Maursæt-Støl jeg var ved. Men endnu fik jeg intet Svar, men det Spørgsmaal «Hor æ Kalan ifra?»

Utaalmodig over al hans utidige Spørgen sagde jeg nu i en maaskee noget stræng Tone til ham at det ikke gik ham an hvor jeg var fra. Jeg vilde blot vide om det var Maursæt-Støl jeg var ved, eller ikke. Skjælvende sagde

han nu Nei, og paa mit Spørgsmaal hvor da Maursæt-Støl var, sagde han at jeg havde en halv Miil dertil. Han viste mig nu Veien dertil. Jeg gav ham et par Skilling som han modtog med stor Glæde og hvorfor han takkede mig hjerteligt. Jeg skiltes nu fra ham og gik den mig anviste Vei.

Det mørknedes meget stærkt og det begyndte ogsaa temmelig stærkt at regne. Men jeg var dog nu ved godt Mod. Thi jeg vidste hvor jeg var og havde en god banet Sti at følge. Snart tilbagelagde jeg nu ogsaa denne Vei, og kom til den længe ventede Støl. Konen sad udenfor og mælkede Gederne da jeg kom. Hun var meget venlig og da jeg først havde tilfredsstillet hendes Nysgjerrighed ved at besvare hende en Mængde Spørgsmaal, saa bad hun mig at træde ind i Stuen som jeg var meer end villig til. Hun klagede nu at Buddeien var ikke tilstede og hun maatte derfor selv mjælke Krytteren, men bad mig imidlertid at sidde ned saa længe. Jeg satte mig nu ned, eller rettere sagt, jeg lagde mig ned paa noget Straae som laae paa Jorden og lod Hvilen falde paa mig.

Da Konen endelig var færdig med at mælke, traadte hun igjen ind i Huset, og jeg spurgte hende da strax om jeg kunde faae noget at spise. Hun sagde jo, og spurgte mig derpaa om jeg kunde spise «Myseost». Jeg svarede ja, og nu kom hun da med nogen saadan som hun gramsede⁴⁹⁶ ud i et Fad fuldt «Gjetemjølke» og gav mig dertil Fladbrød at spise. [13]

Efter at [jeg] havde spiist, spurgte hun mig om jeg kunde ligge i Høi (Høe). Jeg svarede at det kunde jeg ret godt, hvorpaa hun ledsagede mig hen til en gammel, halv nedfalden Laage⁴⁹⁷ som var opreist af Bindingsværk og hvori der ingen Vægger var, men lidt Høe i Bunden. Her tilredte den snaksomme Kone mig nu et Leie i saa godt det lod seg gjøre, og fortalte mig imidlertid at en Præst og en anden fornem Mand laae her ifor en Nat og vare vel saa glade dermed. Og hun forlod mig med den Beretning at hendes Mand maaskee kom længere ud paa Natten for at ligge i Høet hos mig. Og jeg skulde kun da ikke være bange. Thi han var en skikkelig Mand.

Jeg lagde mig nu til at sove, men det var mig umulig at sove der. Thi Stormen pidskede Regnen uafdelig ind igjennem de aabne Vægge paa mig. Jeg tildækkede mig med Høe saa godt jeg kunde. Men da Manden kom til, saa vilde han ogsaa have noget at ligge. Og lidt var der kun til mig ene, mindre blev der til oss begge. Klogelig lagde han sig ved Læsiden, og skuppede mig ud til den aabne Veirside, hvor jeg laae lige saa aabenbart

⁴⁹⁶ *gramsede*: grafset med hendene.

⁴⁹⁷ *Laage*: låve, sannsynligvis et grindbygg som kun bestod av tak og hjørnestaver.

imod den hæftige Storm og skyllende Regn som om jeg havde ligget ude paa aaben Mark.

Jeg vilde snart have været nødt til at retirere herfra for hellere at røre mig ude under aaben Himmel, dersom ikke min Kjæmpemæssige Kammerat selv havde følt det uhyggelige i at ligge der. Thi heller ikke han kunde undgaae det hæftige Uveir. Han reiste sig derfor op, og løb hen i Boden hvor Konen og Buddeien var, og jeg fik nu paa nye hele Laagen og alt Høet at raade for. Og jeg indsvøbte mig igjen det bedste jeg kunde, men alt Høet var allerede bleven vaadt. Og da den med Længsel ventede Morgen frembrød, da var jeg saa vaad som om jeg nylig [14] kunde være trukken op av Søen.

[Søndagen den 22de August]

Det var nu Søndag den 22. August. Regnen vedblev at strømme heftigt ned, men Stormen havde lagt sig. Og jeg fortsatte nu min besværlige Reise over Klipper og Myrer, gjennemvaad fra Top til Taae. Snart naaede jeg Maursæt, hvor jeg spurgte videre Vei efter Øifjord.⁴⁹⁸ Jeg gik forbi Gaarden (Garen) og til Høel, hvor den mærkværdige store Wøringsfos er strax ved.⁴⁹⁹

Jeg fik en Dreng til at ledsage mig hen at see denne store Naturmærkværdighed som mange ere reiste endog fra fjerne Lande for at see. Og jeg maae tilstaae at jeg fandt at det er en Mærkværdighed som jeg synes aldrig nogen skulde undlade at see naar de have Leilighed dertil. Hvor seer Man ikke der Guds Storhed i denne Afgrundens Strøm? Sandelig, Man seer her Herren i det Dybe, saavelsom i det Høie! Himlene fortælle ikke alene hans Ære, men selv Afgrundenes hule Raab stemme i med. Hvilken svimlende Dybde seer Man ikke nedad i en stærk Taage og Damp af Vandstøv fra Fossen i dens mægtige Fald? Og den store Elv forvandles i Afgrunden for vort Blik som til en almindelig Bæk. Jeg gik derfra fuld af Betragtninger over Herrens Storhed som er aabenbaret for os Mennesker paa saa mangfoldige Maader. Men tillige fuld af Skamfuldhed over min Seendragtighed til at troe.

Før jeg forlod Drengen forklarede han mig Veien videre til Øifjord. Og saavidt jeg kunde forstaae, skulde jeg da først nedad et brat Fjeld og derpaa igjen opad et andet ligesaa brat. Jeg gik derpaa igjen et Fjerdingsvei paa den mig beskrevne Vei og kom snart til det bratte Fjeld som jeg skulde ned af. Men o, hvor forbausedes jeg ved at see ned i det næsten umaalelige Dyb

498 Øifjord: Eidfjord.

499 Garen, Høel, Wøringsfos: Garden, Høl, Vøringsfossen.

hvor Elven igjen som en lille Bæk slyngede sig om imellem de himmelhøie, steile Fjelde! Her skulde jeg nu til at gaae ned, saa brat som ned af en Væg, paa de i konstige Slyngegange i Fjeldet udhugne [15] Steentrappe.⁵⁰⁰

I Førstningen gik det let, thi det gik med Lyst. Da jeg havde gaaet lidt, kom jeg ud paa en Odde⁵⁰¹ hvorfra jeg tydeligere kunde oversee det svimlende Dyb. Men o, hvor overraskedes jeg ved at see de deiligste Gaarde dernede, med yndige, brogede Kornmarker og grønne Enge! Jeg studerede af Forundring, og vidste næsten ikke om jeg var vaagen eller drømte. Formedelst den yhyre høide jeg stod ovenover, forekom alt dernede mig næsten kun som en stor Have med et par smaae Lysthuse i. O, kostelige Lysthuse, tænkte jeg, omgiven af saadanne umaatelige høie Gjerder og gjennemstrømmet af den krystalklare Bæk. Hvad vil det være herligt at spadsere der!

Jeg vilde til igjen at ile nedad Trappen, da noget nyt nede i Dalen tiltrak sig min Opmærksomhed. Tre smaae Drengene kom nemlig spadserende op igjennem den formentlige Have, gik over Broen over Bækken og forsvandt derpaa hurtigt under Fjeldet. Da fremtraadte Barndoms Erindringer fra Ammestuen for min Sjel om Feernes Rige, og jeg udraabte uvilkaarlig: «Herunder er en Trylleverden!». «Trylleverden» gjenlød det omkring i de hule Fjelde, med lydelig Echo. Som henrykt i en anden Verden sprang jeg nedad Steentrappen 4–5 Trin ad Gangen, i det jeg med lydelig Jubel udraabte: «O, hvor skjønt!». «Skjønt, skjønt!» lød det igjen fra alle Sider til mig, ligesom til Bekræftelse paa mit Raab.

Jeg havde forestillet mig i faa Øieblikke at kunne springe derned, men da jeg havde løbet længe, saa det dog ud som om det endnu var lige langt ned. Mine Knæ begyndte allerede at vakle af Træthed, og Sveden strømmede stærkt ned af mig. «Hu, ha!» raabte jeg, og kastede mig træt ned paa en Steen for at hvile mig. «Ha, ha!» lød det omkring i Fjeldene, ligesom en Haanlatter over at jeg allerede var træt. Jeg maatte lee ad mig selv, men derhos passe paa at jeg ikke skulde lee høit. Thi da havde Fjeldene ogsaa leet ad mig.

Jeg reiste mig igjen og gikk videre nedad. Men nu gikk [16] det mere og mere langsomt, thi jeg blev mere og mere træt. Da jeg havde gaaet nogen Tid, mødte jeg hine smaae Drengene. Kun vare de nu ikke mere smaae, men store, ja maaskee større enn jeg hver især af dem. De standsede da jeg kom

500 i *Fjeldet udhugne Steentrappe*: i alt ca. 1300 trappetrinn.

501 *en Odde*: sannsynligvis Måbøberget.

til dem og gav mig venligt det sædvanlige Fjeldspørgsmaal: «Hor æ Kalan ifra?» Efter at have svaret dem herpaa, spurgte jeg dem hvor høit dette Fjeld skulde regnes at være. De to svarede intet, thi de forstod mig ikke. Men den tredie svarede at det var en gammel Fjerdingsmiil, altsaa 9000 Fod,⁵⁰² fra Toppen til Bunden. Hvilket Udsagn blev af flere bekræftet i Øifjord.

Da jeg endelig var kommen ned til Elven maatte jeg lægge mig ned paa Græsset for at hvile. Thi jeg var saa udmattet at jeg var ikke istand til at gaae længere. Jeg gik derpaa over Elven paa en meget brøstfældig og svag Broe, der saa ud til at være næsten ganske opraadnet. Og da jeg havde gaaet en Fjerdingsvei paa denne Side af Elven, kom jeg til den første Gaard hvor jeg gik ind, for, som jeg tænkte, at faae noget at spise. Men jeg kunde ingen Folk finde, hverken der eller i den anden som jeg kom til. Dørrerne stode aabne begge Steder, og jeg kunde gaae omkring i Husene hvor jeg vilde. Levnetsmidler vare der nok af, men ingen Folk. Og jeg maatte derfor nøies med at sætte mig ned paa en Bænk for at hvile lidt før jeg, som jeg tænkte, skulde begynde at stige opad igjen paa et af de andre høie Fjelde som indsluttede den henrivende skjønnne Dal.

Da jeg havde hvilet omtrent 1 Time og forgjæves ventet at der skulde komme Folk, begyndte jeg igjen min Vandring nedad den smalle Stie som slynger sig langsmed Elven imellem Krat og nedfaldne Klippestykker. Snart kom jeg til en anden endnu svagere Broe end den forrige, hvorpaa jeg atter maatte gaae over Elven. Jeg ventede hvert Øieblik at komme til det Fjeld hvor jeg skulde atter gaae op, men erfarede tilsidst til min store Glæde at [17] jeg havde taget Feil af Drengens Underretning og at jeg blot skulde gaae nedad, men ikke opad.

Det varede nu ikke længe for jeg kom til den øverste Deel af Øifjord hvorfra jeg maatte tage Skyds til Søes nedover det lille Vand⁵⁰³ som er imellem øvre og nedre Øifjord. Fra nedre Øifjord maatte jeg atter tage Skyds to Miil til Utne. Paa Øifjord Gjæstgivergaard talede jeg med adskjellige om Søndagens Helligholdelse, især med Skydsskafferen⁵⁰⁴ og Gjæstgiverenken, hvilken sidste havde seet og hørt mig i Bergen i Vaar i Paasken. Og hun syntes at være meget bevæget og overbeviist af Guds Ord. Jeg kom ikke til at seile fra Øifjord førend Kl. 6 om Eftermiddagen, og kom ikke til Utne før imellem Kl. 12 og 1 om Natten.

502 9000 Fod: 2743 meter.

503 *det lille Vand*: Eidfjordvatnet.

504 *Skydsskafferen*: en skyss-skaffers opgave var å skaffe reisende skyss (med hest eller båt) på bestilling innen en viss tid.

Det regnede uophørligt hele Tiden og der var derfor næsten ikke en tør Traad paa mig da jeg kom til Utne. En overordentlig mærkværdig Egn havde jeg nu gennemreist, hvis lige ikke findes mængstedes. Min hele Sjæl var sysselsat med Betragtninger over hvad jeg havde seet, som er mere end nogen Tunge kan udtale, eller nogen Pen afmale. Thi hvad jeg saae, det saae jeg baade med aandelige og legemlige Øine. Ja, jeg tør vove at sige: Jeg saae det i al den Storhed og Herlighed som nogen dødelig kan see det. Thi jeg saae Skaberen selv igjennem Skabningen. Jo større og herligere denne, jo større, ja inderlig større, og herligere hiin! Min Sjæl var Glædedrukken, og mine Frydesange steg op høit over Fjeldene gennem den heftigt nedstrømmende Regn.

Jeg talede meget underveis fra Øifjord til Utne med Roerkarlen, et til Drukkenskab henfalden ungt Menneske, som ikke kunde paatage sig denne lille Søtour uden at have 3 Pægle⁵⁰⁵ Brændeviin med sig. Vi vare ikke komne langt før han begyndte at lette ved Flasken, og det en 2–3 alvorlige Slurke. Da han havde drukket, saa rakte han mig Flasken og bad mig ogsaa at drikke en Taar. Og forsikrede at [18] det var overordentlig godt, nu da det var saa koldt og regnede saa stærkt. Jeg bad ham forvare sin Brændeviin, thi jeg behøvede den ikke. Og lagde til at jeg haabede at staae mig ligesaa lunge, ja længere, imod Regn og Kulde naar jeg ingen Brændeviin drak, som han naar han drak.

Nei, svarede han med en Eed. Det skal du nok faae at see inden vi kommer til Utne. Men nu hører jeg nok at du er en af det tossede Maadeholdsselskab.⁵⁰⁶ Dermed opslog han en høi haanlig Latter og sagde til Slutning: ikke sandt? Jeg svarede: Jeg er en Christen, og som en Christen forpligtet til at bruge denne Verden som de der ikke misbruge den. Jeg har altsaa som Christen en Maadeholds-Lov hos mig selv, som forbyder mig at bruge nogensomhelst af Guds Gaver uden til Nødtørftighed og til hans Ære. Nu veed jeg at jeg trænger slet ikke til Brændeviin, da jeg er frisk og sund. Og hvis jeg derfor drikker den, da misbruger jeg den som en Guds Gave til Overdaadighed og maaskee til Skade for min Sundhed. Hvorfor skulde jeg da gjøre det?

Han taug bomstille. Og jeg vedblev da at ikke alene som Christen havde jeg en saadan Maadeholdslov hos mig selv, men endogsaa kun alene som

505 *Pægle*: ca. 0,25 liter.

506 *Maadeholdsselskab*: Måteholdsbevægelsen i Norge oppstod i 1836 og var forløperen til den senere avholdsbevægelsen. Mange haugianske predikanter kombinerte utover 1840-tallet predikantvirksomhet med emissærarbeid for måteholdsforeninger.

fornuftigt Menneske maatte jeg afholde mig fra al Nydelse af Brændeviin, uden forsaavidt jeg kunde ansee den for nødvendig som en Lægedom.⁵⁰⁷ Aa, hvorfor det? sagde han. Skal vi da fordømme vore Forfædre, fordi de drak et par Dramme om Dagen? Jeg svarede: vi behøve ikke og har ikke Ret til at fordømme hverken vore Forfædre eller nogensomhelst. Og det gjør jeg heller ikke, hverken for denne eller nogen anden Misbrugs Skyld. Jeg fordømmer Ingen fordi de drikker Brendeviin. Ikke heller fordømmer jeg Brændevinen selv, eller Brugen deraf. Kun Misbrugen er det at jeg, eller rettere Guds Ord, fordømmer. Og ikke alene Guds [19] Ord, men selv en god, sund Fornuft maae fordømme den. Ja, sagde han, naar Man misbruger den, saa er det sin Sag. Men det kan Man ikke kalde at misbruge Brendevinen, fordi Man drikker sig en Dram eller to daglig. Især naar Man skal arbeide eller være paa Søn.

Jeg: Kjender du til Aareladning?⁵⁰⁸ Han: Ja! Jeg: Troer du at det er nyttigt undertiden at blive aareladt? Han: Ja, det har jeg selv erfaret. Jeg: i hvad Tilfælde er du bleven aareladt og har erfaret at det var godt? Han: naar jeg har været syg eller dog noget upasselig. Jeg: Men troer du da at det vilde være nyttigt at blive aareladt hver Dag? Han: Nei! Jeg: Hvorfor ikke? Han: Nei, da vilde alt mit Blod udtappes og jeg maatte døe. Jeg: Ja, men du kunde jo blot lade lidt Blod løbe hver Dag. Mener du saa ikke at det kunde være sundt og styrkende? Han: Nei, da blev jeg vist hver Dag mere og mere mat, indtil jeg ganske afkvæstet maatte døe.

Jeg: See nu, min kjære Ven! Ligesom det er med Aareladning, saaledes er det ogsaa med Brendeviin. Begge Dele kunne være nødvendige i Sygdoms-Tilfælde naar det skeer paa en fornuftig Maade efter Lægens Anviisning. Men begge Dele kunne ogsaa blive til stor Fordærvelse, baade i og udenfor Sygdom, naar de ikke bruges inden for de rette Grændser. Aareladning bruges for at give Aabning, at det tykke Blod kan komme til at fordele sig. Og forsaavidt da er Aareladning et nødvendigt og herligt Middel. Men derforuden ikke alene unødvendig, men aldeles skadelig.

Ligeledes er ogsaa Brendeviin et gavnligt Lægemedel i adskillige Sygdomstilfælde, deels til at bringe Blodet i en gavnlig Bevægelse, og ligesom vække Nærverne [20] af deres døde Slummer; deels til at aabne Maven og undertiden bevirke en hurtigere og bedre Fordøielse. Dertil kan

507 *nødvendig som en Lægedom*: Brennevin ble allment ansett å ha en rekke medisinske effekter, både forebyggende og lindrende, Steenhoff 1939: 181–182.

508 *Aareladning*: Årelating (uttømming av en større eller mindre mengde blod) ble brukt mot forskjellige sykdommer, også som alminnelig sunnhetsfremmende, «rensende» foranstaltning, Larsen 2021.

Brendeivin være tjenlig, som et Middel efter Lægens Forskrift. Men bruges det mere, end sige⁵⁰⁹ daglig, da bliver den en langsom, snigende Gift der fordærver Blodet, overspænder Nerverne og efterhaanden lidt efter lidt nedbryder Menneskets Sundhed og fortærer hans sidste Kræfter indtil Livslyset, længe før den af Guds bestemte Tid, udslukkes.

Medens jeg omtrent taledes saaledes, saae jeg den unge Person stivt i Øinene. Han blev ganske rød i Hovedet og taug stille. Jeg bad ham nu fornuftigt at overtænke dette, og dog ikke trodsig sætte sig i lavere Klasse end de umælende Kreature, som dog aldrig med Forsæt nyde andet end hvad der er gavnligt for deres Natur. Jeg bad ham betænke hvormeget hans oeconomiske Stilling derved vilde forbedres, naar han ikke alene kunde opspare alle de Penge han drak op mellem Aar og Dag, men endogsaa være langt mere skikket til at passe sit Kald naar han ophørte at drikke Brendeviin. Og først og sidst som det allervigtigste betænke at Gud har ikke skjænket os sine Gaver i noget andet Øiemed end at vi skulle bruge dem til hans Ære og vort eget sande Gavn, og at han vil strængt engang fordre os til Regnskab for hvorledes vi have brugt dem. Til Slutning gav jeg ham adskillige Bibelsprog at erindre, denne Sag angaaende.

Han vedblev at slaae Øinene ned, og tie ganske stille. Hvad han tænkte veed jeg ikke, men dette veed jeg, at han ikke rørte ved Flasken mere saalenge jeg var hos ham. Og jeg bad i mit Hjerte for ham til Herren. Og det gjør deg endnu denne Stund, at han vilde ret lære ham hvad han skulde troe og gjøre, og give ham Kraft til at rette sig derefter.

[Hardanger og Bergen]

[Mandagen den 23de August]

Som sagt kom jeg til Utne om Natten imellem Kl. 12 og 1. Jeg gik til [21] Gjæstgivergaarden hvor Man endnu ikke var gaaet til Sengs. Da jeg havde spiiet gik jeg til Sengs, efter at mine vaade Klæder vare hængte til Kakkelovnen at tørres. Om Morgenen Kl. 8 stod jeg først op efterat have udhvilet godt. Mine Klæder vare nu godt tørrede og jeg var saaledes snart i min Orden. Da jeg havde spiiet Frokost, gik jeg videre fort til Gaarden Lote, for at tale med Skipperen Syver.⁵¹⁰ Men han var ikke hjemme, og da

509 *end sige*: for ikke å si.

510 *Skipperen Syver*: Syver/Sjur Øysteinson Lote (1788–1851), drev handel sammen med haugianeren Vagleik Svåsand i Haugesund, utsending fra Jondal til stiftelsen av Det norske misjonsselskap i 1842, Bu 1931: 148; Heggveit 1912–1920a: 172; Kolltveit 1953: 243.

der ingen andre vare der paa Gaarden som brød sig noget om Guds Ord eller deres Sjels Frelse, i det mindste ikke som torde lade sig forlyde dermed, saa gik jeg videre fort til Haran⁵¹¹ hvor jeg havde hørt at der skulde være nogle snille Venner.

Jeg vidste kun Navnet paa Een af dem som hed John Samland.⁵¹² Det var underligt, thi hele Veien da jeg gik dertil forekom det mig at det vist var Een som jeg havde seet og talet med i Bergen i Paasken som da havde en lille Dreng⁵¹³ med sig, men Navnet meente jeg var ikke John. Da jeg kom til Gaarden løb der en flok Børn udenfor, hvoriblandt bemeldte Dreng som jeg kjendte strax. Han kjendte ogsaa mig og vidste godt hvor vi havde seet hverandre sidst. Han fulgte mig ind og fortalte sin Moder⁵¹⁴ hvem jeg var. Hun kunde ikke noksom forundre sig over hvor jeg dog kunde finde dem. John var ude paa Marken, og Drengen maatte strax ud at hente ham hjem.

Saa snart Drengen fik sin Fader at see, raabte han ud af fuld Hals: Faer, Faer! Dannemarkeren er hjemme! Dannemarkeren, som var i Bergen i Vaar, er hjemme! John kom strax hjem og var inderlig glad over at vi atter kunde samles og tale sammen om det ene fornøde til vore Sjeles Frelse. Der blev strax bestemt Forsamling til om Aftenen og skikket Bud omkring i den store, folkerige Bygd. Og vi havde [22] en meget talrig Forsamling. Og det lod til som om Guds Ord faldt kraftig paa manges Hjerter.

Især var der en Pige som engang havde været vakt, men atter ladet sig besnære af Verdens Forfængeligheder og Daarskaber. Hun blev tilbage da Forsamlingen var endt og hver ellers gik hjem til sit. Hun var bleven overmaade rørt og bevæget ved Guds Ords Hørelse og aflagde nu et Vidnesbyrd om sin store Utroskab og nuværende Hjertens Tilstand som var Sjælerystende at høre. Jeg forestillede hende Evangelii dyre-bare Forjættelser og mangfoldige Exempler i den hellige Skrift som jeg overførte paa og sammenlignede med hendes Tilstand, og bad hende for Guds og sin egen Sjels Saligheds Skyld at lade sig trøste. Men al saadan Tiltale var længe forgjæves. Dog lod det til som om hun tilsidst var mere rolig og hengiven i Herrens Naade. Dette var Mandagen den 23de August.

511 *Haran*: Herand.

512 *John Samland*: John Nilsson Samland (1800–1867), Kolltveit 1953: 454.

513 *Dreng*: sannsynligvis yngstesønnen Ola (f. 1834).

514 *sin Moder*: Helga Thorbjørnsdatter (1800–1853).

[Tirsdagen den 24de August]

Tirsdagen den 24de havde jeg først om Morgenen nogen Samtale med ovennævnte Pige. Hun fortalte nu at hun om Aftenen efter at hun var kommen hjem, havde i sin Hjertens store Fattigdom og Elendighed kastet sig ned for Herren i Bønnen og inderlig bedet ham om at forlade hende alle hendes Synder og give hende Kraft til herefter altid at leve ham til Ære som en sand Christen. Og hun havde nu ogsaa faaet megen salig Trøst og Opmuntring af Guds Ord. Jeg gav hende adskillige Formaninger og Opmuntringer og forlod hende med Hjertens inderlig Bøn til Herren, baade for hende og mig selv, at han stedse vil bevare os i sin Naade indtil sin egen Tilkommelses-Dag.

Jeg besøgte adskillige christelige Venner i Haran som jeg samtalede noget med om Sjælens høie Fornødenheder, hvoriblandt vare Daniel Traae⁵¹⁵ og Niels Hougen,⁵¹⁶ med flere. Kl. 10 om Formiddagen reiste jeg fra Haran fulgt af John Samland. Vi roede paa en lille Baad ud til Svosand⁵¹⁷ i Jondals Sogn, hvor vi besøgte [23] den kjære Willak⁵¹⁸ og hans Sødskende. Min Tanke var at have været videre fort, men jeg kunde ikke slippe derfra, for jeg havde at holde en Forsamling der. Der blev altsaa bestemt Forsamling til om Aftenen og skikket Bud til Jondal til de derværende Venner. Vi havde ogsaa den Aften megen Opbyggelse tilfældes ved Guds Ords Betragtning.

[Onsdag 25de August]

Næste Morgen, Onsdagen den 25de, reiste jeg fra Svosand, fulgt af Willak og John Samland som roede mig til Strandebarm omtrent 1 ½ Miil. Fra Strandebarm gik jeg over Fjeldet til Gaarden Bolstad, hvor jeg blev den Dag og Nat, da det regnede saa stærkt. Torsdagen den 26de gik jeg fra Bolstad, blev ført over et par smaae Vande hvis Navne jeg har glemt og kom til Egelands-Aasen⁵¹⁹ ved Egelands-Fjorden til Kl. 10 om Formiddagen. Jeg havde tænkt den Dag at komme ned over Egelands-Fjorden til Bergens Postvei, men det blæste op og blev en frygtelig Storm, og jeg nødtes altsaa

515 *Daniel Traae*: Daniel Jakobson Traae (1790–1846), ugift, Kolltveit 1953: 467.

516 *Niels Hougen*: Niels Larsson Haugen (1804–1876), kirkesanger i Jondal, kjøpte Øvre Trå av Daniel Jakobson Traae i 1841, Kolltveit 1953: 467.

517 *Svosand*: Svåsand.

518 *Willak*: Vagleik Larsen Svåsand (1810–1864), flyttet senere til Jondalsøyri og drev landhandel, aktiv i misjonsarbeidet i Jondal, Kolltveit 1953: 642.

519 *Egelands-Aasen*: Eikelandsosen. De to vannene var nok Vengsvatnet og Skjelbreidvatnet.

til at blive hos en Fisker om Natten, som boer paa Egeland's-Aasen, tæt ved Collands-Fossen,⁵²⁰ hvor der er et Saugbrug.

[Fredagen den 27de August]

Fredagen den 27de blev jeg af <af> bemeldte Fisker og hans Naboe roet nedover Egeland's-Fjorden til Bergens Postvei, omtrent 1 Miil, hvor jeg ankom Kl. 7 om Morgenen. Stedet hvor jeg først kom paa Bergens Postvei kaldes Hatvig,⁵²¹ hvorfra jeg havde 3 Miil til Bergen. Da jeg havde gaaet omtrent 1 Miil, kom jeg i Selskab med en Mand som ogsaa vilde til Bergen. Vi havde megen Samtale om aandelige Ting, og jeg haaber at det var ikke uden Nytte for ham.

Kl. 2 om Eftermiddagen kom jeg til Slettebakken til Hr. Kjøbmand *Svend Ruud*,⁵²² omtrent ½ Miil fra Byen. De bleve alle meget glade og vilde absolut have at jeg skulde tøvde der om Natten. Men jeg længtes saa inderlig efter at komme til Solem,⁵²³ til de inderligt elskede Venner [24] Odland og Kone samt Børn. Og jeg kunde derfor ikke give mig til Roe paa Slettebakken, men gik efter et par Timers Ophold derfra med det Løfte at komme igjen om Søndagen Formiddag og holde Forsamling der.

Da jeg kom til Solem fandt jeg der den kjære Enoch Helland⁵²⁴ i Samtale med *Madame Odland*.⁵²⁵ Han kjendte mig strax og fløi mig med Glæde og Velkomsthilsen imøde. Men *Madame Odland* kunde ikke troe sine egne Øine at det var mig, og da hun endelig var bleven overbeviist derom, saa kunde hun ikke holde sig for at græde af Glæde over at vi atter kunde sees og samles for [at] tale med hverandre om vor fælleds Hovedsag. Jeg maatte nu strax til at fortælle hende noget af min Samtale⁵²⁶ med den kjære Grundtvig, angaaende Daabspagten, den hellige almindelige Kirke, m.m. Og hendes Øine straaled af Glæde hver Gang jeg fremførte Grundtvigs overbevisende Ord.

Odland var ikke der, men hjemme i Byen. Og det var derfor min Hensigt at følges med *Enoch Helland* til Byen for at hilse paa Odland og

520 *Collands-Fossen*: Koldalsfossen, der det hadde vært sagbruk siden 1600-tallet.

521 *Hatvig*: Hattvik.

522 *Svend Ruud*: Svend Ruud (1780–1852), kjøpmann, tilflyttet fra Ål i Hallingdal, kjøpte Slettebakken sør for Bergen i 1830. Han og kona Karen hadde sju døtre, Heggteit 1912–1920a: 196–198.

523 *Solem*: Solheim.

524 *Enoch Helland*: Enok Helland (1818–1884), sønn av Amund Helland, note 527.

525 *Madame Odland*: Karen Thoresdatter Odland (1777–1860), opprinnelig fra Hemsedal, ble kjent med Hauge i 1801, flyttet til Bergen, gift med Peder Odland, note 529; Heggteit 1905–1911: 235–241. Karen Odland var ifølge Heggteit 1912–1920b: 927 blant Grundtvigs venner i Norge.

526 *min Samtale med den kjære Grundtvig*: Etter sitt besøk i Bergen påsken 1841 traff Clausen Grundtvig og Lindberg i København, Pedersen 1964: 315. Se også Grundtvig, Lindberg og dåpspakten.

den kjære gamle Helland.⁵²⁷ Vi vare allerede komne ud til Døren for at begive os paa Veien, da det pludselig begyndte meget stærkt at regne. Nu fordoblede Madame Odland igjen sin Flid for at faae os til at tøve Natten over, men vi bleve fast ved vort Forsæt at gaae til Byen saa snart det helmede⁵²⁸ lidt med at regne. Da hun forgjæves havde bedet os længe, kom pludselig den kjære Odland⁵²⁹ ind ad Døren, og nu var der ikke andre Raad end at vi maatte tøve. Vi havde nu megen hjertelig Samtale om Aftenen, og jeg maatte gjengive mine Samtaler med Grundtvig og Lindberg saa godt det lod sig gjøre og Hukommelsen vilde staae mig bi. Aftenen var forsvunden for vi tænkte derpaa, og det var næsten Midnat for vi lagde os tilsengs.

[Lørdagen den 28de August]

Næste Morgen fulgte vi ad alle tre til Byen, jeg, Odland og Helland, og jeg besøgte og [25] samtalede med adskjellige af de i Byen værende Venner. Om Aftenen fulgte jeg igjen med Odland til Solem og laae der om Natten. Dette var Løverdagen den 28de.

Søndagen den 29de kjørte jeg om Formiddagen med Odland, hans Kone, og Datter Ellen m.fl. til Slettebakken til Forsamling hos Ruud. Der var ikke saa faae til Forsamling, og det lod til at Ordet virkede paa manges Hjerter til Velsignelse. Kuns Hr. Ruud var ikke saa ganske tilfreds, men tog mig med op i en anden Stue for at give mig en Irettesættelse⁵³⁰ fordi jeg, som han meente, gjorde lidt Brud paa de gamle Former og Vedtægter. Men da jeg ikke fandt hans Bemærkninger grundede, saa søgte jeg ved Hjælp af Skriften at overbevise ham om det forkeerte i hans Begreber. Og jeg troer, i det mindste syntes det saa, at han var noget overbeviist. Ruud er ellers en meget hjertelig snil Mand hvem det vist er alvorligt om at gjøre at faae sin Sjel frelst, men desværre er han som mange andre indhyllet i mange Fordomme og barnagtige Begreber og Vedtægter der forvolder ham ikke liden Ufred og Besvær.

527 *den kjære gamle Helland*: Amund Helland (1786–1870) opprinnelig fra Egersundtraktene, flyttet til Bergen i 1804 etter å ha blitt kjent med Hauge, kjøpmann og skipsreder, brevvekslet med Grundtvig og støttet ham økonomisk, far til Enok Helland, Heggveit 1912–1920a: 192–196.

528 *helmede*: holdt opp.

529 *den kjære Odland*: Peder Odland (1784–1842), opprinnelig fra Hå på Jæren, flyttet til Bergen, gift med Karen i 1814, kjøpmann og skipsreder, Heggveit 1905–1911: 240.

530 *for at give mig en Irettesættelse*: Ifølge Hauges testament var det en eldstes plikt å «påminne» andre som man mente lærte eller levde feil.

Om Eftermiddagen havde vi Forsamling i Byen paa den sædvanlige Forsamlings-Sale hos den kjære Kjøbmand Iversen⁵³¹ paa Altona.⁵³² Fra Forsamlingen fulgtes jeg med Helland hjem og laae hos ham om Natten.

[Mandagen den 30te August]

Mandagen den 30te besøgte jeg først om Morgenen Hr. Kjøbmand Busk⁵³³ og havde lidt Samtale med ham. Derpaa gik jeg i Selskab med Jomfru Ellen Odland op til Solem hvor jeg blev denne og den næste Dag for at skrive nogle Breve til Danmark, nemlig til mine Forældre,⁵³⁴ til de christelige Venner paa Langeland og til Hr. Schubel i Helsingør.

Odland kom ogsaa op til Solem om Mandagen Aften og blev der til om Tirsdagen Eftermiddag, da vi fulgtes ad tilbage til Byen. Vi havde [26] disse Dage megen Samtale om mange Ting, og jeg veed ikke hvorledes det var. Thi mit Hjerte blev hendragen av en usædvanlig, brændende Kjærlighed til disse kjære fordomsfrie, bar[n]lig enfoldige og oplyste Christne. Og selv om Natten længtes jeg efter at det atter maatte blive Dag for at vi paa nye kunde komme til at tale sammen. Som sagt vendte jeg Tirsdagen den 31te om Eftermiddagen tilbage til Byen i Selskab med Odland og Selsing,⁵³⁵ som om Formiddagen var kommen op at besøge os paa Solem. Jeg gjorde mig nu færdig for efter Aftale næste Morgen at reise med Dampskibet «Christiania»⁵³⁶ til Svanøe og Synfjord i Selskab med Hr. Kjøbmand Torger Svanøe.⁵³⁷

[Svanøy og Sunnfjord]

[Onsdag 1te September]

Onsdagen den 1te September om Morgenen Kl. 6 seilede vi fra Bergen. Det var overmaade smukt Veir. De Steder vi anløb vare: Schjergehavn og

531 *Kjøbmand Iversen*: Ole Iversen (d. 1847), opprinnelig fra Bardu i Nordland, handelsfullmektig i Bergen for haugianeren Ole T. Svanøe og senere kjøpmann, Heggveit 1905–1911: 292–293.

532 *Altona*: Altonagården, haugianernes faste forsamlingshall i Bergen. Det var forsamling fast hver søndagskveld: «Ole Iversen sang, Amund Helland læste, medens som oftest Busk holdt det egentlige Opbyggelsesforedrag», Heggveit 1905–1911: 224–225.

533 *Hr. Kjøbmand Busk*: Anders Johannesen Busk (1776–1848), opprinnelig fra Brønnøy, jekteskipper og handelsmann, flyttet til Bergen rundt 1815, Heggveit 1905–1911: 224–225.

534 *mine Forældre*: Kromann Erik Clausen (f. 1796) og Karen Pedersen (f. 1797) på Ærø.

535 *Selsing*: Ukjent, trolig fra Selsing i Sogndal.

536 *Dampskibet «Christiania»*: Dampskipet ble bygget i 1840/41 for å overta post- og passasjerutten mellom Stavern og København etter dampskipet *Prins Carl*, Breder 2003: 26–28.

537 *Hr. Kjøbmand T. Svanøe*: Torger Olsen Svanøe (1812–1905), sønn av haugianeren Ole Torjesen fra Ål i Hallingdal, som kjøpte Svanøy hovedgård i 1804, og var stortingsrepresentant i flere perioder, Heggveit 1905–1911: 199–205.

Sougesund,⁵³⁸ hvor der ilandsattes Passagerer og kom igjen andre ombord. Vi seilede fra Sougesund imellem Øen Svanøe og den saakaldte Norske Hest (et meget høit, brat Fjeld som temmelig ligner en Hovedløs Hest, og hæver sig saa sælsomt eenlig op over Havet).⁵³⁹ På Furesund⁵⁴⁰ gik vi iland fra Dampskibet og tog serfra Skyds til Søes til Svanøe, omtrent 1 Miil. Vi bleve her modtagne af Alle med stor Glæde, og jeg traf ogsaa her iblandt denne kjære Familie adskjellige Bekjendte, nemlig Torger Svanøes Kone,⁵⁴¹ hans Broder Hans⁵⁴² og Søster Ma[r]grethe.⁵⁴³

Torsdagen og Fredagen, den 2den og 3die, var det overmaade slet veirligt. Det regnede og stormede uophørligt. Jeg sad inde for det meste disse 2 Dage og skrev lidt herfor i Dagbogen, som jeg dog egentlig begyndte om Onsdagen Aften. Forøvrigt forsløg vi Tiden det bedste vi kunde, med Læsning, Sang og Samtale.

[Løverdagen den 4de September]

Om Løverdagen den 4de blev det atter bedre veirligt, og vi kribede⁵⁴⁴ den Dag udenfor omkring paa Øen for at see os om. Vi [27] vare oppe paa den høie Aas⁵⁴⁵ som er paa den sydlige Side af Øen, og derfra havde vi en deilig Udsigt vidt omkring. Vi vare ogsaa inde i Kirken,⁵⁴⁶ hvor lidet eller Intet var som kunde tiltrække sig min Opmærksomhed, naar jeg undtager et Crucifix (det eneste Billedhuggerarbeide jeg saae i Kirken, Malerier saae jeg slet ingen), saa plumpt at jeg virkelig aldrig har seet Mage dertil. Det var ophugget af Fyrretræe, med en mærkværdig stor Næse som der var en stor viid Revne langs nedigjennem, saavel som gjennem Pande, Mund og Hage. Gammelt var det sikkert, thi den ene Arm og det ene Been var meest opraadnet. Ægte Præg af ærværdig Alderdom!

Dette Oldtidens Mindesmærke stod endnu paa sin ophøiede Plads midt i Kirken, med en stor afbrudt Stav i den friske Haand, hvilken var

538 *Schjergehavn og Sougesund*: Skjergehavn på Sandøyna og Sauesund på Atløy.

539 *Norske Hest*: Fjellet Den norske Hest (481 m) på øya Alden utenfor Askvoll.

540 *Furesund*: Furesund, mellom Furøya og Ausa ved Florø, var anløpssted for dampskibet, ca. 11 km nord for Svanøy.

541 *Kone*: Torger Svanøes kone, Lina Marie Seglem Svanøe (1811–1851).

542 *Broder Hans*: Hans Svanøe (f. 1816).

543 Familien bodde i Bergen der Clausen må ha truffet dem påsken 1841.

544 *kribe*: (sannsynligvis) gribe.

545 *den høie Aas*: Strandabøåsen, 149 moh.

546 *Kirken*: Svanøy/Bru kirke var en laftet korskirke fra 1650-tallet. Ut ifra Clausens beskrivelse (se under) var byggeåret trolig 1656. Kirken ble revet i 1872. Det hadde tidligere stått en laftet stavkirke fra 1100-tallet på samme sted. Trefiguren Clausen beskriver, var sannsynligvis fra stavkirkens tid, Aaraas, Djupedal, Vengen & Førund 2000: 203–205.

forbunden med det ene Øre ved en med Fluer opfyldt Spindelvæv. To store Dybe Huller skulde forestille Øinene. Og for at de dog ikke skulde være uden Syn, saa havde en lyslevende Ederkop opslaaet sin Boepæl i Hvert. Kort sagt: Stykket var i det hele taget meget malerisk, men jeg meente dog rigtignok at det nu i sin høie Alderdom kunde gjøre bedre Tjeneste i Skorstenen end i Kirken. Og da jeg yttrede min Mening herom til selskabet, stemmede de alle i med, og lagde endogsaa til at vi vist gjorde en god Gjerning om vi befriede Kirken og Menigheden fra denne uduelige Skytsherre.

Som sagt, saa gjordt. Vi lagde strax Haand paa Værket, men hvad skeer? Neppe rørte vi hans gamle Lemmer, før hans Stav- og Haanden med- faldt til Jorden! Vi standsede lidt for at overtænke hvad vi skulde gjøre [28] for at faae det heelt ned, idet mindste nogenledes, men vi fik ikke længe Tid til at tænke derpaa. Thi det var a[l]lerede saa meget rystet at det ene halvopraadnede Been ikke kunde bære det. Og netop som vi stode og raadsløge med hverandre, kom det os i Forkjøbet. Foden gik af Led og hele Kunststykket faldt saa sagte ned i mine Arme. Jeg bar det derpaa udenfor i Solens Skin som det høilig trængte til, og det var ret moersomt at see hvor livlige Øinene bleve i Hovedet. Thi Indbyggerne kom nu i megen Bevægelse og fik ret øiensynlig travlt derinde.

Foruden dette, var der ogsaa noget andet som tiltrak sig min Opmærksomhed, og det var nemlig de konstige ældgamle Vinduer.⁵⁴⁷ Ruderne vare overalt 6 eller 8te kantede, og overmalede med alle Slags Figurer og Farver, og paa mange af Ruderne stode Navne og Aarstal. For Ex. stod der paa 1 Rude «Annas Hansen 1656», og saaledes forskjellige Navne, men for størstedelen det samme Aarstal. Jeg spurte efter Grunden hertil, og fik nu vide at det i gammel Tid altid var Skik at naar der bygdes Kirker eller andre offentlige Bygninger, da bragte hver Mand sit Stof Bidrag til Hjælp til Bygningen, saasom Vinduer, Dørre, m.m. Og hver lod da sætte sit Navn og Aarstal derpaa.

[Søndagen den 5te September]

Søndagen den 5te havde vi først Forsamling paa Svanøe om Middagen. Der vare mange Folk, ogsaa inde fra Fjorden. Omtrent Kl. 5 om Eftermiddagen

⁵⁴⁷ *de konstige ældgamle Vinduer*: Glassmalerier i såkaldt grisaille-teknikk, flere av dem bevart i Bergen museum. Alle de bevarte maleriene har navn, slik Clausen beskriver, Aaraas, Djupedal, Vengen & Førstund 2000: 205.

seilede jeg fra Svanøe længere ind i Synfjord, fulgt af *Torger Svanøe* og Kone, *Hans Svanøe* og Jomfru [29] *Margrethe Svanøe*, samt *Torger Svanøes* lille Søn *Thomas*.⁵⁴⁸ Desuden vare der adskjellige andre med der fra Øen, saasom: Skolelæreren *Anders*,⁵⁴⁹ hans Fader og Søster, m.fl. Vi roede først til Flogenæs, hvor vi besøgte *Hølge*⁵⁵⁰ og hans Kone (hvilken sidste var syg), og samtalede lidt med dem der om det ene fornødne. Derpaa roede vi derfra til *Tingnæs*,⁵⁵¹ hvor vi ikke ankom forend det var mørkt.

Vi bleve paa det bedste modtagne og indquarterede hos den kjære Gjæstgiver *Erich Olsen*,⁵⁵² og bestemt Forsamling hos ham til næste Dagen. Mandagen den 6te havde vi om Formiddagen en meget stor Forsamling hos *Erich Olsen*, hvor foruden mig, *Mads Wefring*⁵⁵³ talede meget vakkert til Opbyggelse.

Om Eftermiddagen gik vi fra *Tingnæs* i *Wefring Sogn* over *Fjeldet* til *Ousen*,⁵⁵⁴ omtrent 1 ½ Miil. Denne Fjeldreise var meget besværlig, især for Fruentimmerne. Thi *Fjeldet* var tildeels brat, og vi maatte gaae over mange store, bløde Myhrer. Men *Veiret* var overmaade skjønt, og *Synet* af de overordentlig henrivende skjønne *Dale* som nu og da bølgede fram bag *Klipperne* oplivede os meget, saa jeg slet ikke hørte *Nogen Klage* over *Reisens* *Besværlighed*. Vi kom mod *Aften* først til et lille *Vand*,⁵⁵⁵ hvis *Navn* jeg har glemmt, som vi bleve førte over paa en *Baad*, og vi havde da kuns et lille stykke at gaae til *Gaarden Ousen*, som ligger i en meget smuk *Dal*, gennemstrømmet af en stor *Elv*, og omgiven af uhyre høie, bratte *Fjelde*. *Gaarden Ousen* er en meget stor *Gaard* med en stor pragtfuld *toetages* [30] *Stuebygning*.

[Tirsdagen den 7de September]

Tirsdagen den 7de, vare vi først ude om *Morgenen* at fiske *Lax*⁵⁵⁶ i den forbiløbende *Elv* med et *Garn* som kaldes «*Nout*», men vi fik ikkuns 1. Thi

548 *Thomas*: *Thomas Svanøe* (1837–1900), senere skipsreder.

549 *Skolelæreren Anders*: sannsynligvis ansatt som privatlærer. *Ole T. Svanøe* var svært opptatt av å forbedre skolevesenet, og i årene 1817–1822 hadde han arbeidet for å få startet en lærerskole på *Svanøy*, *Golf* 1996: 81–87.

550 *Hølge og hans Kone*: *Helge Larsson Flokenes* (1785–1846) og *Anna Sofie Larsdatter Vevring* (ca. 1790–1855).

551 *Tingnæs*: nes nedenfor *Vevring kirke*. «Der var skysskifte, handel og gjestgjeveri og i åra 1838–1963 stad for kommunalt styre og stell i dåverande *Vevring kommune*», *Runde* 2025.

552 *Erich Olsen*: *Erik Olsen* (1781–1861), gjestgiver på *Tingneset*, opprinnelig fra *Ål* i *Hallingdal*, tidligere tjenestegutt hos *Ole T. Svanøe*, *Losnegård* 2012: 418–428; *Runde* 2025.

553 *Mads Wefring*: *Mads Wefring* (1819–1894), fra *Vevring*, omreisende haugiansk forkynner allerede fra 16-årsalderen, utdannet seg senere til prest. Forfattet en biografi om sine forkynnesreiser, *Wefring* 1897.

554 *Ousen*: *Osen*.

555 *et lille Vand*: *Svartdalsvatnet*.

556 *fiske Lax*: *Gården Osen* var fra gammel tid kjent for laksefiske, *Losnegård* 2012: 191, 266.

det var nu saa langt hen i Tiden at dette Fiskerie var forbi for Iaar. Omtrent Kl. 10 reiste vi fra Ousen, fulgte af Manden, den kjære Abraham⁵⁵⁷ og hans Kone,⁵⁵⁸ saavel som mange flere.

Vi skulde roe nedad Elven. Men her var et besynderligt Skuespil da vi først skulde til at begynde paa dette Arbeide. Thi lige tæt ved det Sted hvor Baaden laae og vi skulde seile ud, der farer Elven næsten som en Fos lige imod Steenklippen, og snoer dermed i det samme og løber en anden Vei. Og efter al menneskelig Skjønnende var der ikke Udsigter til andet end at vi absolut maatte kastes paa Klippen, Baaden slaaes i Stykker, og vi alle omkomme. Jeg bemærkede dette, men Man loe ad mig og sagde at det gik nok an.

Vi satte os altsaa i Baaden (vi vare to Baade fulde) og satte fra Land. Men hvor forundredes jeg da de slet ikke roede, men lod Baaden drive i en frygtelig Fart hen tæt til Klippen. Jeg skjældte i mit Hjerte de efter mit Skjøn dumme Roerfolk, og tænkte allerede at nu var det forbi hvis jeg ikke ved at svømme kunde redde mig. Men besynderligt, Baaden standsede lidt fra Klippen midt i den rasende Strøm, til stor Forundring for saa mange af os som ikke havde seet dette Under før. Nu satte Roerkarlene Aarerne i Gang, og strax vare vi ude af denne tilsyneladende Fare.

Abraham opløste nu denne Gaade som jeg for min Deel halv havde gjættet, og forklarede for os at idet Vandmassen i en saadan Fart styrter [31] imod Klippen, da strømmer det igjen tilbage underneden i en ligesaa stærk Fart, omtrent $\frac{1}{2}$ Alen under Overfladen. Og naar derfor Baadene ere saa dybtstikkende at Kjølen naaer godt ned i den tilbageløbende Strøm, saa standser Baaden af sig selv. Men kan da ogsaa snart kindre⁵⁵⁹ overkuld dersom Man ikke ere forsigtige med at sætte sig i den Side som vender imod Overflade-Strømmen.

Han fortalte endvidere at adskjellige ere drevne paa Klippen og omkomne, men at Tilfældet da ogsaa altid har været at Baaden har været for høitgaaende og Folkene aligevel uforsigtige nok til at begive sig lige i den rasende Strøm med Baadene, istedenfor ovenfor den stærke Strøm længere oppe i Elven at holde til den modsatte Side i Elven hvor Strømmen ikke er saa stærk.

557 *den kjære Abraham*: Abraham Jacobsen Osen, f. 1786, tok over garden i 1800, Joleik 1980: 624.

558 *hans Kone*: Lovisa Susanna Andersdatter Høydal, f. 1815.

559 *kindre*: kantro.

Vi roede omtrent ½ Miil nedad Elven og Fjorden til Gaarden Steenhovden,⁵⁶⁰ hvor der allerede var bestemt Forsamling og en stor Mængde Mennesker ankomne, hvoriblandt den snille Broder Størker Eielsen,⁵⁶¹ en Broder til Elling.⁵⁶² Han taledede ogsaa der i Forsamlingen til Opbyggelse. Folket i det hele taget lod til at være meget bevægede ved Guds Ords Hørelse. Jeg havde nogen privat Samtale med adskjellige der, isaær med Manden Abraham Steenhovden,⁵⁶³ et meget liderligt og udsvævende Menneske, hvis Forældre vare christelige (hans Moder⁵⁶⁴ lever endnu) og Huset derfor overladt endnu til gudelige Forsamlings Brug. Han syntes at være meget bevæget og endelig sønderknuset og at have fattet et alvorligt Forsæt fra nu af at tjene Herren. Og jeg har senere faaet en Skrivelse fra ham som giver mig Haab om at det er hans alvorlige [32] Mening. Herren hjælpe af sin store Naade til at det kunde ret skee og fuldføres.

Efter Forsamlingen roede vi til Høivigen⁵⁶⁵ for at besøge den elskelige Jacob⁵⁶⁶ og hans Familie. Vi opholdt o[s] ikkuns der et par Timers Tid, for at samtale med disse hjertesnille Venner. Derpaa roede vi om Aftenen længere ud i Fjorden til Hellevigen,⁵⁶⁷ hvor vi bleve om Natten hos den kjære Ludvig⁵⁶⁸ som med sin Kone⁵⁶⁹ og hele Familie ere enige i at tjene Herren. Her havde vi bestemt Forsamling til næste Dagen, Onsdagen den 8de.

[Onsdagen den 8de September]

Der kom en meget stor Mængde Mennesker flere Mile fra op i Fjordene hvor de havde spurgt at jeg var kommen der, som var i Bergen i Vaar. Thi derfra kjendte de mig alle efter Rygtet. Ogsaa her vare Mads Wefring og Størker Eielsen, som begge taledede meget vakkert og grundigt til Opbyggelse. Det er to hjertelig, snille Brødre, omendskjøndt den sidste med adskillige

560 *Steenhovden*: Steinhovden.

561 *Størker Eielsen*: Størker Eielsen (1817–1882), virket som haugiansk predikant fra 1833, bror til den mer kjente Elling Eielsen (se under), Heggteveit 1912–1920b: 704–705.

562 *Elling*: Elling Eielsen (1804–1883), haugiansk predikant, reiste både i Norge, Danmark og Sverige, emigrerte til USA i 1839, Heggteveit 1912–1920a: 185–192. Det er usikkert om Clausen og Eielsen møttes på Eielsens reise til Danmark i 1837, men Clausen hadde i hvert fall hørt om ham fra før.

563 *Abraham Steenhovden*: Abraham Stenhovden, sønn til Peder Abrahamsen Stenhovden som var venn av Hauge, Heggteveit 1905–1911: 198–199.

564 *hans Moder*: Berthe Andersdatter Lauvaasen (1777–1857), Heggteveit 1905–1911: 249–251.

565 *Høivigen*: Høyvik.

566 *Jacob*: Jakob Larson Høyvik, tok over gården i 1838, Joleik 1980: 607.

567 *Hellevigen*: Hellevik, gjestgiveri og tingsted siden 1600-tallet, Gjerde 2025.

568 *den kjære Ludvig*: Ludvig Hellevik (1790–1879) drev gjestgiveriet fra 1825 og utvidet etter hvert handelsvirksomheten.

569 *sin Kone*: Malen Marie Jacobsdatter Osen (1790–1874). Datteren deres Anne Margrethe ble gift med den haugianske predikanten Anders Redal, Buanes 2010.

temmelig indknebnede Begreber og skadelige Fordomme. Jeg taledede adskjelligt med ham derom, og han lod sig overbevise om meget. Efterat havde havt en ualmindelig stor og hjertelig opbyggelig Forsamling, reiste vi fra Hellevigen til Svanøe, hvor vi ankom omtrent Kl. 6 om Aftenen, og bleve af Alle med hjertelig Glæde bødne: «Velkommen tilbage!»

Det havde hele denne Reise op i Fjorden været usædvanlig godt Veir, og jeg havde ogsaa været usædvanlig rask og vel tilpas. Men nu forandredes begge Dele paa een Gang, baade Veirligt og mit Helbred, da vi atter kom til Svanøe. Jeg fik først meget heftig Hovedpine, derpaa en forunderlig Mathed i alle Lemmerne. Og omtrent 1 Time efter havde jeg en usigelig smertelig Værk og Bryden igjennem mit hele Legeme. Det var for mig som om alle mine Aarer, Sener og Bene kunde være fyldte med Krudt, der nu antændte af en Ild, skulde [33] til at springe itu.

I en saadan Tilstand laae jeg i 5 Timer, uden at være istand til at røre mig det allerringeste eller give endogsaa den ringeste Lyd fra mig. Der var under al denne Krisis ingen anden Tegn til Liv hos mig end dette ene, at Sveden strømmede uophørlig frem af mig og saa overordentlig stærk at alle mine Klæder, endogsaa de yderste, vare ganske gjennemvaade. Jeg havde min fuldkomne Fatning hele Tiden og kunde høre hvert Ord som blev talet og hver Bevægelse som gjortes, og jeg bad inderlig i mit Hjerte til Herren hele Tiden. Da jeg atter begyndte at komme til Kræfter igjen, saa blev jeg strax iført tørre varme Klæder og inden ti Minutter derefter mærkede jeg ikke til den allerringeste Sygdom. Kuns blot nogen Mathed var bleven tilovers. Næste Dagen, Torsdagen den 9de, holdt jeg mig ganske rolig inde.

[Fredagen den 10de September]

Fredagen den 10de reiste jeg atter frisk og sund paa Legemet bort fra den uforglemmelige, dyrebare Familie, som jeg er sikker paa alle elskede mig. Og aldrig kan jeg andet end elske dem igjen. Den elskelige Kjøbmand *Torger Svanøe* med Kone og Søn fulgte mig tilbage til Bergen. Vi roede først til Furresund og toge derfra med Dampskibet «Christiania» til Bergen. Det var en frygtelig Storm og Modvind og vi kom desaaarsag ikke til Bergen førend om Aftenen Kl. 11, altsaa 4 Timer senere end sædvanligt. Løverdagen den 11te besøgte jeg mange Venner i Bergen, hvoriblandt *Samson Traae*,⁵⁷⁰ *Busk*, *Ingebrechtsen*,⁵⁷¹ *Tofte*, o. fl.

570 S. *Traae*: Samson Thorbjørnsen Traae (1771–1847), venn og handelsmedarbeider av Hauge i Bergen, Heggveit 1905–1911: 187–191.

571 *Ingebrechtsen*: Ukjent.

Søndagen den 12te havde vi en meget stor Forsamling paa Altona. Om Aftenen tog jeg Afskeed med den uforglemmelige Karen Odland paa Solem, hvis barnlige Troe og inderlige Kjærlighed rørte mig overordentlig. Den kjære Helland og Kone tog jeg ogsaa Afskeed med [34] om Aftenen, saavel som mange flere dyrebare Venner hvilke jeg alle overgiver i Herrens Naade-Favn.

[Stavanger og omegn]

[Mandagen den 13de September]

Mandagen den 13de reiste jeg atter fra Bergen med Dampskibet «Christiania» til Stavanger, fulgt af de elskelige Venner Kjøbmand Odland, Selsing og Friisholm.⁵⁷² Klokken var 5 ½ om Morgenen da vi gik ombord paa Dampskibet. Mange, maaskee over 100 Personer, fulgte til Brykken⁵⁷³ og bøde med Taarer i Øinene «Lev vel!» Mit Hjerte var færdigt at springe itu af smertelige Følelser over atter at skulle forlade disse dyrebare Sjæle. Jeg hensank i Afmagt og fornam neppe at jeg kom ombord paa Dampskibet, men Varselskudet af en Kanon vakte mig atter. Jeg gik hen til Reelingen og saae ud i Havnen. Der laae en 8 a 10 Baade fulde af Mennesker, og hvem vare de vel andre end mine Venner som jeg tog Afskeed med paa Brykken, der endnu engang vilde sige mig: Lev vel!

O, hvad saae det dog besynderligt ud at see disse mange taarefyldte Øine som Stjerner at glinse i Morgensolen. Det var for mig som om min Sjæl ganske hævede sig op over alt forkrænkeligt⁵⁷⁴ og det veemodige «Lev vel» forvandlede til et frydefuldt «Velkommen» i de Retfærdiges Pauluner. Jeg stod som en Billedstøtte og mærkede slet ikke at Lyderhorn⁵⁷⁵ var kommen i mellem mig og Bergen. Men havde jeg end glemt at sige «Lev vel» da det lød til mig gennem saa mange Munde fra saa mange Hjerter, saa udraabte jeg det nu med saa megen større Kraft, og det gav Gjenlyd i Fjeldet. Jeg vendte mig omkring og saae da at jeg var omringet af næsten [35] alle Passagererne, hvoraf nogle loe ad mig, andre græd. Jeg gik ned i Kanytten og lagde mig paa en Køie, hvor jeg laae og sov for andre, men ikke for mig selv, indtil jeg kom til Stavanger, hvor vi ankom omtrent Kl. 5 om Eftermiddagen.

572 *Friisholm*: Johan Friisholm (ca. 1769–1843), oprinnelig fra Sverige, hører i Bergen fra 1821, gift med haugianeren Ragnhild Jørgensdatter (1769–1830) fra Svanøy, Øyane 2011.

573 *Brykken*: bryggen.

574 *forkrænkeligt*: forgjengelig.

575 *Lyderhorn*: ett av de sju fjellene som omgir Bergen.

Vi gikk til Kjøbmand *Engel Hansen*⁵⁷⁶ hvor vi bleve modtagne med hjertelig Glæde. Endnu samme Aften blev jeg bekjendt med nogle af de i Stavanger værende christelige Venner. Især søgte jeg at blive bekjendt med den Familie som jeg nu var kommen iblandt. Hr. Engel Hansen fandt jeg at være en meget hjertelig, velmenende Mand, som vel ikke lod til at have meget Omløb i Hovedet. Men langt fra heller ikke paalide deraf. Og en enfoldig Troe og hjertelig Kjærlighed til vor Herre, det havde han vist saavidt jeg kunde skjønne.

Med disse sidste hovedsagelige Egenskaber forbandt hans Kone⁵⁷⁷ desuden en ret i alle Fag gjennemtrængende skarp Forstand og Dømmekraft, som endnu ved vor første Samtale bragte mig til at studse af Forundring. Og det saameget mere da jeg hørte at hun var en Bondedatter, som først i sin voxne Alder kom til Byen uden allermindeste Lærdom eller Dannelselse, blev gift med Hansen, der allerede da havde begyndt at handle. Og hun forestod siden saa at sige Handelen indtil deres ældste Søn, Hans,⁵⁷⁸ blev voksen og kunde tage Byrden paa sig. Thi den gamle *Hansen* har som sagt aldrig havt hverken Mod eller Kraft, uagtet sin bedst Villie, til at forestaae Kjøbmandens udstrakte vigtige Forretninger.

Sønnene Hans (som nu forestaaer Handelen i Faderens Navn) og Andreas⁵⁷⁹ (som er theologisk Candidat) fandt [36] jeg at være meget vakre, venlige og retskafne unge Mennesker, dog som det syntes uden nogen rigtig sand Bekymring for deres Sjæles Frelse og Salighed. Og de kunde vel saaledes bedre antages for fødte end for igjenfødte Christne.⁵⁸⁰ Og det samme syntes jeg ogsaa om Jomfru Anna,⁵⁸¹ og den unge *Madame Hansen*.⁵⁸² Imidlertid vare de saa særdeles goeslige alle sammen at jeg ogsaa snart befandt mig som hjemme der.

576 *E. Hansen*: Engel Hansen Særvold (1780–1844) opprinnelig fra Os, drev med sildehandel, var med i styret for Stavanger Missionsforening, Nome 1942: 215–219.

577 Bertha Hansen (d. 1851).

578 *Hans*: Hans Engel Hansen (1814–1855), kjøpmann og gårdbruker, oppførte senere lystgården «Engels Minde» på Egenes i Stavanger, og kalte den opp etter faren. Huset er i dag fredet, Frafjord u. å.

579 *Andreas*: Andreas Hansen (1816–1877), senere lærer ved den nyopprettede Misjonsskolen i Stavanger, stifter av Karmsund Provstis Lærerforening, prest i Hå og i Bergen, Sunnanå 1952: 78.

580 *bedre antages for fødte end for igjenfødte Christne*: Religionssosiologen Richard Niebuhr (Niebuhr 1957: 19, 54) kommenterte et århundre senere at andre generasjons vakte får troen i arv, slik Clausen ser ut til å mene.

581 *Jomfru Anna*: Anna Hansen.

582 *Den unge Mad. Hansen*: Laurentse Petrea Hansen, f. Svendsen (1815–1878), gift med Hans Engel Hansen i 1838, Frafjord u. å. Da han døde, giftet hun seg med fogden Søren Daniel Schiøtz, lederen for brødrevenene i Stavanger, se note 595.

[Tirsdagen den 14de September]

Tirsdagen den 14de gik jeg og de Bergenske Venner, ledsagede af *Engel Hansen*, ud at besøge nogle af de mange i Stavanger værende snille Venner. Blandt andre *John Haugvaldstad*⁵⁸³ (en gammel, virksom Mand, baade i time-lig og aandelig Henseende), *Torger Siqveland*,⁵⁸⁴ Skolelærer *Johnsen*,⁵⁸⁵ m. fl.

Om Eftermiddagen skrev jeg til *Kongsberg*⁵⁸⁶ til de derværende Venner og om Aftenen havde vi Forsamling hos *Hougvaldstad*, hos hvem jeg siden blev den Nat. Næste Morgen, Onsdagen den 15de, fulgte jeg med *Hougvaldstad* ud til et *Fjerdings Jord*⁵⁸⁷ han har et *Fjerdingsvei* fra *Byen*, og vi havde i denne Tid megen hjertelig og nyttig Samtale med hverandre. Og jeg fandt meget opbyggeligt og lærerigt i hvad denne gamle erfaringsrige *Christen* fremførte. Og hans simple, gammeldags[e] Sprog med det noget særdeles langtrukne *Udtale*⁵⁸⁸ forøgede, syntes jeg, det indtryksfulde og høitidelige i *Foredraget*.

Om Eftermiddagen bivaanede jeg en Forsamling hos *Haugvaldstad*, hvor nogle af de ældste og meest erfarne *Christne* af *Byen* vare komne sammen for at raadslaae med hverandre om hvorledes de bedst skulde gaae deres *Sag* an for at faae oprettet et *Missions-Institut* i *Norge*. Den kjære unge *Kjøbmand Ramsland*⁵⁸⁹ (*Ramsland* og *Hougvaldstad* har nylig været i *Hamburg* og *Kjøbenhavn* denne *Sag* [37] angaaende)⁵⁹⁰ fortalte først i *Korthed* hvad *Underretninger* og *Oplysninger* de fik paa *Instituterne* i *Hamburg*, saavel som hos *Hr. Pastor Hass*⁵⁹¹ i *Kjøbenhavn* angaaende denne *Sag*, og fremsagde derpaa sin *Mening* om hvorledes *Man* helst og bedst burde gjøre.

583 *J. Haugvaldstad*: *John Haugvaldstad* (1770–1850), leder for haugianerne i Stavanger, drev en rekke forretninger og var initiativtager til opprettelsen av både barnehjemmet *Josefinestiftelsen* i 1834 og *Det norske misjonsselskap* i 1842 (se under), *Haugvaldstad* 1905; *Heggtveit* 1905–1911: 355–371.

584 *T. Siqveland*: *Torger Siqveland* (1779–1861), garver fra *Time* på *Jæren*, bodde mange år i *Arendal*, flyttet tilbake til *Stavanger* i 1839, *Heggtveit* 1912–1920a: 153–158.

585 *Skolelærer Johnsen*: Ukjent.

586 *skrev jeg til Kongsberg*: *Brevet til vennene i Kongsberg* og et brev fra *Clausen* til de samme vennene sendt fra *Arendal* ble utgitt i bokform av haugianerne i *Kongsberg* (*Clausen* 1842) og er gjengitt i *Andersen* 1921: 21–26.

587 *Fjerdings Jord*: *Fjering* brukt som arealenhet kunne på landsbygda ofte betegne en firedel av et sogn.

588 *særdeles langtrukne Udtale*: *Haugvaldstad* var beryktet for sin klynkende og sakte tale, *Langhelle* 2015; *Molland* 1979: 77.

589 *Ramsland*: *Peder Ramsland* (1813–1877), kjøpmann og skipsreder, medlem av formannskapet i *Stavanger*, også kjent som svigerfaren til forfatteren *Alexander Kielland*, *Nome* 1942: 336–337.

590 *har nylig været i Hamburg og Kjøbenhavn*: Om *Haugvaldstads* og *Ramslands* studietur, se *Nome* 1942: 336–337.

591 *Hr. Pastor Hass*: Den danske presten *Ludvig Daniel Hass* (1808–1881) var aktiv i vekkelsesmiljøet på *Sjælland*, oppholdt seg i 1840 i *København* og reiste i 1842 som misjonær til *Smyrna*, *Baagø* 1960: 144.

Hougvoldstad bekræftede hvad Ramsland havde fremført, og fremsagde nu sine Meninger der i det væsentlige vare ligesom Ramslands. Siden fremsagde enhver af alle vi andre hvad vi havde at erindre, og Resultatet blev dette at: et Udkast skulde i Korthed udarbejdes og sendes omkring til alle Norges Byer, saavel som adskjellige Steder paa Landet. Og dette Udkast⁵⁹² skulde indeholde: 1) Forslag om at <at> udsende de unge christelige Mennesker som have Lyst og Evne til at gaae ud til Hedningene som Missionæirer, enten til Hamborg⁵⁹³ eller Barmen⁵⁹⁴ for paa et Institut at uddannes og erholde de fornødne Kundskaber dertil; samt Beregning over hvad hvert Subject paa et saadant Institut aarlig vilde koste. 2) Forslag om at oprette et Missions-Institut i Norge, i hvad Orden og paa hvad Maade det bedst kunde skee, hvad Omkostninger dertil omtrentlig vilde medgaae og paa hvad Sted det helst syntes burde være. Og endelig Stavangernes egen Erklæring i denne Sag, nemlig at da det sidste– et Missions-Instituts Oprettelse i Norge– syntes i alle Tilfælde at være det meest hensig[t]smæssige, saa stemmede de helst derfor! Forsamlingen begyndte med Bøn og Sang, og endte ligeledes med Bøn og Sang. Der var noget særdeles høitideligt ved al denne Forhandling, som foregik med en udmærket Orden, A[l]vor og Kjærlighed.

Om Aftenen besøgte jeg Odland, Selsing og *Engel* Hansen, Brødremenighedens Forsamling (Bibellæsning) hos [38] Landfogden Hr. Schjøtz,⁵⁹⁵ men vi kom saa sildig at vi ikke fik at høre mere end en meget hjertelig enfoldig Bøn som Schjøtz bad, og nogle deilige Psalmer som hans Kone⁵⁹⁶ og nogle andre Damer afsang saa deiligt at jeg næsten blev som henrykt over at høre derpaa. Bagefter samtalede vi meget om det ene fornødne, at faae være Sjælefredste, og jeg passede det allernøieste paa jeg kunde for at finde hvad forkeert de mueligt kunde fremkomme med.⁵⁹⁷ Men jeg fandt Intet! Jeg blev førend vi tog Afskeed inviteret at besøge dem igjen en anden Dag som jeg ogsaa lovede.

592 *udkast*: Brev fra John Haugvaldstad oktober 1841, <https://media.digitalarkivet.no/view/130360/374>. Det såkalte andre sirkulære, av lignende innhold, ble sendt ut samme høst, Nome 1942: 347–351.

593 *Hamborg*: Det nord-tyske misjonsselskap holdt til i Hamburg, der Haugvaldstad og Ramsland hadde vært.

594 *Barmen*: Det rhinske misjonsinstitutt holdt til i Barmen, der den norske Afrika-misjonæren Hans Christian Knudsen hadde studert, Knudsen 1867.

595 *Landfogden Hr. Schjøtz*: Søren Daniel Schjøtz (1796–1863), fogd over Jæren og Dalane og forstander for herrnhuterne, eller brødremenigheten, i Stavanger, som pleide å møtes i 2. etasje hos familien Schjøtz, Odland 1999–2005.

596 *hans Kone*: Charlotte Petrea Rosenkilde (1800–1850).

597 *hvad forkeert de mueligt kunde fremkomme med*: Haugianerne hadde siden Hauges tid et anstrengt forhold til brødremenigheten og mente at de «tok for lett på frelsen», se blant annet Thrapp 1908.

[Hos kvekerne]

[Torsdagen den 16de September]

Næste Dag, Torsdagen den 16de, skrev jeg først lidt om Morgenens, derpaa gik jeg og Odland Kl. 10 om Formiddagen til Qvækeren Elias Tastad,⁵⁹⁸ fulgte af Candidat Hansen dertil, for at tale med ham og bivaane den hos ham værende Forsamling fra Kl. 11 til 12. Jeg fandt i Elias Tastad en meget kjærlig og moderat Mand med en meget god Forstand og gode Bibelkundskaber. Han sad og underviste nogle Børn i Regning da vi kom (hans væsentligste Bestilling er som Navigateur, at lære unge Sømænd Styrmandskabet). Han havde paa Hovedet en meget stor Hat, med uforholdsmæssigt bred Skygge. Saa snart han saae os komme ind ad Dørren, reiste han sig strax og kom os med megen Venlighed imøde, dog uden at tage Hatten af eller hilse,⁵⁹⁹ men med den kjærlige Ytring at det glædede ham særdeles at see os i sit Huus.

Han førte os derpaa op paa Forsamlings-Salen, en lille hyggelig Stue, hvori var en mængde Bænke for Folk at sidde paa. Her satte vi os nu ned alle 4 og begyndte at tale sammen med hverandre om adskjellige Ting, og snart kom vi til at tale om hvad der egentlig var Hensigten for vort Besøg, nemlig: Qvækernes Grundsætninger.⁶⁰⁰ [39] Vi talede først om den Ærbødighed Man er skyldig at vise imod Gud og imod Næsten,⁶⁰¹ og han, Tastad, udtalede sine Anskuelse herover som over alt andet med den ham egne Aabenhed og Kjærlighed. Og angaaende denne første Punct udtalede han sig omtrent saaledes:

Mennesket, som skabt og opholdet, igjenløst og helliggjort af Gud, staaer umiddelbart under hans Forsorg, Bestyrelse og Regimente, modtager og fra ham alle gode og fuldkomne Gaver, og kan hver Dag i smaat som stort see tydelige Beviser paa hans uendelige Majestæt og Herlighed. Og her tilsiger os da vor Fornuft at ham maae vi ære, elske og tilbede. Og da vi, jevnvides ved at betragte Gud i Skabningen den synlige, tillige nødvendig maae betragte Skabningen i og for sig selv, saa finde vi fornøftigviis snart at selv Mennesket, den ypperste af alle synlige Skabninger, staaer saa langt under Skaberen at Man ingenlunde maae tildele dem lige Ære og Tilbedelse endogsaa i det udvortes, og aller mindst Skabningen mere end Skaberen.

598 *Elias Tastad*: Elias Tastad (1788–1863) grunnlegger av og leder for kvekersamfunnet i Stavanger.

599 Om kvekernes skikk med å ikke ta av hatten for andre, men bare vise Gud ære, se note 601.

600 *Qvækernes Grundsætninger*: Kvekernes teologi var blitt sammenfattet av Robert Barclay i 1676 i *The Apology for the True Christian Divinity*. Boken ble oversatt til dansk i 1738 under tittelen *Forsvar for Den Sande Christelige Theologi, Som Den Kundgjøris Og Praedikis Af Det Folk, Som, Af Foragt, Kaldis Quaekere*.

601 *om den Ærbødighed Man er skyldig at vise imod Gud og imod Næsten*: Jf. Barclay 1848: 357–359.

Tage vi derhos Religionen til end vissere Ledestjerne, da finde vi allevegne Vidnesbyrd om at Gud ikke alene bør, men ogsaa vil æres over alle andre Ting, og at han har reent ud erklæret at han ingenlunde vil give nogen anden sin Ære, hverken i Himlen oventil eller paa Jorden nedentil, eller i Vandet under Jorden, osv.

Og paa Grund heraf, sagde han videre, kan jeg med god Samvittighed ikke give noget som helst Menneske saa megen Ære som Gud, under hvad Navn og Skin det end skulde være. Vel maae jeg vise Agtelse og Kjærlighed imod alle, men den Agtelse og Ærbødighed som Gud fordre af os naar vi enten bede til ham eller betragte [40] hans Ord, den kan jeg ingenlunde tildele Mennesket i lige Maal og Maade. Thi da gjorde jeg Gud og Mennesket lige. Dette var omtrent Forklaringen som han fremførte angaaende denne Punct.

Derpaa begyndte vi at samtale om den Kjærlighed vi som Mennesker og Borgere maae have til vort Fædreland og de Pligter der paaligger os til samme, især i Krigs-Tilfælde.⁶⁰² Herover erklærede han sig omtrent saaledes: Som Christne ere vi Pillegrimme her og have kun at ansee Verden som vort Udlændigheds-Land, men derimod Himlen som vort Fædreland. Som Christne maae vi taale Forfølgelse, men ikke selv forfølge andre; slaaes, men ikke slaae igjen; ikke give Lige for Lige eller gjengjelde Ondt med Ondt, men naar nogen slaaer os paa en Kind, da at vende ham den anden, etc.

En Christens Rustning og Vaaben skal være: Troens Skjold, Saliggjørelsens Hjelm, Kjærlighedens Pantser, Ordets og Bønnens Sværd. Hans Stridsmaade skal være at elske sine Fjender, at velsigne dem som ham forbande, gjøre dem godt som ham hade, bede for dem som gjøre ham skade og forfølge ham. Og hans Seier skal da være at vandre her paa Jorden som den himmelske Faders Børn, og engang som Arvinger at indtage Riget.

Al Krig og Blodsudgydelse er en Følge og Frugt af Synden, og saaledes som det udøves er det altid Synd i og for sig selv betragtet, endskjønt Gud vel kan bruge det som et Tugtens Riis til at straffe de Ugudelige, og ogsaa deraf udlede noget skjult godt for sine Børn. Og maatte Peder ikke gribe til det legemlige Vaaben for at forsvare sin Herre og Mester, men fik den Befaling at stikke Sværdet i Skeden.⁶⁰³ Thi alle de som dræbe med Sværd, skal omkomme ved Sværd! Ja, at Jesus endog [41] lægte Malchi Øre, som Peder havde afhugget, lige ovenpaa sin Tale og Irettesættelse til Peder og

602 især i Krigs-Tilfælde: Jf. Barclay 1848: 373–381.

603 Og maatte Peder ikke gribe, osv.: Joh 18:10, Matt 26:51–52.

for alt Folkets Øine. Maatte Peder taale saadan Irettesættelse fordi han med Sværdet i Haanden vilde forsvare sin Herre og Mester, Himlens og Jordens helligste Gud og Konge, mod den ryggesløseste Ugudelighed og Vold og mod det sorteste Forræderie, hvad maae da ikke de taale, og visselig med Rette taale, for Dom og Irettesættelse som gribe til Sværdet for at forsvare Støv og Aske, ja endogsaa Egenære og Ugudelighed, som udøse meget uskyldigt Blod, som oftest for Ærgjærrigheds og Erobringssyges Skyld, eller i aller ædleste Tilfælde kuns for jordisk Velstands og Nyttes Skyld.

Alt dette maae en Christen skye og flye vil han beholde en reen og uskadt Samvittighed. Han maae med Kjærlighed, Sagtmodighed, Taalmodighed, Ydmyghed og Selvfornægtelse taale at lide Vold, men aldrig øve Vold. Thi han veed at den som hersker over sit Sind er bedre end den der indtager en Stad, og hans Løsen maae altid være: at leve er mig Christus, at døe er mig en Vinding!⁶⁰⁴

I Henseende til Krigen i det gamle Testamentes Tid imellem Jøderne og de hedenske Folkeslag, f. Ex. Kanaans Lands Indtagelse af Israeliterne, under Mose, Josva og andre Feltherrer~~<er>~~s Anførsel efter Guds umiddelbare Styrelse og Anordning, da erklærede han sig saaledes: at alt i det gamle Testamentes Tid vare Skykker⁶⁰⁵ ell[e]r Forbilleder, deels paa Christus i hans Person, Lidelse og Gjæringer; deels paa hans Menighed i det nye Testamentes Tid, hvad den skulde gjøre og lide. Men som Skygger og Forbilleder <skulder> skulde det aldrig gaae over i den samme gamle Form, fra det gamle til det nye Testamentes [42] Tid. Men hvad der i det gamle Testamentes Tid var gjort legemligt og udvortes som Spaadom og Forbillede, skulde i det nye Testamentes Tid enten aldeles være ophørt i Christi Person eller vedblive i Henseende til det aandelige og indvortes.

Og saaledes var det ogsaa med det gamle Testamentes Krige, eller rettere sagt: det jødiske Folks Krige efter Guds Befaling i det gamle Testamentes Tid. De skulde være Forbillede paa den Strid og Kamp som Jesus skulde føre, ikke legemlig men aandelig, imod Slangen og hans Sæd, for igjen som den rette Moses at udføre sit Folk af det aandelige, ægyptiske Trældoms-Aag hvorunder de trællede. Ved sit blods røde Hav som han udøste til Alles Synders Forladelse saa mange som troe paa ham, skiller han dem fra Djævelens Overmagt og Vold. Dog maae de vedblive at kjæmpe mod mange Fjender ved hans Magt saalænge de vandre her i Udlændigheds-Ørkenen,

604 at leve er mig Christus, osv.: Fil 1:21.

605 Skykker: skygger.

daglig udrense Synden af deres Hjerter ved Jesu Christi Kraft, og ikke lade nogen vitterlig blive tilovers, men uden Skaansel korsfæste hver Kjødets Lyst.

Dette, sagde han, er efter min Overbeviisning Betydningen til det nye Testamentes Tid, af de Krige som af Gud bleve befalede i det gamle Testamentes Tid. Og som end mere kan med Vished sluttet deraf, at da Jøderne først havde indtaget Kanaan, da maatte de ikke krige mere, men skulde nu nedlægge deres Vaaben for i Stilhed at varetage deres Gudstjeneste og stille, borgerlige Forretninger; forsvare hvad de havde, men ikke tragte efter mere. Derimod, saalænge de endnu vandrede i Ørken, da havde de hverken Rist eller Roe, Dag eller Nat, men idelig Kamp og Strid indtil de fik indtaget Kanaan. Det kan lignedes ved Jøderne i det gamle Testamentes Tid, som vel havde Forjættelsen om Christus og Saligheden i ham, men dog bestandig gik og trælledes under [43] Loven at ophylde dens Bud, Ceremonier og gudstjenstlige Skikke, for derved at udrydde Synden og vinde Saligheden. Men alt var forgjæves indtil Løven af Juda Stamme kom, nemlig Jesus Christus, Guds og Menneskers Søn, der blev Lovens Ende til Retfærdighed for hver den som troer. Desuden havde Jøderne Guds egen, udtrykkelige Befaling for at bane sig Plads i Kanaans Land, med Sværdet i Haanden og ligeledes forsvare det.

Men saaledes er det ikke med os Christne. Thi Christus selv erklærede for Pilati Domstoel: mit Rige er ikke af denne Verden.⁶⁰⁶ Var det det, da skulde vel mine Tjenere have stredet for at jeg ikke var bleven overleveret til dig. Men mit Rige er Sandhedens Rige, jeg er derfor kommen til Verden at jeg skal vidne Sandhed, og hver den som elsker Sandhed og beflitter sig paa Dyd, den anseer jeg for een af mine Undersaatte. Han udrustede ikke sine Disciple med legemlige Vaaben, da han udsendte dem med Kongebud (Denne nye Oversættelse⁶⁰⁷ af Math. 28 Capitel 19 Vers blev jeg meget forundret over at høre anvendt af en Qvæker, da deres egentlige Hovedvildfarelse bestaaer i Daabens Forkastelse, i Henseende til det udvortes. Men jeg glemte at tale mere med ham derom.) at gjøre alle Folk til sine Diciples, i det de døbte dem i Faderens, Sønnens og den Hellig-Aand. Nei, uden Guld eller Sølv eller Kobber i deres Belte, uden Taske til at reise

606 *mit Rige er ikke af denne Verden*: Joh 18:36.

607 *Denne nye Oversættelse*: J. C. Lindberg havde i 1839 offentliggjort en ny oversættelse av dåpsbefalingen i Matt 28:19 som et ledd i sin disputt med baptistene (*Nordisk Kirke-Tidende* 1839, s. 839–845, 849–856). Den nye oversættelsen ble brukt i forsvar av den tradisjonelle barnedåpen, Baagø 1958: 332. Clausen var overrasket over at en kvæker, som ikke praktiserte barnedåp, brukte den nye oversættelsen.

med, uden to Kjortler, uden Sko og uden Stav sendte han dem, som Faar midt iblant Ulve.

Heller ikke søgte Apostlene nogensinde med Sværdet at bane sig Vei eller forsvare sig saaledes som Mahomed gjorde.⁶⁰⁸ Nei, de omkom hellere ved Sværd end de greb til Sværd, og indskjærpede altid den Lærdom at adlyde Gud [44] mere end Menneskene! Først senere hen, da Constantin gjorde den christne Religion til Statsreligion⁶⁰⁹ og hyklere i Tusindtal, for timelig Fordeels Skyld, udraabte Jesu Navn til et Skalke-Skjul for Ondskab og Uretfærdighed, først da fandt Man saakaldte Christne i Krigernes Rækker og vel stundom ogsaa virkelige Christne, der enten for svage til at turde modstaae Overmagten eller vildledede af den kjødelige Fornuft i dette Stykke, deels selv deeltog i Krigene, deels bifaldt at andre gjorde det.

Jeg sad fuld af Forundring over den Iver og Begeistring hvormed han udtalede dette, som jeg troer omtrent at have gjengivet med hans egne Ord. Dog laae der under al den Tale en vis behagelig Rolighed i hans Ansigt, og jeg saae slet ikke det mindste Tegn hos ham til nogen Skjælven som jeg havde formodet allerhelst maatte følge med en saadan Begeistring.

Angaaende Eeds Aflæggelse⁶¹⁰ forklarede han sig saaledes: at han ansaae den for et Menneskebud og Forpligtelse som var stridende imod hvad Jesus siger: I skulle aldeles ikke sværge, men Eders Tale skal være ja, ja, nei, nei. Thi hvad som er over dette, er af den Onde.⁶¹¹ Og han syntes derfor at han eller nogen Christen ikke kunde gjøre Eed, for deres Samvittigheds Skyld, samt at en Christens alvorlige Ja el[l]er Nei maatte have mere Vægt end alle Menneskebud og Paafund.

Vor Samtale blev nu afbrudt af nogle andre Qvækere som kom ind til os for at holde deres Andagt. Jeg, Odland og Hansen satte os tilbage i Stuen paa en Bænk, for der at bivaane Forsamlingen. Det varede kuns nogle faa Øieblikke, saa vare de alle samlede. I alt 13 Personer, nemlig 4 Mands personer, alle med store, bredskykkede Hatte paa Hovederne, og 9 Fruentimmer med almindelig Klædedragt. Mandfolkene satte dem ved den ene og Fruentimmerne ved den anden Side i Stuen, uden at en eneste Lyd hørtes fra nogen af dem (Sang bruge de aldrig). [45] Mandfolkene havde hele Tiden Hattene paa Hovederne. Saaledes sad de en heel Time uden at

608 saaledes som Mahomed gjorde: Muhammeds erobring av Mekka i 630.

609 da Constantin gjorde den christne Religion til Statsreligion: Keiser Konstantin legaliserte kristendommen gjennom Milanedikket i 313.

610 Angaaende Eeds Aflæggelse: Jf. Barclay 1848: 365–373.

611 Eders Tale skal være ja, ja, nei, nei, osv.: Matt 5:33–37.

give mindste Lyd eller Bevægelse fra sig. Derpaa tog den ene den anden i Haanden igjen, og gik derpaa stiltiende bort allesammen. Og jeg, Odland og Hansen bleve alene tilbage.

Da nogle faa Øieblikke var gaaet, kom Elias Tastad igjen op paa Salen og vi begyndte atter vor Samtale. Jeg spurgte ham hvorfor de ikke sang Psalmer,⁶¹² naar de kom tilsammens, da dog Paulus formaner og opmuntrer til: at synge Psalmer og aandelige Sange og lege yndeligen for Herren i vore Hjerter.⁶¹³ Og samme Apostel et andet Sted siger, at naar I komme tilsammen med hverandre, da haver den ene en Formaning, den anden en Psalme, osv. at alle Ting kan skee med Orden, til Opbyggelse.⁶¹⁴

Herpaa svarede han at naar der i Skriften tales om at synge Psalmer, da forstaaes ikke derved saadanne sammenstuderte Riim som Man i Almindelighed nu bruge at kalde Psalmer og Sange. Men derved forstaaes den høieste og mest opløftende Maade at bede, love og takke paa, eftersom Aanden indgav dem det, uden at indrette Ordene efter en vis Form eller Melodie. Saaledes var Davids Psalmer heller aldrig affattede paa Riim eller afsjungne med nogen Regelmæssig Tone, men i det høieste omtrent som Præsterne nuomstunder messe Collect og Epistel for Alteret.

Jeg spurgte derpaa videre om hvorfor de ikke bad, læste eller taledede noget høit⁶¹⁵ til Opbyggelse naar de kom tilsammen, men derimod sad og taug saa aldeles stille allesammen. Hertil svarede han at de holdt stille for Herren og ventede paa hvad Aanden vilde indgive dem. Bibelen havde de altid at kunne læse i, men det var ogsaa nødvendigt at komme sammen [46] undertiden og holde stille for Herren og vente paa Aanden, som skulde lære dem alle Ting og minde dem om alt hvad Jesus havde lært dem.

Jeg spurgte videre hvad Vished de kunde have for at det var Guds Aand⁶¹⁶ som drev dem naar de taledede, og ikke ligesaa godt den lede⁶¹⁷ Satan som jo ogsaa kan iklæde sig en Lysens Engels Skikkelse, sætte sig paa Guds Stol og give sig ud for at være Gud. Han svarede: vi have deri den samme Vished som I, at Bibelen er Guds Ord nemlig det indvortes Aandens Vidnesbyrd i vore Hjerter der aabenbarer for os hvad der er Sandhed og hvad der er Løgn. Jeg spurte om hvorledes dette Vidnesbyrd egentlig kom hos dem⁶¹⁸

612 *hvorfor de ikke sang Psalmer*: Jf. Barclay 1848: 276–278.

613 *synge Psalmer og aandelige Sange, osv.*: Ef 5:19.

614 *naar I komme tilsammen med hverandre, osv.*: I Kor 14:26.

615 *hvorfor de ikke bad, læste eller taledede noget høit, osv.*: Jf. Barclay 1848: 238–276.

616 *hvad Vished de kunde have for at det var Guds Aand, osv.*: Jf. Barclay 1848: 253–256.

617 *lede*: afskyelige, vemmelige.

618 *hvorledes dette Vidnesbyrd egentlig kom hos dem, osv.*: Jf. Barclay 1848: 241–247.

og paa hvad det grundede sig. Han svarede: det naturlige Menneske fatter ikke de Ting som høre Guds Aand til, de ere ham en Daarlighed og han kan ikke forstaae dem. Thi de dømmes aandeligen.

Han kunde nu nok høre, vedblev han, at jeg var et blot naturligt Menneske. Thi ellers vilde jeg ikke komme med et saa daarligt Spørgsmaal om hvorpaa Aandens Vidnesbyrd grunder sig. Thi det behøver jo ikke, sagde han, at grunde sig paa noget, men alle guddommelige Oplysninger udenfra maae grunde sig paa det. Baade Hansen og jeg indvendte adskjelligt imod ham i dette Tilfælde især, men der var intet at udrette.

Jeg spurgte ham om hvad han syntes om vore tre Apostolske Troes-Artikler.⁶¹⁹ Han svarede at han brød sig ikke syndeligt om dem. Thi de vare sammensmedede af Papisterne for at vedligeholde Vanddaabens Anseelse. Vi søgte at overbevise ham om det urigtige i denne sin Mening, men forgjæves. Han kunde her slet ingen Grunde fremføre, men vilde langt fra heller ingen antage. Jeg spurgte ham af [47] hvad Grund han foragtede den udvortes Daab med Vand,⁶²⁰ da dog Jesus udtrykkelig har sagt at hvo som ikke bliver født af Vand og Aand, kan ikke indkomme i Guds Rige.⁶²¹ Herpaa svarede han: Jesus sagde efterat han havde givet Disciplene Befaling at de ikke maatte vige fra Jerusalem men bie efter Faderens Forjættelse, som de havde hørt af ham: Johannes døbte vel med Vand, men I skulle døbes med den Hellig-Aand ikke længe efter disse Dage, *Apostlernes Gjæringer 1 Capitel 5 Vers.*

Jeg sagde, at Jesus jo ingenlunde afskaffer eller forbyder Vanddaaben hermed, ikke heller lover den Hellig-Aands overordentlige Udgydelse saaledes til Alle som til sine Disciple. Thi at det var dem særdeles han meente her, var, syntes mig, klart deraf at de skulde bie i Jerusalem hvilket ikke kunde være sagt om alle Christne til alle Tider, da de jo saa ogsaa maatte reise til Jerusalem og bie der indtil Aanden sendtes de og dette kunde jo ikke skee endda uden 70 Aar efter Christi Fødsel da Jerusalem siden blev forstyrret.⁶²²

Desuden udsendte Jesus jo sine Disciple ligesaavel for at døbe som for at prædike Evangelium, Mathæus 28 Capitel 19 Vers, og i *Apostlernes*

619 *hvad han syntes om vore tre Apostolske Troes-Artikler:* Jf. Barclay 1848: 189–192. De oldkirkelige beken- nelsene (den apostoliske, den nikenske og den athanasianske trosbekjennelsen) var statlige beken- nelseskriterier i både Danmark og Norge, jf. Grunnloven § 2 og Norske Lov/Danske Lov 2-1.

620 *af hvad Grund han foragtede den udvortes Daab med Vand:* Barclay 1848: 278–302.

621 *hvo som ikke bliver født af Vand og Aand:* Joh 3:5.

622 *da Jerusalem siden blev forstyrret:* Jerusalem ble ødelagt av romerne i år 70.

Gjærninger 8 Capitel 3b–8 Vers taler jo ogsaa udtrykkelig om at Philippus døbte Kammersvenden med Vand.

Hertil svarede han: ja, du kan gjerne blive under Verdens Børne-Lærdom, men jeg har Aandens Vidnesbyrd i mit Hjerte, at det er ikke rigtig og holder mig derfor til hvad Paulus siger: *Ebreerne* 6 Capitel: Derfor, da vi lade det Christi Begyndelses-Ord fare, lader os fare frem til Fuldkommenhed, i det vi ikke atter lægge Grundvold til Omvendelse fra døde Gjærninger og Tro til Gud. Til Daabers Lærdom og Hænders Paalæggelse [48] og Dødes Opstandelse og en evig Dom. Og dette ville vi gjøre, dersom Gud det tilsteder, osv.⁶²³ Jeg nyder daglig Daab og Nadvere i Aanden hos min Frelser og alt det udvortes anseer jeg kun for tomme Skikke.

Vi søgte at overbevise ham om det gruelige og vildfarende i disse hans Meninger, men forgjæves. Og da der kom Bud at vi skulde komme hjem at spise til Middags (Kl. var 2 1/2), saa maatte vi skilles fra Tastad, der fulgte os til Døren og tog meget kjærligt Afskeed med os. Jeg var inderlig bevæget over denne Samtale, og Jesu Ord til de skinhellige Pharisæer: «I afsile Myggen, men opsluge Kamelen»⁶²⁴ stode mig meget mærkelig for den ganske Dag.

Om Eftermiddagen skrev jeg til Mjelva, Jensen og Bache i Drammen og om Aftenen spiste jeg hos Hr. Kjøbmand S. Gundersen,⁶²⁵ tilligemed de Bergenske og mange andre Venner. Og vi havde megen opbyggelig Samtale med hverandre. Jeg og Odland laae om Natten hos Ramsland.

[Stavanger og Karmøy]

[Fredagen den 17de September]

Fredagen den 17de besøgte vi og samtalede med adskjellige Venner omkring i Byen, og om Aftenen havde vi en meget opbyggelig Forsamling hos Bagermester Roal⁶²⁶ paa Strandgaden.

Lørdagen den 18de besøgte jeg og Odland om Formiddagen Hr. Schjøtz og samtalede lidt med disse hjertelig, snilde Folk. Om Eftermiddagen kjørte vi en heel Flok ud til Sandnæs, omtrent 1 Miil fra Byen, hvor vi om

623 Derfor, da vi lade det Christi Begyndelses-Ord fare, osv.: Heb 6:1-3.

624 I afsile Myggen, men opsluge Kamelen: Matt 23:24.

625 Kjøbmand S. Gundersen: Sivert Gundersen (1802–1882), opprinnelig fra Sokndal, kjøpmann og skipsreder, svigersønn av haugianeren Svend Ruud i Bergen, Golf 1996; Skadberg 2010: 51–52.

626 Bagermester Roal paa Strandgaden: Roald Larsen (f. 1787) som fra 1828 bodde i Nedre Strandgate 16 i Stavanger, Rygh 1994: 3.

Aftenen havde Opbyggelse hos Teglmesteren Hr. Kjøl.⁶²⁷ Søndagen den 19de gik jeg og nogle af Stavanger-Vennerne til Gaarden Sanne,⁶²⁸ omtrent ½ Miil syd-vest for Sandnæs, og vi havde der en meget stor Forsamling om Middagen. Om Eftemiddagen gik vi atter til Byen (Stavanger), omtrent [49] 20 Personer ifølge med hverandre, som vare komne ud til Sanne fra Byen.

Hos *Engel* Hansen samledes jeg igjen med den kjære Odland, hvem jeg nu snart skulde skilles fra. Vi fik næsten ikke sovet den hele Nat, thi der var saameget for os at tale sammen om. Vore Hjerters Bække fløde over deres Bredder thi snart skulde vi skilles ad, og maaskee for aldrig mere at samles med hverandre her i Verden. Jeg kunde ikke undres over at jeg selv maatte røres ved at skilles fra denne dyrebare Ven og Broder til hvem mit Hjerte var knyttet med et for mig selv ubegribeligt, fast Baand. Men at han, den gamle, med graae Haar kronede, og meget erfarne Christen saa ganske hensmeltede i Veemods-Taarer for at skilles fra mig fremmede, unge og uerfarne Menneske, det havde jeg aldrig formodet, ja end ikke troet kunde være mueligt.

Mange Planer udkastede han for hvorledes vi atter skulde kunne komme tilsammen og blandt disse var ogsaa denne at jeg skulde have hans Gaard Solem i Forpagtning. Men da jeg allerede var bestemt paa om det saaledes var Guds Villie, at gaae ud til Hedningene som Missionair,⁶²⁹ saa kunde jeg ikke antage hans gode, fordeelagtige Tilbud.

[Mandagen den 20de September]

Mandagen den 20de reiste vi, jeg, Odland, Selsing, Friisholm og 2de Venner fra Stavanger, nemlig Garver Rønneberg⁶³⁰ og Bager Byberg⁶³¹, med Dampskibet «Christiania». Jeg og de to sidstnævnte til Kobbervig⁶³² paa Karmøen, og Bergenserne til Bergen. Omtrent Kl. 10 om Formiddagen kom vi til Kobbervig hvor jeg nu maatte skilles fra de uforglemmelige Sødskende fra Bergen. Vi græd allesammen uophørlig, medens Andre der vare ubekjendte ved vore Hjerters Følelser maaskee kunde lee ad os. Endnu engang

627 *Teglmesteren Hr. Kjøl*: Tjøl Larsen Søiland (1781–1872), teglmester på «Gamle Verket» i Sandnes i en mannsalder, leder for haugianerne i Sandnes, medlem av Høyland herredstyre 1838–1849, Jonasen 1964: 68–69.

628 *Gaarden Sanne*: Sannsynligvis Sande ved Sola.

629 *at gaae ud til Hedningene som Missionair*: Clausen hadde siden tenårene hatt et ønske om å reise ut som misjonær, Pedersen 1964: 314. Se Prest eller misjonær?

630 *Garver Rønneberg*: medlem av kretsforsamlingen av Stavanger misjonskrets i 1850, muligens den samme Rønneberg som ble valgt inn i styret for Stavanger Tractat-Selskab i 1836, Nome 1942: 219.

631 *Bager Byberg*: Anfind Willumsen Byberg (f. 1800), baker og handelsborger, Kielland 1935: 304.

632 *Kobbervig*: Kopervik.

maatte jeg og Odland hvile i hinandens Favn. Endnu engang maatte vore Munde mødes til et [50] vemodigt Broder-Afskeedskys!

Da lød Chefens barske Tordenrøst: «Baadene fra, klar til at seile!» Hurtig var jeg mig løs, sprang i Baaden. Endnu raabte jeg et «Lev vel!», som uvilkaarlig blev besvaret af næsten alle Passagerer, men vist kun taareblandet af tre. Odland tog Plads agter ude ved bagbord Side, hvor han kunde vedblive at see mig og jeg ham endnu nogle Minutter. Dog længe varede det ikke, thi Skibet dreiede om forbi en Klippe som stillede sig imellem os, og vi saaes ikke mere!

O, Odland, kunde du see mig i denne Stund, hvorledes mit Hjerte og mine Øine bløder af kjærlighed til dig- min uforglemmelige Broder! Da vilde du visselig vist forundre dig. Men seer du det end ikke, saa er der dog en som jeg veed der seer det. Og ham vil jeg græde for og bede til for dig, saalenge indtil Øinene briste og Læberne blegne. Ja i Dødens sidste Stund vil jeg, om jeg kan, raabe: Herre Jesu, Forbarm dig over mig og Odland!

Paa Kobbervig havde vi Forsamling om Middagen hos Skrædermæster Wilhelm Aske.⁶³³ Der var ikke mange Folk, men vi havde ikke liden Opbyggelse ved Guds Ords Betragtning under Bøn, Sang og Samtale. Om Eftermiddagen gik vi, fulgte af Aske, til Peder Weaee,⁶³⁴ ½ Miil fra Kobbervig hvor vi havde Forsamling om Aftenen.

[Tirsdagen den 21de September]

Tirsdagen den 21de gik vi om Morgenen fra Weaee til Gaarden Farland,⁶³⁵ hvor Manden Hans⁶³⁶ strax foranstaltede Forsamling til om Middagen. Der var meget Folk, uagtet det var en smuk, travl Høstdag, og mange sagde med Taarer i Øinene da de gik, at disse to Timer vare bedre anvendte end om de havde bleven paa Høstageren.

Om Eftermiddagen gik vi til den hjertelig snille Elias Eliassen⁶³⁷ paa Sandholand, som modtog os med stor Glæde. Der blev strax sendt Bud omkring saavidt det kunde naae, [51] og der kom en stor Mængde Mennesker tilsammen. Bager Anfind Byberg taledede først meget hjerteligt

633 *Wilhelm Aske*: Villum Bjørnsen Aske (1814–1875), oprindeligt fra Rennesøy, utsending fra Kopervik til stiftelsen av Det norske misjonsselskap i 1842, Heggteit 1912–1920a: 169; Lillehammer 1985: 505.

634 *Peder Weaee*: Peder Olsen Vea (1799–1866), Lillehammer 1980: 146.

635 *Farland (Fagerland)*: sør for Åkrehamn.

636 *Manden Hans*: Hans Eriksen Farland (1803–1876), Lillehammer 1980: 550.

637 *Elias Eliassen*: Elias Eliassen Sandhåland (1791–1877), skipper og medlem av formannskapet, Lillehammer 1982: 241.

og opbyggeligt; derpaa læste jeg en kort Prædiken i Samlings-Postillen,⁶³⁸ og sluttede med en Bøn. Alle vare meget rørte saavidt Man kunde slutte af deres taarefyldte Øine. Og de vilde absolut have at jeg enten skulde tøve hos dem over Vinteren eller love at komme igjen næste Sommer. Men jeg kunde ikke give dem Løfte om nogen af Delene. Da reiste en hjertelig, gammel 80 aarig Mand sig op, og udbrød i det han ikke kunde holde sine Taarer tilbage: «Jo i Sommer skal vi samles under Skyggen af Livsens Træe, men jeg tænker at jeg skal komme der førend du. Men saa vil jeg raabe: 'Velkommen' til dig med forklaret Røst naar du kommer!»

[Onsdagen den 22de September]

Onsdagen den 22de gik vi videre fort til Skudsnæshavn, hvor vi ankom Kl. 9 ½ om Formiddagen. Det var vor Bestemmelse at reise tilbage til Stavanger om Eftermiddagen og vi maatte altsaa have Forsamling strax om Middagen hvis der skulde være nogen. Der blev strax skikket Bud omkring at lade Folk det vide, og der blev ogsaa en ikke liden Forsamling hos Gjæstgiver C. Corneliussen,⁶³⁹ som tilligemed sin Kone⁶⁴⁰ ere nogle hjertelige Christne.

Om Eftermiddagen da vi vilde til at seile til Stavanger sprang Vinden om og blev lige stik imod, og vi maatte altsaa finde os i at tøve den Dag. Jeg var ikke saa rigtig glad med at tøve, men *Madame* Corneliussen var desmere, og hun kom mig imøde med de Ord: Det er min Skyld at I nødes til at tøve her. Thi jeg bad saa inderlig til vor Herre om at han endelig maatte lægge en Forhindring i Veien at I ikke skulde komme til at reise før i Morgen, og nu seer jeg rigtig at han hørt[e] min Bøn!

Om Eftermiddagen besøgte vi adskjellige christelige Venner omkring [52] i Byen, saa som: Ole Kjeldsen,⁶⁴¹ Ole Michelsen,⁶⁴² K. Knudsen,⁶⁴³ m. fl. Og om Aftenen havde vi atter en meget stor Forsamling hos Corneliussen, og da vi skiltes ad sagde den gamle Ole Michelsen: «Det var godt at vor Herre lagde sig imellem dig og Stavanger i Dag!»

638 *Samplings-Postillen*: Postill utgitt av Hauge i to bind i 1822, populært kalt samlingspostillen siden det var en samling av bidrag fra flere forfattere, Hauge 1826.

639 *Gjæstgiver C. Corneliussen*: Kornelius Korneliussen (f. 1810), handelsborger, skipsreder og havnefogd, Langhelle 1999: 229; Svendsen 1996: passim.

640 *sin Kone*: Kristine Olsdatter (f. 1810), opprinnelig fra Stavanger, Lillehammer 1982: 746

641 *Ole Kjeldsen*: Ola Kjelsen (f. 1809), landhandler og ordfører, Langhelle 1999: note 117; Lillehammer 1982: 422.

642 *Ole Michelsen*: Ola Mikkelsen (1776–1845), losoldermann, Lillehammer 1982: 732.

643 *K. Knudsen*: Knud Knudsen (1800–1868), handelsborger, skipper, skipsreder, Lillehammer 1982: 732.

[Torsdagen den 23de September]

Torsdagen den 23de reiste vi atter tilbage til Stavanger. I Stavanger holdt jeg mig indtil den 4de October og havde denne Tid Leilighed til at lære mange Folk og mange Meninger at kjende. Et usædvanligt Livsrøre er der i denne Bye, baade i aandelig og timelig Henseende, og den er vist et af Nutidens hyggeligste Opholdsteder i Norden for den driftige Borger og alvorlige Christen.

En meget levende Handel er der, meest med Sild og Kornvare (den betydelige mængde Vaarsild som fiskes der er det egentlig som har sat Stavanger i Velstand), og almindelig Velstand findes næsten over alt. Byen er i de senere Aar forøget betydelig. Mange for 10 Aar tilbage store aabne Pladse ere nu bebyggede med mange Huuse. Folket er i Almindelighed meget godgjørende!

Maadeholds-Foreningerne har i Stavanger deres egentlig Hovedsæde for Norge. Og dette maae jeg tilstaae, at ihvorlidet jeg end ynder noget nyt Bud, saa kunde jeg dog ikke andet end paaskjønne det Gavn disse Foreninger have bevirket i selve Byen Stavanger. En mere levende Handel og Virksomhed i alle Fag finder man ikke lettelig i saa liden en Bye som Stavanger. Og dog veed jeg slet ikke at jeg saae Brendeviin under alt mit Ophold i Byen, meget mindre nogen Beskjænket Mand. Alt gaaer her sin muntre, jevne Gang uden at Man hører, i det mindste kun sjelden, den Banden, Støien og Larm der næsten maae gjøre dermed uvante Folk ør i Hovedet i andre Handelsbyer, især i de danske.

Og dette, for mig i det mindste, mærkelige Fortrin som Stavanger heri som i meget andet har framfor mange norske og danske Byer, kan Man vel uden at overdrive [53] udelukkende tilskrive Maadeholds-Foreningernes Virksomhed, hvormed Drukkenskab— der er en mægtig virkende Aarsag til al Elendighed— som en Pest for Samfundet er bleven banlyst og Ædruelighed Dagens Orden.

Hvad det aandelige Livsrøre i Stavanger er angaaende, da har jeg allerede anmærket noget lidet derom, især om Qvækersectens Grundsætninger. Jeg besøgte endnu engang disses, Qvækernes, Forsamling efter at jeg var kommen tilbage fra Carmøen. Thi jeg følte og føler bestandig en vis Kjærlighed til disse Folk. Thi jeg syntes deres hele Væsen var saa aabent og ærligt og jeg kunde derfor ikke uden Smerte og Bedrøvelse tænke paa hvorledes de holdes fangne i saa gruelige Vildfarelser især angaaende Prædikeembedet, Daaben og Nadveren.

Det var en Søndag Formiddag, den sidste Gang jeg var i deres Forsamling. Der var den Dag mange flere Folk end forrige Gang, men herskede nu som

da den dybeste Stilhed. Jeg sad og tænkte paa hvad David sige etsteds: «Herre, hvo kan mærke paa Vildfarelser? Der ere saa mange som Sand i Havet som ikke kan tælles!»⁶⁴⁴ Jeg tænkte tilbage på de Vildfarelser som ogsaa jeg har været hildet i, men ved Herrens besynderlige Naade reddet udaf.

Mit Hjerte smeltede som Vox for Solens Varme, under disse Betragtninger. Jeg kunde ikke holde Taarerne tilbage i mine Øine, men de strømmede uophørlig ned over mine Kinder. Mine Lemmer skjælvede uvilkaarlig som en Følge af den indre, stærke Bevægelse jeg var i. Længe holdt jeg min Mund tæt sammenpresset for alene at lade Hjertet raabe i Stilhed til Herren. Men tilsidst formaaede jeg ikke at holde det ud længer, men brød høit ud i Bøn til Herren for dem og mig at han dog vilde skjænke os sin gode Hellig-Aand til at oplyse os om hvad der var hans Villie at vi skulde troe og gjøre, og give os Naade og Kraft til at udrette den.

Jeg bad ikke længe høit, men med [54] en for mig selv næsten uforklarlig Rørelse og Bevægelse, saaledes at hvo som ikke kjendte mig let kunde falde paa de Tanke at jeg var en Qvæker. De sad hele Tiden endogsaa da jeg bad høit, saa ubevægelige som nogle Billedstøtter, uden at forandre en Mine, undtagen et par Fruentimmer som græd. Mandfolkene beholdt Hattene paa hele Tiden. Jeg taledede lidt bagefter Forsamlingen med nogle af dem. De takkede mig fordi jeg kom der og bad med dem, og vare alle særdeles venlige imod mig, men angaaende deres vildfarende Meninger vilde de ikke høre noget.

Endnu en Særhed opdagede jeg hos dem, nemlig denne, at de aldrig benavne Dagene i Ugen⁶⁴⁵ med de hos os brugelige Navne: Søndag, Mandag, osv., men derimod sige: 1ste, 2den, 3die Dag, osv. Og ligeledes Maanederne: ikke Januar, Februar, osv., men 1ste, 2den, 3die Maaned, osv. Jeg spurgte om Aarsagen hertil og fik til Svar at de Navne paa Dage og Maaneder som vi bruge her, de ere Navne paa hedenske Afguder, som Christne ikke burde have saa kjære at erindre deres Navne hver Gang de nævne en Dag eller Maaned. Det var derimod mere sømmeligt at brude den bibelske Talemaade, ogsaa i dette Tilfælde. Jeg tænker tidt på disse Mennesker og jeg kan aldrig tænke paa dem uden med en vis Agtelse og Kjærligheds-Følelse for dem. Og jeg troer vist at der ogsaa i blandt dem ere oprigtige Christne.

⁶⁴⁴ Herre, hvo kan mærke paa Vildfarelser, osv.: Kanskje en henvisning til Sal 139:18.

⁶⁴⁵ at de aldrig benavne Dagene i Ugen: Barclay's Forsvarsskrift drofter ikke dette temaet, men det er en velkjent praksis blant kvekere.

[Om brødreminigheten i Stavanger]

De faa der er i Stavanger af Brødreminigheden besøgte jeg næsten særskildt alle sammen. De vare saavidt jeg kunde mærke meget kjærlige og retskafne Folk allesammen, hvem Sjælens Frelse og Salighed var meget magtpaaliggende. Dem jeg især taledede meest med vare: Hr. Landfoged Schjøtz, Hr. Postmester Kjelland,⁶⁴⁶ Hr. Bogbinder Aurreberg,⁶⁴⁷ Madame Hermansen⁶⁴⁸ og Madame Testmann.⁶⁴⁹ Dog allermeest med de to første, Hr. Schjøtz og Hr. Kjelland.

Jeg besøgte Hr. Schjøtz flere Gange og tilbragte mange fortrolige velsignede Timer i Samtale med ham og Fruen,⁶⁵⁰ en elskværdig Christinde. Hr. Schjøtz fortalte mig sin meget mærkelige og lærerige Levnetshistorie, [53] som var mig til stor Opbyggelse at høre. Jeg samtalede med ham om alle den christelige Religions Hoved-Sandheder, især om dem hvori jeg tænkte vi maatte have noget forskjellige Anskuelser, nemlig angaaende Treenigheds-Læren, Daaben, den daglige Helliggjørelse, osv. Men i Henseende til Treenigheds-Læren og den daglige Helliggjørelse fandt jeg hverken hos Schjøtz eller nogle af de andre det mindste stridende imod den lutherske Lære.

De nævne vel I almindelighed i deres Bønner og Taler kuns: Jesus, Frelseren, Gud, Herren, osv. Derimod sjelden: Faderen og den Hellig-Aand. Men da jeg bemærkede dette for Schjøtz og Kjelland, svarede de mig at de langtfra ikke nægtede Faderen og den Hellig-Aand, men vare ganske enige med Luther i at Sønnen er ikke større end Faderen og Helligaanden, eller nogen af disse end Sønnen, men de ere lige i Magt, Viisdom og Godhed og alle fuldkomne Egenskaber, samt at de ikke ere tre Guder, men ikkun een Gud i tre Personer, osv.

Men Grunden hvorfor de som oftest blot nævner Sønnen er denne at da det er Sønnen der paatog sig vort Kjød og Blod i hvilket han kastede sig under Loven paa det at vi som vare under Loven skulde faae Børnenes Udkaarelse, i hvilket han blev saargjort for vore Misgjerningers Skyld,

646 *Hr. Postmester Kjelland*: Casper Kruse Kielland (1799–1852), postfullmektig og senere postmester i Stavanger, stortingsrepresentant i 1842, i flere år medlem av Stavangers kommunebestyrelse, Kielland 1897: 39.

647 *Hr. Bogbinder Aurreberg*: Endre Olsen Aarberg (1799–1870), bokbinder og medstifter av håndgjerningsskole i Stavanger i 1849, *Morgenbladet* 13. desember 1849.

648 *Mad. Hermansen*: Sannsynligvis enke etter baker Hermansen, Nome 1942: 241.

649 *Mad. Testmann*: Catharina Sigismunda Henriche Testman (f. Preus) (1774–1849), opprinnelig fra Kongsberg, enke etter Hans Peter Testman, Skadberg 2002: 193–194.

650 *Fruen*: Charlotte Petrea Schjøtz (1800–1850).

knuset for vore Overtrædelsers Skyld, paataget sig vor Straf for at vi skulde finde Lægedom i hans Saar. Da det er Sønnen, Jesus Christus, der i vort Kjød og Blod leed og gjorde alt dette, os til Frelse og Salighed, af uforskyldt Naade og Kjærlighed, og ingen kommer til Faderen uden ved ham, ingen Bøn bliver antaget eller bønhørt uden for hans Skyld, saa syntes de at det var ham især vi havde at [56] flye til i al vor Nød og vise andre til, som ere betrængte og bekymrede for Syndens Skyld.

Og da Jesus desuden sige: *Johannes 8, 19 Vers* til Jøderne: Dersom I kjendte mig, kjendte I og min Fader. Og i *Johannes 12 Capitel 45 Vers*: Hvo som seer mig, seer den som mig haver udsendt. Samt i *14 Capitel 10 og 11 Vers*: Troer du ikke at jeg er i Faderen og Faderen er i mig? De Ord som jeg taler til Eder, taler jeg ikke af mig selv, men Faderen som bliver i mig, han gjør Gjerningerne. Troer mig, at jeg er i Faderen og Faderen er i mig, etc.

Da Jesus selv taler saaledes om sin uadskillelige Forening med Faderen, hvad Forskjel skulde det vel da gjøre enten Man seer paa og taler om Sønnen, eller Man altid derhos absolut nævner Faderen og den Hellig-Aand? Thi Man kan jo dog ikke annamme Sønnen uden Man annammer Faderen og den Hellig-Aand med; eller bede til Sønnen, uden Man beder til Faderen og den Helligaand tillige, etc.

I Henseende til den daglige Helliggjørelse som maae foregaae hos en Christen, da udtalede de dem omtrent saaledes: Vi troe at ligesom ethvert Menneske som vil finde Deel i Guds frie Naade i Christo til sin Sjæls Frelse og Salighed, han maae i Hjertens indre Grund erkjende sig for en i sig selv fortabt og fordømt Synder der Intet har hos sig selv hvorved han vil trøste sig. Og ikke alene føler og seer sig som en Synder, men ogsaa af ganske Hjerte hader og afskyer Synden som Synd og ikke alene som Fordømmelses-Aarsag. At han derpaa som en saadan maae overgive sig til Guds blotte, frie, uforskyldte Naade i Christo, med inderlig længsel og Attrae efter at blive rensat i hans Forsonings-Blod, og iført den af ham forhvervede Retfærdighed til [57] alle sine Synders Forladelse. Ligesom vi troe at dette maae være bleven Tilfældet med og foregaae hos ethvert Menneske som skal finde Frelse og Salighed i Christo Jesu, saaledes troe vi ogsaa derhos at samme Naade og Salighed kan ikke beholdes dersom vi ikke daglig Vaage og bede og ved Herrens Naades Kraft stride imod vore syndige Lyster og Begjærligheder som endnu tidt og ofte fremstige og melde sig hos os og som vi ved Aarvaagenheden blive vaer.

Vi troe, sagde de fremdeles, at enhver noksaa liden Syndelyst som bliver med Villie bibeholdt og næret i Hjertet, bliver som en Løbeild der farer

omkring i alle Hjertets Vinkler og Vraaer⁶⁵¹ og antænder meer eller mindre alle onde Lidenskaber saaledes at Hjertet snart staaer i en Helved-Fyr og Flamme, og det bliver 7 Gange værre med det samme Menneske end tilforn. Men vi troe ogsaa derhos at Vaabnene hvormed vi skulle stride imod de syndige Lyster og Begjærligheder ikke skulle være vor egen Kraft og Dygtighed, som ikke kan bestaae, men det skal være Troen, formedelst hvilken vi tilegne os vor Herres og Frelseres Jesu Christi Naade og Kraft, saaledes som Peder siger: «Staaer ham (Djævelen) imod, faste i Troen, og han skal flye fra Eder».⁶⁵²

Og er dette sagt om Hovedmanden, saa er det vist ogsaa meent med alle hans Gjæringer og alt hans Væsen. Det skal være daglig Aarvaagenhed og Bøn i Troen, for hvilke vi dog ikke fordrer noget, men alt alene af Naade for Christi Skyld.

Hvad Daaben var angaaende, da kunde vi vel ikke enes der. Thi vel kaldte de Daaben et Sacramente og Saligheds Middel, men de kunde ikke forklare hvad der gjorde den til et saadant Saligheds-Middel, uden dette at den var [58] befalet av Gud. Og som en saadan blot Befaling af Gud indsaae de snart at den var som ethvert andet Lovbud vi vare pligtige at holde og gjøre, uden derved at blive retfærdiggjorte. Der stode de dog og kunde ikke videre komme.

Jeg søgte at stille dem Pagten for Øie, som i Daaben bliver oprettet i mellem Gud og Mennesket, og gjøre dem det begribeligt at denne Pagt og kun denne Pagt kunde aabne Døren for os til Christi sande Menighed, de helliges Samfund, den hellige almindelige Kirken. Ja, at denne Pagt var som selve Døren dertil, men forgjæves! Jeg kunde flere Gange tydeligen mærke at de forstode mig ret og godt, ja flere Gange endogsaa bifaldt min Forklaring om hvad Daabspagten er og har at betyde. Men strax vare de igjen i deres samme Vildrede, og jeg kunde intet udrette med dem i dette Stykke.

I øvrigt veed jeg ikke hvorvidt jeg kan kalde deres Meninger om Daaben egentlig vildfarende. Thi de antage Daaben for hvad den virkelig er, et Sacramente og Saligheds-Middel, et Igjenfødsels og Fornysels Bad, formedelst den Hellig-Aand. Men deres Begreber ere derom <ere> dunkle og uklare, der meest er til Skade for dem selv.

I det hele taget befandt jeg mig ret vel i blandt disse Folk, og fandt tidt til min store Glæde at deres Begreber vare rensede fra mange af de Fordomme

651 *Vraaer*: hjørner, kroker.

652 *Staaer ham (Djævelen) imod, osv.*: 1 Pet 5:9; Jak 4:7.

og Vildfarelser hvormed Brødreminigheden paa mange andre Steder ere smittede, omendskjønt vel for en stor Deel kun i Biting. Jeg var ofte samlet med dem, snart paa et, snart paa et andet Sted, og vi samtalede, bad og sang med hverandre til stor Opbyggelse for mig.

Haugianerne, som udgjøre den største Deel af de christelige Venner i Stavanger [59] vil jeg nu ikke skrive om førend jeg har endt Reisen, da jeg bestandig, saalenge jeg er paa Norge, vil træffe nogle af dem. Nogle faa Personer af de saakaldte «Stærktroende» fandt jeg ogsaa i Stavanger, men da disse faa ere noget afvigende i deres Grunde fra det egentlige Partie, som jeg senere træffer en Mængde av i Egersund,⁶⁵³ saa vil jeg her i Stilhed forbigaae dem.

[Møte med byfogd og prest]

[Søndagen den 26de September]

Det var Bestemmelsen at jeg skulde have reist fra Stavanger den 1ste October, men blev forhindret og kom ikke til at reise før den 4de. Og Aarsagen hertil var denne: Søndagen forend havde Byfogden Hr. Christensen⁶⁵⁴ og residerende Capellan Hr. Gjør⁶⁵⁵ været paa Salen hos Hougvaldstad til Forsamling. Men formedelst den uhyre Menneskevrimmel som var der, maatte de blive staaende bag ved i en Krog, hvor de vel kunde høre men ikke see hvad der foregik henne ved Bordet, midt i Salen hvor jeg var.

Imidlertid læste jeg en af Frankes Forklaringer⁶⁵⁶ over Dagens Evangelium (om Enkens Søn i Nain). Dødsstille herskede overalt, og den overordentlige store Menneskemasse kunde derfor godt høre omend dog kun faa kunde see mig. Franke beviser først i denne Forklaring at Christi Mirakler vare sande Mirakler og henter hertil Grunde af de Omstændigheder under hvilke Christus opvakte Enkens Søn af Nain. Derpaa gaer han— efter sin sædvanlige Maade— over til Applicationen, hvori han blandt andet gjør opmærksom paa at der vist ere mange Fruer, Jomfruer, etc. i blant Tilhørerne som ogsaa kunde have Behov at opvækkes

653 *træffer en Mængde av i Egersund*: Beskrivelse av de sterktroende finnes fra side 67 i dagbok 2.

654 *Byfogden Hr. Christensen*: Halvor Olaus Christensen (1800–1891), byfogd i Stavanger 1832–1889, stortingsrepresentant på flere storting fra 1833, Runde 2025.

655 *residerende Capellan Hr. Gjør*: Magnus Andreas Gjør (1801–1874), etter hvert sogneprest og ordfører i Stavanger, aktiv i opprettelsen av Det norske misjonsselskap i 1842, Jørgensen 1999–2005.

656 *en af Frankes Forklaringer*: Forklaringen for 16. søndag etter trinitatis (26. september i 1841) var skrevet av den tyske pietistiske teologen August Hermann Francke og tok utgangspunkt i Luk 7: 11–17. Clausen leste den ut av Hauges huspostill, Hauge 1826: bind 2, 218–228.

fra de døde, og minder dem alle om hvor ofte han har prædikedet Salighedens Ord i blandt dem og vil, siger han, endnu prædike det fremdeles, osv.

Byfogden og Præsten, som hørte denne Prædiken, men ikke kunde see at jeg læste, troede [60] at det var min egen Tale og gik derfor strax ud da jeg holdt op, da de heller ikke vel kunde taale den stærke Qvalme som af de mange Mennesker blev foraarsaget. Og de fik altsaa ikke min Tale at høre, men gik hjem hver til sit, Præsten ikke lidet misfornøiet med mit Hovmodaandende Foredrag.

Saa snart Forsamlingen var endt, fik jeg strax at vide at de havde været der, men vare gaaede bort saasnart Prædikenen var læst tilende. Jeg sluttede mig da strax til hvorledes det var gaaet, og da jeg næste Torsdag skulde hente mit Pas paa Byfoged-Contoiret saa besluttede jeg mig til at gaae ind til Byfogden selv for at sige ham Farvel, og om muligt komme lidt i Samtale med ham om hiin Aften. Han modtog mig meget venligt, og med en sjelden kjærlig Aabenhed fremsatte han sine Betæneligheder over i en offentlig Tale for en enfoldig Almue at begynde en Beviisførelse for Christi Miraklers Sandhed– hvorom kun faa Lægfolk tvivler– der vel kunde være tjenlig i en Disputats, men i en Tale til Lægfolk hellere opvække Tvivl.

Jeg bifaldt fuldkommen denne hans Mening– der allerede var faldet mig ind under Prædikenens Oplæsning– men gjorde ham tillige opmærksom paa at det ikke var mit eget Foredrag, men Frankes. Her studsede han og kunde i Begyndelsen knap troe mig, indtil jeg opregnede ham flere Udtryk i samme Text som jeg aldrig vilde bruge i min Tale eller af mig kunde bruges, uden at give Anstød. Men som udsagte af Franke der var offentlig Lærer, ingen kunde forarge. Overbeviist nu om at han ikke havde hørt mit eget Foredrag, blev han ved a trænge ind paa mig med Begjæring om at jeg endelig maatte tøve endnu nogle Dage [61] for at han og Præsten endnu engang kunde komme til Forsamling.

Thi nu, sagde han, skulde han ind til Storthinget (han er valgt til Storthings-Repræsentant for Byen Stavanger) hvor de skulde for tredie og sidste Gang til at have fat paa Forordningen af 13de Januar 1741⁶⁵⁷ (Det bemærkes at Hr. Byfoged Christensen i sidste Storthing virkede og talede betydeligt for Forordningens Ophørelse), mod hvis Ophævelse der vist vilde blive mange Protestanter. Og en af disse vigtigste Grunde vilde

657 *Forordningen af 13de Januar 1741*: Den såkaldte konventikkelplakaten, som regulerte lekmannsforsamlinger, ble opphevet gjennom tre gangers vedtak på Stortinget (1836, 1839 og 1842). Hauge hadde blitt dømt for brudd på dens bestemmelser, og i denne saken stod haugianerne og de liberale på samme side, Seierstad 1923: 255–315.

vist blive denne, at ved Forordningens Ophævelse vilde der blive for frie Adgang for fremmede Secter og Partier at trænge sig ind og udstrøe deres falske Lære og Vildfarelser. Og da jeg nu var en fremmed som endog havde reist igjennem en betydelig Deel af Norge, saa kunde der gjerne være bleven taget noget Hensyn ogsaa til mig. Og han ønskede derfor gjerne at jeg skulde tøve og afholde endnu en Forsamling som han vilde overvære for at han siden, ifald der skulde blive taget Hensyn til mig, desbedre kunde vide hvad han skulde svare. Herimod havde jeg aldeles Intet med Grund at invende og blev altsaa over til om Mandagen.

[Søndagen den 3die October]

Om Søndagen havde vi atter Forsamling hos Hougvoldstad. Endnu flere Mennesker vare samlede paa denne Dag end forrige Søndag. Byfogden og Præsten indfandt sig rigtig paa den bestemte Tid og kom denne Gang til at sidde mid[t] i Salen ved Bordet. Foruden mig var nu ogsaa ankommen den hjertelig, oplyste og begavede Broder Anders Nielsen Haave,⁶⁵⁸ efter at han i flere Aar havde reist omkring i de nordligste Egne [62] af Norge til stor Velsignelse for mange Sjæle. Paa min Anmodning og med Hr. Byfogdens og Præstens Tilladelse taledes Haave først. Han taledes meget vakkert over Dagens Evangelium, som han foredrog og lagde Tilhørerne paa en ret evangelisk og fyndig Maade paa Hjerte.

Efter at han havde sluttet, bad Byfogden mig at tale. Næsten aldrig veed jeg mig at have været i en saadan Stilling som i dette Øieblik. Thi ligesom opfyldt som jeg var af Glæde over Haaves Foredrag, ligesaa tom var jeg igjen for noget selv at foredrage Folket. Og Byfogdens venlige og beskedne Røst var derfor som et Tordenslag i mine Øren. Thi hvad skulde jeg vel tale? Imidlertid var her ikke lang Tid til Overlag. Og jeg begyndte derfor at raabe til Herren om at udfylde mit tomme Hjerte med sin Aand og Naade og berede min Tunge til at udtale lidt af hans store aabenbarede Kjærlighed til Syndere.

I Følelsen af min store Trang og Fattigdom blev jeg ved at raabe og bede til Herren uden at tænke enten paa Byfoged eller Præst, indtil Folkets Hulken omkring mig atter kaldte mine Tanker tilbage til mine Omgivelser. Jeg tog Anledning af Dagens Epistel (Epheserne 5 Capitel) at tale om Daaben. Og da der just samme Dag havde være[t] Confirmation, saa tog

658 *Anders Nielsen Haave*: 1809–1867, fra Sunnfjord, omreisende haugiansk predikant og emissær for avholdsbevægelsen, reiste i flere år sammen med Mads Wefring (se ovenfor), Heggteveit 1912–1920b: 460–467.

jeg ogsaa Anledning deraf at lægge Folket paa Hjerte hvilken Pagt de havde indgaaet med Herren i deres spæde Barndoms Dage, og som de selv havde bekræftet ved Confirmationen, osv.

Da Forsamlingen var sluttet med en Bøn og afs<1>unget [63] et par Vers, reiste Byfogden sig op og sagde høit til alt Folket at han var inderlig vel tilfreds med Alt hvad han havde hørt tale denne Aftenstund, og bad dem at tage Daabspagten for sig og prøve sig alvorlig om de ogsaa havde i Grunden bevaret den, osv. Ogsaa Præsten lod til at være meget vel tilfreds, og vi skiltes alle ad med megen Glæde.

[En Samtale med Hr. Gjør]

Under mit Ophold i Stavanger havde jeg en privat Samtale med Hr. Gjør, som var særdeles forekommende og venlig imod mig. Vi kom snart til at tale om hvorvidt det kunde være gavnligt og nødvendigt at Præsten traadte i nær Forbindelse med de religiøse Partier som findes i hans Menighed. Herover erklærede han sig at han for sin Deel ansaae det for rettest og bedst slet ikke at have nogensomhelst anden Forbindelse eller Omgang med de forskjellige religiøse-sindede Mennesker i hans Menighed end hvad han som Statskirkens Tjener var forpligtet til. Og ansaae det i Alle Tilfælde altid for bedst at staae Allene, uden at have nogensomhelst Omgang med nogen særdeles i religiøse Henseende.

Jeg havde langt fra ikke ventet et saadant Svar og udbrød derfor fuld af Forundring: Underligt forekommer det mig at De som Statskirkens redelige og troe Tjener kan ville staae Alene, eller ville unddrage Dem al Omsorg for de af Statskirkens Lemmer som De [64] naturligviis synes ere forvildede. Men endnu mere underligt er det at De som en sand Herrens Præst og Jesu Christi Tjener vil unddrage Dem den Omsorg der er Dem paalagt, især med Hensyn til de Svage og Skrøbelige som De naturligviis kalder dem der have faaet nogen alvorlig Bekymring for deres egne og andre forvildede Sjæles Frelse. Jeg havde altid forestillet mig at en Hyrde maatte have en Flok Faar at vogte omkring sig, og jo svagere de ere, jo nærmere at have dem hos sig, og jo omhyggeligere at sørge for og pleie dem.

En vredagtig Rødme overfoer for et Øieblik hans Ansigt da jeg sagde dette, men han fattede sig snart og sagde med sin sædvanlige Rolighed: Jeg er Præst i Kirken! Fra Kirken anseer jeg alle disse religiøse Partier for affaldne og udgangne, baade Haugianerne, Brødremenigheden, Qværkerne, osv. Jeg anseer dem alle for smittede af en aandelig Sygdom og maae ligne

dem ved Bisværme, der ere udflyvede af deres Kube (Kirken). Og saalenge de ikke kommer der tilbage, kan jeg ikke have med dem at gjøre, etc.

Jeg spurgte ham hvad han her forstod ved Kirken, om han meente den hellige, almindelige Kirke. Nei, svarede han. Ja, saa forvoven vilde jeg da ogsaa nok mene at De kunde ikke være, sagde jeg. Men mener De da Statskirken? Nei, svarede han atter, ikke undtagen Qvækerne. Neivel, sagde jeg, saa mener De da Steenkirken? Hertil sagde han ja, og deri er det min Pligt at komme og samles med Menigheden og forkynde dem Guds Ord, [65] og ikke ved mit Exempel give Næring for separatistiske Aander der selvraadig ville gribe ind og forstyrre den bestaaende Orden.

Tillad mig, Hr. Pastor, sagde jeg, at gjøre et par smaae Bemærkninger med Hensyn til Deres anførte Erklæring. Ret gjerne, svarede han. De siger, sagde jeg, at De er Præst i Steenkirken, altsaa Steenkirkens Præst og Tjener. Fra Steenkirken ere de religiøse Partier udgangne, baade Haugianerne, Brødremenigheden og Qvækerne. Nei, raabte han, Haugianerne og Brødremenigheden ikke, uden deri at de holde selv separatistiske Forsamlinger udenfor den sædvanlige Gudstjeneste. Thi ellers er de mine flittigste Tilhørere.

Ja, hvad har De saa som Steenkirkens Præst mere at fordre, sagde jeg, naar de møder i god Orden til Bestemt Tid at høre Deres Foredrag, lader deres Børn døbe hos dem, kommer til Alters engang imellem, og forøvrigt tildeler Dem Offere og Afgivter til rette Tid og holder Kirken vedlige med Leer og Kalk, ogsaa videre? Saa har og nyder jo baade De og Kirken al den Ære og Fordeel De kunne forlange, og om jeg saa maae sige maaskee lidt til.

Jeg indseer derfor ikke, sagde jeg, videre hvad De som Steenkirkens Tjener kan have imod at Folk samles særskildt udenfor den offentlige Gudstjeneste, da Steenkirken selv dog vist intet har derimod. Hvad den aandelige Sygdom er angaaende som De synes Partierne ere smittede af, da kan De efter det Standpunct jeg kan høre De staaer paa som Steenkirkens Tjener, vist ikke ansee andre for egentlig [66] smittede deraaf end Qvækerne. Ligesom disse vel ogsaa egentlig skal være de Bier som ere udfløine af Kuben (Kirken).

Men er det saa, da maae De vist indrømme at de Syge behøve Lægemidler og omhyggelig Pleie, og maae derfor trolig opsøges og besøges for atter at blive helbredet og førte ind i Steenkirken, hvilket ikke kan skee ved at staae i Kirken og raabe paa dem. Ligesaalidt som det kan hjælpe naar Bierne ere udfløine af Kuben at Dronningen da sidder derinde og brummer. Men den maae udenfor og give Piben en forstaalig Lyd, skal det frugte noget.

De seer altsaa, min kjære Hr. Pastor, at ikke engang som Steenkirkens Tjener kan De staae ganske alene, eller være Præst alene i Kirken, men maae nødvendig lade Deres Virksomhed strække udenfor de tykke Mure dersom De skal kaldes en troe Tjener. Og hvor meget mere skulde dette være Tilfældet naar De kunde komme saavidt at betragte Dem selv tillige som Statskirkens, ja Christi Tjener. Men jeg hører nok at De er av det slags Præster i hvis Øre Tjenernavnet er meget skurrende, og derimod Herrenavnet en velklingende Lyd.

Præsten sad under al denne Tale med korslagte Arme og saae stivt ned paa Gulvet uden at forandre en eneste Mine. Da jeg havde udtalet, saae han først op paa mig og greb min Haand, som han trykkede kjærligt imellem sine Hænder i det han sagde: Tak min kjære Ven, fordi De uforbeholdent har sagt mig den nøgne Sandhed! Den har jeg ikke hørt i mange Aar, og det qvæger mit Hjerte inderligt at høre den. Lev vel i Herrens Naade. Derpaa trykkede han min Haand til sine [67] Læber og gik bort med Taarer i Øinene. Jeg gik nu ogsaa, ledsaget af heftige Samvittigheds-Bebreidelser. Herren alene saae hvad jeg leed derefter, den og de følgende Dage!

[Mandagen den 4de October]

Mandagen den 4de reiste jeg fra Stavanger om Eftermiddagen Kl. 4 ud til en Gaard som hedder Jodden,⁶⁵⁹ $\frac{3}{4}$ miil fra Byen, fulgt af over 50 christeligssindede Venner. Paa Jodden havde vi Forsamling om Aftenen, hvor foruden mig talede *Anders Nielsen* Haave, som ogsaa var reist med derud. Efter Forsamlingen reiste jeg videre fort samme Aften til Sandnæs, hvorfra vare nogle til Forsamling paa Jodden. Og Haave og nogle flere christelige Venner fra Stavanger fulgte med. *Klokken* omtrent 12 kom vi til den kjære Kjøl, som ventede os og modtog os med megen Venlighed.

Næste Morgen skiltes jeg fra de sidste Stavanger-Venner, men Haave blev hos mig og fulgte med til Gaarden Strei paa Jædderen hvortil Kjøl selv fulgte os med Hest og Kariol. Paa Strei var der bestemt Forsamling til om Middagen, og der kom ogsaa en stor Mængde Mennesker. Og vi havde megen Opbyggelse tilfældes ved Guds Ords Betragtning. Efter Forsamlingen skiltes jeg fra den uforglemmelige kjære Broder *Anders Nielsen* Haave, en sand, kjærlig Herrens Discippel der er udrustet med sjeldne Natur- og Naade-Gaver.

659 Jodden: Jättå.

Fra Strei kjørte jeg til Lensmandsgaarden Hobberstad i Haae Sogn, hvor der blev Forsamling om Aftenen. Dog vare der ikke ret mange formedelst det daarlige Veir. Men vi havde megen hjertelig Opbyggelse ved Guds Ords Betragtning.

[Jæren, Egersund og Flekkefjord]

[Onsdagen den 6te October]

Onsdagen den 6te kjørte jeg til Haae Præstegaard at [68] besøge Hr. Pastor Kjelland⁶⁶⁰ og Kone⁶⁶¹, som jeg havde lovet ved Frue Schjøtz. Disse ere ret nogle velsignede Præstefolk; saa barnlige, enfoldige og kjærlige. Frue Schjøtz var der hos dem i Besøg medens Hr. Landfogden var i Egersund i Embeds Forretninger. Og saasart hun saae mig, kjendte hun mig strax og kom tillige med Madame Kjelland mig ilende imøde. Og denne sidste raabte førend jeg endnu var kommen nær til: Velkommen! Nu bliver De vel hos os en Tid?

Jeg svarede: Mange Tak, to Timer! Imidlertid blev jeg der dog 4 Timer. Thi det var næsten umuligt at slippe disse barnlige Sjæle. Begge, baade Kjelland og hans Kone, vilde absolut at jeg skulde skrive fra Christiansand hjem og melde at jeg blev paa Haae Præstegaard i Vinter. Men da jeg ikke kunde gaae ind paa dette Forslag, saa maatte jeg endelig love dem at skrive til dem naar jeg kom hjem, og– hvis jeg kommer til Stavanger næste Foraar–⁶⁶² da at besøge dem nogle uger.

Jeg skiltes fra disse kjære Sødskende med inderlig rørt Hjerte, og de fulgte mig et langt Stykke ud paa Veien til en lille Høi, hvorfra de kunde see mig et langt Fjerdings vei bort. Det regnede dygtig, men Hesten løb rask med den lette Kariol. Og snart naaede jeg igjen Hobberstad, hvorfra jeg havde 4 Miil til Egersund.

Skydset stod færdig Kl. 12, og nu gik det fort til Hor⁶⁶³ hvor der er Skydsskifte. Paa Hor mødte jeg Hr. Schjøtz, som var kommen saa langt paa Tilbageveien fra Egersund. Jeg taledede med ham omtrent ½ Times Tid, indtil Skydset kom som skulde kjøre mig videre. Jeg kom til Egersund til om

660 *Hr. Pastor Kjelland*: Jan Theodor Kielland (1803–1844), bror til postmester C. K. Kielland som Clausen traff i Stavanger, utsending fra Hå ved opprettelsen av Det norske misjonsselskap i 1842, Kielland 1897: 39.

661 *Kone*: Birgitte Helene Dahl (1811–1889), opprinnelig fra Trondheim, Kielland 1897: 39.

662 Clausen hadde nok på denne tiden tanker om å studere ved den planlagte misjonsskolen.

663 *Hor*: Hårr.

Aftenen Kl. 7, og tog ind hos Hr. Garvermester Aallesta⁶⁶⁴ som tilligemed [69] hans Kone ere nogle meget kjærlige christelige Folk. Næste Formiddag blev der bestemt Forsamling paa Salen,⁶⁶⁵ men der vare ikke mange om Formiddagen. Men of Aftenen kom der des flere. Thi da var hele Salen saa fuld som den kunde tilpakked og desuden stod der vel over to hundrede Mennesker udenfor til, som ikke kunde komme ind. Imidlertid herskede der megen Orden, og det lod ogsaa til at der vare mange alvorlig rørte ved Guds Ords Betragtning.

[Fredagen den 8de October]

Fredagen den 8de besøgte jeg om Formiddagen Forstanderen for «de Stærktroende»,⁶⁶⁶ en ung, rask Mand ved Navn Sigbjørn Egelandstal.⁶⁶⁷ Jeg maae tilstaae at efter mit Skjønnende kunde ingen være mere passende til Formand for Secten «de Stærktroende» end denne. Thi baade er hans Krop en af de største, føreste og fasteste som jeg har seet i Norge. Og hans Ansigts Muskler saavel som alle dets Træk vidnede om at han baade var stærk og vidste at han var stærk.

Jeg kom strax i Samtale med ham om hvad det var der skilte dem (de Stærktroende) fra Haugianerne. Og han ærklærede strax at det som egentlig skilte dem ad var dette, at Haugianerne vare saa vankundige og kjendte ikke ret Forskjel paa Christendommens Sandheder i alle Stykker, og at de gikk og trælled under Loven.⁶⁶⁸ Jeg spurgte ham om han vel turde sige sig at være kommen til den fuldkomne Guds Kundskab i alle Stykker, saa han kunde ret tydelig skjelne i alle Ting imellem Christendommens Sandheder.

Hertil svarede han: Ja, ellers var jeg kun daarligt bleven saa gammel en Christen som jeg er. Og dem kan jeg ikke paa nogen Maade erkjende for at være Christen som ikke i Sandhed have fuldkomment [70] annammet den sande Jesu Christi Kundskabs Ypperlighed. Thi hvor Guds Aand kommer til at boe hos et Menneske, der oplyser han Sjælen saaledes at der er aldeles intet mørkt mere. Der lever og røres Mennesket kun i Gud alene

664 *Hr. Garvermester Aallestad*: Wellas Erichsen Ollestad, medlem av misjonsforeningen og formannskapet i Egersund, Grude 1996: 192, 203.

665 *Salen*: Muligens på skolen, Grude 1996: 192.

666 «*de Stærktroende*»: En vekkelsesbevegelse på Sørvestlandet med sterk vektlegging av luthersk rettferdig-gjørelseslære som oppstod på 1820-tallet i kjølvanet av forkynnelsen til predikanten Knud Spødevold. De sterktroende var svært kritiske til haugianerne.

667 *Sigbjørn Egelandstal*: 1808–1851, leder for de sterktroende i Egersund, kirkeverge, ordfører i Egersund 1851, Iversen 2021: 41.

668 *at de gikk og trælled under Loven*: De sterktroendes oppfatning av haugianernes lovishet ble utviklet i Spødevold 1848: 197–210.

og Gud i ham, og et saadant Menneske kan aldrig mere falde under Loven og Fordømmelsen ved nogen Synd. Thi det har faaet det Guds Navn og Indsegl i sin Pande, og dets Navn er skreven i Livsens Bog.

Men dette, sagde han videre, vil hverken Haugianerne eller Brødre-menigheden troe. Haugianerne mener at vi skal blive salige for vore Bønners og gode Gjerningers Skyld, og ingen af dem veed hvorledes Man skal bede eller gjøre gode Gjerninger. Thi de kjende ikke Forskjel næsten paa hvidt og sort, de kjende ikke til Troen, som er den sande Guds Kundskab. Brødre-menigheden taler nok om Troen, men de forstaae dem ogsaa ligesaameget paa Troen som Katten paa Senep. Og ingen af dem alle kommer nogensinde til nogen Fasthed og Vished i deres Saligheds-Sag, fordi de ikke har grebet eller tør gribe den rene Lærdoms Form som dog er saa absolut nødvendigt.

Jeg talede med ham 3 a 4 Timer og søgte i den Tid at overbevise ham med den hellige Skrifts Vidnesbyrd om hvor galt det er at forlade sig paa sin Forstand og store Viisdom, men det var umuligt at overbevise ham. Thi saasart han fandt modstand, saa raabte han ud af alle Kræfter hvad han vilde have sagt frem, og det var ikke muligt at indføre et eneste Ord mere.

Alt hvad jeg efter min Overbeviisning kan sige om disse saakaldte «Stærktroende» er dette, at de vistnok i det hele taget drives af en meget indbildsk, stolt og egenkjærlig Aand. Sacramenterne bekymre de dem ikke synderligt om [71] som Naademidler, blot som Kirkeskikke. Og den hellige Skrift staae i deres Øine langt under Luthers Skrifter, hvilke sidste ere næsten de eneste de læse i.

Flere christelige Venner i Egersund fortalte at de havde hørt i en af de Stærktroende Forsamlinger at en Mand som boede op paa Landet ovenfor Egersund (egentlig Formanden for disse Folk)⁶⁶⁹ sagde i blandt andet medens han talede i Forsamlingen: «Der tales i Skriften om den trange Vei. Men Brødre, den Vei er ikke saa trang som Haugianerne mene! Nei, den er lige saa bred som Postveien herude. Og hvem veed ikke at ikke engang en Koe eller et Faar kan gaae af Postveien, naar det først er kommen paa den. Saaledes kan heller ingen gaae af den trange Vei til Guds Rige, som er kommen paa den.»

⁶⁶⁹ egentlig Formanden for disse Folk: Knud Spødervold (1791–1848), omreisende vekkelsesforkynner fra Bjerkeim og opphavsmannen til de stærktroende. Boken hans *Guds Naades Huusholdning* ble publisert posthumt i 1848, Iversen 2021: 30–39; Spødervold 1848.

Imidlertid holde disse Folk sig i det Hele taget ganske nøiagtig til Statskirken, og kunne efter min Mening heller ikke med Grund ansees for noget videre farligt Folk. Thi de ere meget omgængelige og fredelige, og der skal være mange meget driftige og virksomme Mænd i blandt dem. Ogsaa mange skal være blevne vakte ved dem og efterhaanden kommen ret til Sandheds Erkjendelse. Deres fleste Tilhængere findes i og omkring Egersund og i Sogndal⁶⁷⁰ og længer Syd og vestover Landet efter Mandal og Christiansand.

Jeg fandt ellers i Egersund nogle ret hjertelige christelige Venner, hvoriblandt førnævnte Garvermester Aallestad, Kjøbmand T. Bovitz,⁶⁷¹ Kjøbmand Nøsted,⁶⁷² Farver Knudsen⁶⁷³ og den gamle Isak Schjølbrei⁶⁷⁴ paa Egersunds-Øen, hvilken sidste var en af Hauges første og trofasteste Venner.

[I Flekkefjord]

Om [72] Fredagen Middag reiste jeg fra Egersund med Dampskibet Christiania til Christiansand. Vi kom om Aftenen til Flekkefjord hvor vi skulde blive om Natten, og jeg gik derfor i land til de derværende christelige Venner, som ogsaa havde modtaget Efterretning om mig og modtog mig nu med megen Glæde. Der blev strax foranstaltet Forsamling hos Hattemager K. Torkildsen,⁶⁷⁵ hvor der indfandt sig mange Mennesker som alle lode til at være meget alvorlige ved Guds Ords Betragtning.

Bagefter Forsamlingen samtalede jeg meget med adskjellige til langt ud paa Natten. Og jeg havde især stor Glæde og Væderqvægelse af at høre paa en gammel enfoldig Bonde oppe fra Landet, som tilfældigviis var kommen til Byen. Jeg stødte mig næsten i Begyndelsen over hans plumpe Tale da han begyndte at blande sig i Samtalen. Og Torkildsen som ikke heller kjendte ham, var allerede ifærd med at ville bede ham tie stille da han pludselig selv taug og en Strøm af Taarer vædede frem af hans Øine. Vi bleve alle meget forundrede herover, og end mere da han hastig reiste sig op og udbød med en overordentlig Bevægelse og Kraft: «Her staaer jeg nu, en gammel udlevet

670 *Sogndal*: Sokndal.

671 *Kjøbmand T. Bovitz*: Tollak Bovitz (1801–1878).

672 *Kjøbmand Nøsted*: Nils Andreas Nøsted, ordfører i Egersund 1849.

673 *Farver Knudsen*: Fredrik Tobias Knudsen (1785–1870), far til Norges første misjonær Hans Christian Knudsen. Far og sønn gjorde en reise langs sørkysten av Norge 1839–1840 for å starte misjons- og avholdsforeninger, Knudsen 1867: fra side 135. Se også *Hvorfor dagbøker?*

674 *Isak Schjølbrei*: Isak Pedersen Schjølbrei (1764–1844), framtreddende haugianer og handelsmann på Egersundsøya, Heggteit 1905–1911: 164–167.

675 *Hattemager K. Torkildsen*: Knud Thorkildsen (1806–1893), en av flere Thorkildsen-søsken som var aktive i lekmannsarbeidet i Flekkefjord fra 1820-tallet, Heggteit 1912–1920a: 141–143.

Mand, nær ved Gravens Bred. Sex og otti Aar har jeg levet og meente nu at haave levet længe og vel nok. Men i Aften seer jeg for første Gang i mit Liv at jeg har kuns levet ilde hidindtil, og kunde gjerne have Behov at leve endnu sex og otti Aar til for at vende tilbage og blive et Barn paany. O, jeg gamle Daare, [73] hvad skal jeg gjøre? Jeg har trøstet mig ved Guds Naade uden for min Daabs-Pagt. Jeg har ikke tænkt paa at forsage Djævelen, alle hans Gjærninger og alt hans Væsen. Jeg har blot bestræbt mig for at leve udvortes skikkeligt og ærbart for Menneskene. Jeg har ikke ret troet paa Gud Fader, Søn og Hellig-Aand. Jeg har kun ladet mig nøie med ikke at fornægte Gud og vide lidt om ham at sige. Jeg er maaskee fire Gange saa gammel som du (her saae han paa mig), men jeg er et gammelt dumt Fæe. Jeg er dummere end Bamsen jeg skjød i Søndags. Thi jeg blev stolt fordi jeg paa min gamle Alder kunde skyde en Bjørn, men jeg tænkte ikke paa at jeg var den Bjørn som Satan har skudt. O Himlens Gud! O, Hjælp mig! O, hvad skal jeg gjøre?»

Saaledes omtrent udbrød han under en uophørlig frembrydende Taarestrøm der mangan Gang nærved kvalte hans Stemme. Og flere Udbrud kom han med om sin store Elendighed, der fremførte i en anden Tone og under andre Omstændigheder maatte falde meget latterlige. Men saaledes som de nu fremkom, da vidnede de i høi Grad om hans Sjels store Fattigdom og Jammers Følelse. Og jeg og alle Tilstedeværende kunde ikke andet end henflyde i Taarer ved denne simple hjertegribende Bekjendelse.

Selv [74] Synet af denne gamle Graahærdede dog endnu kraftige Olding, med de dybe Furer i hans Ansigt og Alderdommens Svee paa hans Isse; med de under de tykke buskede hvide Øienbryn dybtliggende Øine, fulde af Taarer; Ansigtets Muskler i en hartad⁶⁷⁶ krampagtig Bevægelse; og de rystende Hænder og senefulde Arme løftede høit i Veiret. Selv Synet af denne Skikkelse i denne Bevægelse maatte være rørende i høi Grad, og hvormeget mere dette naar Man af hans Ord kunde skue hans Hjertes Tilstand!

Jeg havde om Aftenen talet over Pauli Ord til *Romerne 8 Capitel*: Saa er der da nu ingen Fordømmelse for dem som ere i Christo Jesu, som ikke leve efter Kjødet, men efter Aanden, etc. Og jeg havde anvendt disse Ord paa vor Daabs-Pagt, hvorledes vi nemlig i Daaben ere blevne iførte Christum, og have annammet den Hellig-Aand med Kraft til at stride imod Kjødet. Dog ikke alene mod Kjød og Blod, men ogsaa mod Fyrstedømmer og Vælde, mod Djævelen, alle hans Gjærninger og alt hans Væsen, osv.

⁶⁷⁶ hartad: nesten.

Herved var han, som af Nysgjerrighed var kommen hit, bleven vakt op af sin Sikkerhed til Bekymring for sin arme Sjæls Frelse. Og efter megen Samtale med ham om Daabs-Pagten, eller den Pagt Gud har indgaet med Mennesket i Daaben, og henviist ham til den Herre, Herre, som frelser fra Døden og holder Løfte evindeligt, samt nedfalden med ham for Herren i Bøn, og raabt med ham om Frelse og Forbarmelse for hans arme Sjæl, da skiltes [75] vi fra hverandre med Lov og Priis til Herren, som af sin store Grundløse og ubegribelige Naade havde samlet os denne Stund.

Ak, hvad ere dog alle Herrens Veie ubegribelige! Og hans Viisdoms og Miskundheds Dyb uudgrundeligt! Her skulde vi samles: jeg, et ringe Barn fra et fremmed Land, og han en gammel udlevet Olding, der netop paa den Dag var kommen til Flekkefjord for at sælge en Bjørn hvor han ellers ikke havde været de sidste 10 Aar. En Nat skulde jeg kun være i Flekkefjord, hvilket ikke engang havde skeet, dersom Dampskibet som sædvanligt havde bleven liggende længere ude i Fjorden. Een Forsamling skulde jeg kun holde der, og denne Forsamling skulde han bivaane, og havde dog i 86 Aar aldrig før bivaanet nogen saadan Forsamling. Det Guds Ord skulde her vække ham, som han havde hørt og vidst saalænge tilforn!

Ak, hvad er du dog stor og ubegribelig, forunderlige Gud! Men alle Menneskelig Viisdom, Kløgt og Kunst aldeles Intet. O, lær mig dog kjære Herre Jesu Christi, at kjende at jeg er aldeles Intet i mig selv, og blot som et ringe Middel i din Haand kan være til noget godt! Paa det at al Æren altid maae være din for alle Ting i Tid og Evighed. Giv mig ogsaa ret inderlig Lyst til altid at op fra mig ganske ene og alene til din Tjeneste at gjøre din Villie i alle Ting, blot af reen oprigtig Kjærlighed til dig.

O, hav tusind millioner Tak, allerkjæreste Herre og Frelser, fordi du dog ogsaa har velsignet min Reise hertil, som jeg gjorde og begyndte i [76] dit Navn. Hav Tak at du ogsaa her ved mig usle, elendige Synder har ladet forkynde dit livsalige Ord til mange arme Sjæles Fred og Frelse! Ja, at du endogsaa har ladet mig see offentlige, tydelige Beviser paa at det Ord jeg i dit Navn og ved din Kraft taledede ikke kom tomt tilbage. Nu, o Herre, vil jeg aldrig mere pukke imod dig eller mistvivle om din medfølgende Naade. Men om jeg end saaer uden at see Væg[s]t eller kunne høste, saa vil jeg dog alligevel være trøstigt og glad. Om end min Møie mangen Gang synes forgjæves, saa vil jeg dog ikke forsage, men trolig arbeide den Stund det er Dag i din Gjerning til dit udødelige Navns Ære.

De christelige Venner jeg blev bekendt med i Flekkefjord vare: Hattemager Knud Torkildsen, Farver Sacarias Torkildsen⁶⁷⁷ og Bogbinder Ole Ege,⁶⁷⁸ hvilken sidste jeg laae hos om Natten.

[Kristiansand og veien til Arendal]

[Løverdagen den 9de October]

Næste Morgen den 9de reiste jeg igjen med Dampskibet fra Flekkefjord til Christiansand, hvor vi ankom om Eftermiddagen Kl. 5. Vi anløb underveis Farsund og Mandal.

Da jeg kom til Christiansand gik jeg strax til Hr. Kjøbmand *Ole Pedersen Moe*,⁶⁷⁹ hvor jeg blev modtaget meget kjærligt af ham og hans hele Familie. Allerede samme Aften havde jeg nogen Samtale med denne skarpsindige, oplyste, erfarne Mand, hvis hele Væsen paa lige og samme Tid indgyder baade Agtelse og Kjærlighed. Hans prøvende Blik og Spørgsmaale overbeviste mig strax om at jeg havde en Mand for mig hvis Tillid ikke vilde grunde sig paa Rygter og Anbefalinger alene, men fornemmelig paa Erfaring. Imidlertid holdt jeg mig ganske ugeneret, besvarede aabent og ligefrem hans Spørgsmaal, og snart fornåm jeg da ogsaa nok at Prøven var forbie.

[77] Næste Dag, Søndagen den 10de, var jeg om Formiddagen i Kirke og hørte hans høiærværdighed Biskop von der Lippe⁶⁸⁰ prædike. Det er en Mand med sjeldne Talegaver, men der var kun liden Aand og Liv i selve Foredraget. Om Eftermiddagen havde vi Forsamling paa Salen hos Hattemager Norem.⁶⁸¹ Mandagen den 11te besøgte jeg adskjellige Venner omkring i Byen og havde mange meget opbyggelige Samtaler med adskjellige af dem.

[Tirsdagen den 12te October]

Tirsdagen den 12te reiste jeg fra Christiansand til Arendal. Det var overordentlig skjønt Veir om Morgenens. Og jeg havde ret mange herlige

677 *Farver Sacarias Torkildsen*: Zacharias Thorkildsen (1794–1859), leder for haugianerne i Flekkefjord, bror til Knud (se ovenfor).

678 *Bogbinder Ole Ege*: Ole Christian Eege, medlem av Flekkefjord misjonsforening og mæteholdsselskap, handelsborger, Abrahamsen 1987: 83; Jakobsen 1990: 11–16.

679 *O. P. Moe*: 1783–1862, opprinnelig fra Røros, leder for haugianerne i Kristiansand, boktrykker, tobakkshandler og stortingsrepresentant, Heggteit 1912–1920a: 129–133.

680 *Biskop von der Lippe*: Jacob von der Lippe (1797–1878), biskop i Kristiansand 1841–1875, stortingsrepresentant 1830–1860, Jacob von der Lippe 2025.

681 *Salen hos Hattemager Norem*: Endre Norem (1783–1867), bygget et forsamlingslokale, «Noremsalen», på eiendommen sin for haugianerne i området, Heggteit 1912–1920a: 136–137.

Betragtninger da jeg vandrede paa Veien mellem Christianssand og Lillesand og var omgiven paa alle Sider [af] de yndige skovbevoxte Klipper, der afgave et herligt Skuespil i den deilige Morgenrøde, da de gule Birke og grønne Fyr⁶⁸² stode i bregede,⁶⁸³ bølgende Masser omimellem hverandre.

En underlig Veemods-Følelse greb mit Hjerte ved Tanken om at jeg nu snart var færdig med min Reise⁶⁸⁴ og skulde snart atter forlade dette for mig saa kjære, skønne Land. Inderligt bevæget betragtede jeg Naturen med en Graadighed som om jeg vilde og kunde opsluge alting, eller dog i det mindste indprente mig Billedet i hast, at det aldrig skulde tabes.

Da jeg naaede Lillesand begyndte der at trække Regnskyer op fra Horizonten, og jeg tog derfor Skyds fra Møglestue til Landvig. Det varede noget seent inden Skydsen kom, og da vi omtrent vare kjørte ½ Miil blev det ganske mørkt formedelst de tykke Regnskyer som bedækkede den ganske Himmel. Regnen skyllede ned i svære Strømme, og inden faae Øieblikke vare vi begge, baade jeg og Skydsgutten, ganske gjennemvaade.

Imidlertid gik det enda temmelig godt an, indtil vi kom til et Stykke Vei som [78] nylig var repareret og en mængde fedt Leer kjørt paa. Her kunde vi næsten ingensteder komme, frem eller tilbage. Thi Hesten sank i til Bugen og Kariolen til Axelen. Og havde det ikke været en ung, meget stærk Hest, saa havde det neppe været mueligt at parke⁶⁸⁵ igjennem en heel Fjerdingvei⁶⁸⁶ saaledes. Jeg og Skydsgutten gik begge to all denne Vei. Og skjønt vi gik ved siden af Veien, saa sank vi dog næsten i til Knæerne for hver Gang vi traadte fremad.

Under al denne Besværlighed gik Skydsgutten (22 Aar gammel) bestandig og bandede: snart Hesten fordi han ikke kunde komme frem, og pidskede derhos dygtig paa ham; snart mig fordi jeg skulde have Skyds i dette fæle Veir; snart den daarlige Indretning at Man skulde kjøre Skyds i saadant Veir; snart vor Herre fordi han just nu gav saadant slemt Veir; snart Vei-Inspecteurene fordi de havde beordret Leer paa Veien, etc. Ja, undertiden naar baade han, Hest og Kariol sank fast i Leret og kunde ikke komme frem, da gik hans Utaalmodighed saavidt at han skreg forbittret og halv fortvivlet lige op i Veiret.

682 *Birke og Fyr*: bjørk og furu.

683 *bregede*: tydelige, klare.

684 *snart var færdig med min Reise*: Clausen reiste hjem til Danmark fra Arendal.

685 *parke*: brøyte seg vei.

686 *Fjerdingvei*: ca. 2,8 km.

Jeg gik taus ved Siden af ham, inderlig beklemt i mit Hjerte over at høre og see paa alt dette, og ønskede inderligt at der snart maatte gives en god Leilighed til at give ham nogle Paamindelser og kjærlige Formaninger. Mit Ønske blev ikke længe uopfyldt. Hesten, træt og udmattet, faldt og brækkede det ene Skagletræ.⁶⁸⁷ Og nu brød Gutten ud i en forfærdelig, jamrende Hysten og ønskede uophørlig i et Væk alle Forbandelser over sig selv, mig, Hesten, Kariolen, sin Fader, Skyds-Skafferen, Veien og Vei-Inspecteuren. Kort sagt: alt hvad der havde foranlediget og stod i nogen-somhelst [79] Berørelse med denne Skjæbnsvangre Reise.

Hidtil havde jeg i Grunden kun leet ad hans Klagen, ihvorvel jeg var bedrøvet og beklemt over hans ugudelige Forbandelser. Men nu blev rigtig-nok ogsaa jeg temmelig forlegen og bekymret for hvad jeg nu skulde gjøre. Thi mørkt var det, saaledes at Man neppe kunde see en Haand for sig, og Regnen strømmede uophørlig ned. Forlade ham i denne Stilling kunde jeg ikke beqvemme mig til, og jeg saae ikke Udveie til at yde ham nogen Hjælp. Til Landvig havde vi endnu $\frac{3}{4}$ Miil, og paa mine Spørgsmaal om der ikke boede nogle Folk i Nærheden svarede han Nei.

Hesten havde imidlertid igjen reist sig op og stod og krympede alle fire Been sammen, den afbrudte Skagle laae ned ved Siden. Skydsgutten ho[]dt ogsaa op at larme og søgte at opløse sin Smerte i en herlig stille Graad, i det han næsten krympede begge Ender sammen. Jeg undersøgte Skagle-Skaden om den mulig paa en Maade kunde forbindes, men fandt den snart ganske ulægelig, da den tillige var knækket henne tæt ved Kariolen.

Her var da ikke andet for end spænde Hesten fra og see til at faae Kariolen lidt tilside, og saa lede Hesten med os til Landvig. Jeg foreslog dette for Skydsgutten som den eneste Udvei at slippe derfra. Og han, der allerede havde opgivet alt Haab og maaskee allerede tænkte at hvile sine Been i Dyndet⁶⁸⁸ hos Hesten og Kariolen, han blev ved dette mit simple Raad som vaagnet op til et nyt Liv, og indgik strax paa dette Forslag.

Det varede nu ikke længe før vi vare ude af Mo<d>radset,⁶⁸⁹ og havde siden nogenledes fast Vei for os til Landvig. Nu var den før saa forsagte Gut saa glad og fornøiet som om han [80] havde faaet en stor Foræring. Han vidste nu ikke hvormeget han vilde takke og velsigne mig, som han nylig forbandede. Han bad mig nu ret inderlig om Forladelse for sin Adfærd

687 *Skagletræ*: Tverrstykket mellom to vognstenger. Her ser det ut til at Clausen sikter til selve vognstangen.

688 *Dyndet*: gjørmien.

689 *Moradset*: gjørmien, sølen.

imod mig, og han var i det hele taget bleven som et ganske nyt Menneske der nu heller slet ikke var raadvild hvorledes han skulde faae Kariolen hjem.

Jeg begyndte nu at forestille ham hvem han havde meest forsyndet sig imod, nemlig Gud; mindede ham om alle hans Forbandelser ogsaa imod ham, og hvilken Ugudelighed og Guds-Fortørnelse han dermed havde gjort sig skyldig i. Jeg forestillede ham hans Hjertes store Ureenhed, Syndig- og Elendighed og hvor nødvendigt det var for ham at omvende sig og tjæne Herren saafremt han vilde blive salig. Samt at ogsaa denne Aftens Begivenheder kunde være en liden Tugtelse til ham fra Gud for hans Ugudeligheds Skyld, og et Kald til ham at omvende sig.

Da jeg sagde dette, saae han paa mig og begyndte derpaa, med en af Taarer næsten qvalt Stemme, omtrent saaledes: Jeg er et usselt, elendigt Menneske, det aller værste som gaaer paa Jorden. Det veed jeg nok og har længe vidst. Saavel som ogsaa at der maatte foregaae en Omvendelse med mig dersom jeg skulde blive salig. Men kjære Mand, har De Lyst til at vide det, saa vil jeg ogsaa sige Dem det: jeg kan hverken blive omvendt eller salig!

Disse Ord, fremsagte under heftig Graad i en gennemtrængende, skjærende Tone, lode for mig i den bælgmørke Nat, tilligemed Echoet omkring i Klipperne, som en Røst fra selve Helvede. Mit hele Legeme skjælvede uvilkaarlig, og jeg var ikke istand til at gaae et eneste Fjed⁶⁹⁰ frem, eller sige et eneste Ord mere. Saaledes stode vi tause [81] nogle Øieblikke og ingen Ting afbrød det Dødstille der herskede omkring os, uden blot hans Hulken og Regnens Pladsken.

Da udbrød han med Eet, og sagde: Er De een af Læserne? Jeg svarede, ja Man kalder os spotviis saaledes her. Derpaa sagde han videre: De har været saa god imod mig hele Tiden. Og da jeg først saae Deres Ansigt, syntes jeg at jeg havde seet Dem før. Og jeg meente ogsaa da De taledes at jeg havde hørt Deres Røst før. Men da De siden sagde at De var fra Danmark og aldrig har været her før, saa tænkte jeg at jeg havde taget fejl. Men nu nylig, da De stod ved Hesten og taledes til mig, da syntes jeg rigtig igjen at jeg havde seet og hørt Dem før, men kunde endnu ikke huske hvor det havde været. Da begyndte De at formane mig at jeg skulde omvende mig og tjene Herren, og nu huskede jeg først hvor det var jeg saae Dem.

Her standsede han. Thi hans heftige Graad standsede ganske hans Stemme. Jeg stod imidlertid og grublede paa hvor han vel kunde have

690 Fjed: skritt, trinn.

seet mig. Thi jeg kunde ikke erindre at have seet ham før. Jeg spurgte ham derfor hvor det havde været han havde seet mig. Neppe havde jeg spurgt ham herom, før han greb min Haand og spurgte: Vil De svare mig oprigtig hvad De mener naar jeg har svaret Dem paa Deres Spørgsmaal og sagt Dem lidt som henhører dertil? Jeg tog ikke i Betænkning at sige ja dertil, og nu begyndte han saaledes, temmelig rolig og fattet:

Som sagt har jeg seet Dem før, [82] ikke legemlig, men aandelig. Men dog førend jeg fortæller noget mere herom, maae De tillade mig at fortælle lidt af mit Levnets Løb. Min Fader har De vel hørt tale om. Han var Præst i W. og hedte B.⁶⁹¹ Min Moder var en Datter af Sorenskriver H. i C., og jeg og en Søster deres eneste Børn. Min Moder døde da jeg var kuns 7 Aar, og min Søster da jeg var 12 Aar, i hendes 17de Aar. Jeg sørgede meget især over min Søster, der altid var saa kjærlig imod mig og hvem jeg strax savnede, og kom endnu mere til det i den følgende Tid.

Min Fader var den gang næsten den eneste som holdt nogen omgang med Lærerne, eller de Hellige, som de kaldes der. Og jeg troer ogsaa han meente det ærligt. Thi alt hans Liv var næsten ikke andet end Beviser paa den barnligste Oprigtighed og ømmeste Menneskekjærlighed. Men i mit 13 Aar tog det en sørgelig Forandring med ham. Han giftede sig paa nye med en Datter af Præsten M. i R., der havde været hos os et Aars Tid som Huusholder.

Saa snart de vare blevne gifte, viste hun strax hvad hun var, nemlig ret en Djævel af Menneske. Mig kunde hun aldrig taale at see for sine Øine, men slog mig bestandig saa min hele Krop var baade guul og grøn af Slagene. Dog havde jeg det nogenledes taaleligt det første Aar jeg skulde kalde hende Moder. Thi jeg kunde altid søge hen til min Fader og hos ham have en tryk Tilflugt naar jeg blev forfulgt af min Moder. Men ak, da jeg var i mit 13 Aar, da naaede min Moder hvad hun allerede længe havde sigtet efter, nemlig hun fik min Fader bortvendt aldeles [83] fra al Omgang med Guds Ord og med Guds Børn, som jeg troer Lærerne var. Og han blev tilsidst en Djævel lig som hun.

Imidlertid kunde ikke heller de forliges nu, men klamredes uophørlig. Og jeg var bestandig som et Tvistsens Æble imellem dem. Blev jeg forfulgt af den ene, saa blev jeg beskyttet af den anden, og dette varierede fra den ene til den anden, vel 10 Gange paa en Dag. Da jeg var fyldt 15 Aar, kom jeg

691 *Præst i W. og hedte B.*: Det har ikke vært mulig å koble initialene i skyssguttens fortelling til historiske personer.

til Latinskolen i C., hvor jeg var 1 ½ Aar, indtil en smitsom Sygdom⁶⁹² som grasserede⁶⁹³ her i Landet angreb mig. Og jeg kom atter hjem, nærmere Døden end Livet.

Ak, havde jeg blot døet den Gang, da havde jeg været fjernet fra tusinde Qvaler som jeg siden den Tid har maattet udstaae! Den Gang var jeg lykkelig, thi da kjendte jeg ikke Synden stort videre end af Navn. Og dog hadet jeg den, fordi min Fader i lykkeligere Dage havde sagt at jeg skulde hade den fordi den var mishagelig i Guds Sind. Og den Gang levede jeg i det inderligste og saligste Samfund med min Frelser Jesus Christus, og laae ofte som Johannes ved hans Bryst, som Maria ved hans Fødder (her qualte Graaden atter hans Stemme)!

Min Fader- vedblev han- stod bestandig ved mit Leie under min hele Sygdom. Han saae al min Smerte, hørte alle mine Bønner, talte alle mine Taarer, og hans Hjerte var færdigt at briste af Ømhed og Kjærlighed over mig hans eneste Barn, som han troede vilde snart blive ham berøvet. Derimod min Moder saae jeg ikke uden en eneste Gang under [84] min hele Sygdom.

En Morgen laae jeg alene i Kammeret og bad til Gud. Det var for mig som om al Sygdom var bortvegen, og det evige Livs Glæder gjennemstrømmede mig. Da hørte jeg pludselig en Støi nede i Dagligstuen. Jeg kunde høre min Faders Stemme. Og skjøndt jeg ikke kunde høre hvad han sagde, saa kunde jeg dog høre at han var vred. Støien varede kuns et Øieblik, saa var alt atter roligt. Jeg ventede forgjæves den hele Formiddag efter min Fader, men han kom ikke. Jeg spurgte Pigen efter ham. Hun sagde at han maatte have Forretninger som hindrede ham, og trøstede mig med at han kom nok.

Næste Morgen kom min Moder og Docteren op til mig. Min Moder var sørgeklædt, men i hendes Ansigt laae de mig saa afskyelige, sædvanlige, haanlige Helvedstræk. Jeg gysede da jeg saae hende, men spurgte tilige strax om hvor min Fader var. Docteren begyndte med at lempe en Indledning sammen, for maaskee paa en skaansom Maade at melde mig at han var- død. Men det dyriske Umenneske, min Stedmoder, hun sparede ham Uleiligheden at sige det. Thi hun sagde strax uden videre Omsvøb at han døde just i Nat!

692 *en smitsom Sygdom*: Muligens kolerautbruddet som herjet i Norge i årene 1832–1834.

693 *grasserede*: bredte om seg.

[Notater]

[85] Erindringer!

Forhøres hos Docter Thomsen⁶⁹⁴ i Kjøbenhavn om han har motdtaget hos Ditlevsen et Brev fra Odland med 10 Specidaler.

Sendes Fogden Schjøtz nogle Svanesange⁶⁹⁵ og Bogen med de mange Levnetsbeskrivelser.⁶⁹⁶

Forhøres om en Bagersvend til J. Bjerkrem.⁶⁹⁷ Helst en som kan bage Conditoriestenger.

L[indberg]. Pengemangel,– Bibeloversættelse.⁶⁹⁸

Torsdagen seilede ud til R[andøya?]; Fredag til Søes; Løverdage ind til R[andøya?]; Søndag til Byen; Onsdag ud til R[andøya?]; Torsdag Morgen seilede til Søes; Fredag Aften Tykning under Jylland; Løverdage Morgen Skagen. Storm og snefog. Søndag Morgen Frederikshavn; Torsdag Aften seilede derfra; Fredag Morgen Aalborg Bugt, om Aftenen til Havknuden; Løverdage Morgen Hjelmøen; om Aftenen Kyholm; Søndag Morgen Romsø; Aften Rudkøbing.

[86] Adresser!

Andreas Hauge paa Bredtved– skrevet til fra Arendal.

Farver Nielsen⁶⁹⁹ i Frederichshald.

Ditto Sørensen i Smallegangen i Christiania.

Pastor Wexels i Christiania.

Kjøbmand Jensen Landfaldøen i Drammen.

Farver Mjelva Ditto Ditto

[Gjelder de tre sistnevnte oppføringene:] Skrevet til disse tre fra Stavanger.

Til Kongsberg– skrevet til fra Stavanger.

Kirkesanger Niels Hougen paa Gaarden Traae i Jondals Sogn, Strandebarm Præstegjeld.

Svanøe– Odland– Sivert Gundersen i Stavanger.

694 Docter Thomsen i Kjøbenhavn: Ukjent.

695 Svanesange: Salmebok med Hans Adolph Brorsons salmer, utgitt i 1765 etter hans død.

696 Bogen med de mange Levnetsbeskrivelser: Sannsynligvis en herrnhutisk utgivelse. Levnetsbeskrivelser, med vekt på personlig trosutvikling, var en viktig del av herrnhutisk fromhet.

697 J. Bjerkrem: Jonas Birkrem (1782–1871), hattemaker, bondehandler og manufaktør, lekpredikant, opprinnelig fra Bjerkreim, flyttet til Kristiansand, Heggveit 1912–1920a: 135–136.

698 L. Pengemangel,- Bibeloversættelse: En henvisning til Lindbergs pågående bibeloversettelsesarbeid som mange av de vakte i Danmark støttet økonomisk, Baagø 1958: 286–291.

699 Farver Nielsen: Anders Nielsen (1817–1897), farver og medlem av bystyret i Fredrikshald, Opstad 1951: 166–167.

Even G. Grude,⁷⁰⁰ aflægges hos Gundersen– Jomfru Pernille Seglem,⁷⁰¹ hos Bager Hermansen.

Bogbinder E. Aarreberg og Kone Anne⁷⁰² samt Madame Kjær.⁷⁰³

Ellen Røgh⁷⁰⁴ i Meling, adr: Iver Haave Garver.⁷⁰⁵

Pigen Gjertrud Osmundsdatter⁷⁰⁶ i Omli Sogn.

[87 Uleselig blyantskrift]

[88] Det sidste Cancellie-Circulaire om gudelige Forsamlinger i Danmark,⁷⁰⁷ tilsendes Hr. *Ole Torjussen Svanøe*⁷⁰⁸ naar jeg kommer hjem. Det sendes til Hr. Hjulmager Andersen i Christiania.

Hatvig. Slettebakken. Solem. Bergen. Herlø I. P. Schjergehavn. Sougesund. Norske Hest. Furesund. Svanøe. Flogenæs, Helge. Tingnæs, Erich Olsen. Wefring. Hellefeld. Ousen, Abraham. Steenhovden. Høivigen, Jacob Hellevigen, Ludvig.

700 *Even G. Grude*: Even Grude (f. 1797) fra Klepp, utga en salmebok i 1836, meldte seg på 1850-tallet ut av statskirken, Heggtveit 1912–1920b: 795.

701 *Jomfru Pernille Seglem*: Pernille Seglem (1820–1853), giftet seg med Peder Ramsland, datter av haugianerne Ole og Pernille Seglem. Peder og Pernille fikk datteren Beate Ramsland som giftet seg med dikteren Alexander Kielland.

702 *Kone Anne*: Anne Johnsdatter (f. 1808), gift med E. Aarreberg, se note 647.

703 *Mad. Kjær*: Muligens Karen Elisabeth Kjær (1791–1855), Bergen.

704 *Ellen Røgh i Meling*: Ellen Røgh Meling, f. Schavland (1811–1870).

705 *Iver Haave Garver*: Iver Johansen Haave (f. 1799), garver og hotellvert i Stavanger.

706 *Pigen Gjertrud Osmundsdatter*: Gjertrud Osmundsdatter (f. 1802), giftet seg med Elling Åmundsen Tvedt, også han fra Åmli, i 1842.

707 *Det sidste Cancellie-Circulaire om gudelige Forsamlinger i Danmark*: Kong Christian 8. beordret 1. oktober 1840 kanselliet til å sende ut hans rundskriv av 7. september 1824 (fra hans tid som guvernør på Fyn), som alminnelig sirkulære til alle landets biskoper. Dette sirkulæret legaliserte i praksis konventikler («gudelige forsamlinger») i Danmark, selv om konventikkelplakaten 13. januar 1741 formelt stod ved lag, Baagø 1958: 341. O. T. Svanøe skulle til stortingssesjonen i 1842 og stemme over opphevelsen av den norske konventikkelplakaten, og var nok av den grunn interessert i situasjonen i Danmark.

708 O. T. *Svanøe*: Ole Torjussen Svanøe (1781–1859), eier av Svanøe gods, ledende haugianer på Vestlandet, stortingsrepresentant i flere perioder, Bratberg 2025; Heggtveit 1905–1911.

Kilder

Liste over bilder

1. Samtidig portrett av Hans Nielsen Hauge. Lisens: Falt i det fri.....	14
2. St. Ansgar. Foto: Jostein Garcia de Presno.	22
3. Første side av Clausens dagbok. Skannet kopi fra Rudkøbing Byhistoriske arkiv utført på forfatterens forespørsel.	27
4. Brev fra Clausen da han var feltprest under den amerikanske borgerkrigen. Original i Luther College arkiv. Foto: Jostein Garcia de Presno.....	38
5. Innrammet portrett av Clausen. Foto: Jostein Garcia de Presno. ...	57
6. Nicolai Frederik Severin Grundtvig. Lisens: Falt i det fri.....	62
7. Jacob Christian Lindberg. Lisens: Falt i det fri.....	80
8. Tollef Olsen Bache. Lisens: Falt i det fri.	91
9. Tømmerkirken fra Muskego. Foto: Jostein Garcia de Presno.	97
10. Graven til Martha Clausen i Luther Valley. Foto: Jostein Garcia de Presno.	100
11. Clausens begravelse i Austin, Minnesota. Original i Vesterheim Museum, Decorah, Iowa. Foto. Jostein Garcia de Presno. Gjengitt med tillatelse.	102
12. Portrett av Clausen, 1867. Original i Vesterheim Museum, Decorah, Iowa. Foto: Jostein Garcia de Presno. Gjengitt med tillatelse.	105
13. Plakett i Clausen City Park i St. Ansgar. Foto: Jostein Garcia de Presno.	106

Liste over kart

Figur 1: Kart over Danmark, Ærø og Langeland.....	64
Figur 2: Clausens reise til Bergen, påsken 1841.	75
Figur 3: Clausens reise rundt i Sør-Norge, 1841.	82
Figur 4: Clausens reise til Christiania og videre rundreise i Sør-Norge, 1842.	87
Figur 5: Claus og Martha Clausens reiserute ved utvandringen til USA, påsken 1843.	95

Arkivkilder

Arkivkildene er gjengitt med følgende nivåinndeling, alfabetisk etter arkivnavn: Navn på arkiv står i fet skrift, navn på eventuelle arkivsamlinger står i kursiv, navn på mapper/gjenstander står som strekpunkt. Der flere gjenstander i en mappe er benyttet, oppgis kun navnet på mappen. Fullstendig henvisning gis i fotnotene.

Det kongelige bibliotek, København

Lindbergs arkiv:

- Add. 369:3 Gendøberne
- Add. 922 4° Breve til Lindberg/Clausen, Claus
- Add. 922 4° Breve til Lindberg/Helland, Hans
- Add. 922 4° Breve fra Lindberg
- Add. 922 4° Breve til andre end Lindberg/Brev Hass, L. D.

Luther College Archives, Decorah, Iowa

- RG02 Laur. Larsen
- RG13 Norwegian Synod
- RG15 Claus Clausen
- RG15 H. A. Preus

Luther Seminary, St. Paul, Minnesota

- ELCA Region 3/Biographical files/C. L. Clausen

Luther Valley Lutheran Church, Beloit, Wisconsin

- Kirke-Bog for den norsk-lutherske Menighed ved Rock Prærier:
Rock County, Wisconsin Territory, North-America
- Bilder av Clausen-familien

MF vitenskapelig høyskole, Oslo

Heggtveit-samlingen

- L001
- L0046
- L0051

NAHA Archives, St. Olaf College, Northfield, Minnesota

- P0059 Claus L. Clausen
- P0066 J. W. C. Dietrichson
- P0074 Elling Eielsen
- P0461 N. E. Bøe
- P0571 Emily Veblen Olsen
- P0588 F. A. Schmidt
- P0691 John A. Johnson
- P1615 Claire Selkurt

Riksarkivet, Oslo

- EA-6834/F/L0004/Haugianerbrev IV

Rudkøbing Byhistoriske Arkiv, Langeland

- Claus Lauritsen Clausen/Claus Clausens dagbøger

St. Ansgar History Center

- C. L. Clausen

Vesterheim Norwegian-American Museum, Decorah, Iowa

- Clausen Family Photo Collection
- 1969.021.001/Nattverdssett fra C. L. Clausen
- LC6337/Kaffekanne i sølv fra C. L. Clausen

Litteratur

- Abrahamsen, O. A. (1987). *Flekkefjords historie. Flekkefjord på 1800-tallet: Fra sild til sålelær*. Flekkefjord sparebank. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015092329005
- Amundsen, A. B. (1999-2005). Iver Hesselberg. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 29. august 2025 fra https://nbl.snl.no/Iver_Hesselberg
- Andersen, R. (1885). *Emigrantmissionen*. Fr. Bagges Bogtrykkeri.
- Andersen, R. (1921). *Pastor Claus Laurits Clausen*. Danish Lutheran Publishing House.
- Anderson, R. B. (2009). *The first chapter of Norwegian immigration 1825–1840: Its causes and results*. Per A. Holst Forlag. Opprinnelig utgitt 1895.
- Arkivverket. (2017). *Christian Fredriks dagbøker*. Hentet 28. mai 2024 fra <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/nyere-historie-1814-/dagboker#!#block-body-0>
- Auken, S. (2006-2009). Den mageløse opdagelse – kirkens Gienmæle og censurdommen. I *Dansk litteraturs historie*. Hentet 29. mai 2024 fra https://danskliteraturshistorie.lex.dk/Den_magel%C3%B8se_opdagelse_-_Kirkens_Gienm%C3%A6le_og_censurdommen
- Bache, S. (2010). *Et minneskrift fra Gamle Muskego 1839–1847*. Per A. Holst Forlag.
- Bache, T. O. (1828). *Bemærkninger i anledning af professor Stener Johannes Stenersens indførte meddelelser*. Trykt paa forfatterens bekostning hos C. F. Rode.
- Bache, T. O. (1849). *En deel af T. O. Baches Levnetsløb, tvende betragtninger samt adskillige af hans religiøse breve: Som anhang: H. N. Hauges testamente til sine venner. (Ordlydende efter den oprindelige original)*. Trykt i O. Steens Officin.
- Bang, A. C. (1910). *Hans Nielsen Hauge og hans samtid: Et tidsbillede fra omkring aar 1800*. Gyldendalske Boghandel.
- Banning, K. (1958). *Degnekristne. En Almuerejsning*. G. E. C. Gads Forlag.
- Barclay, R. (1848). *Forsvarsskrift for den sande christelige Theologi*. Paa Vennesamfundets Forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2021042148814
- Bondesen, P. C. B. (1917). *Fra Ristinge Overdrev: Et blad af Langelands historie*. A. G. Frisenettes forlag A/S. <https://slaegtsbibliotek.dk/807011.pdf>
- Borgen, P. O. (2004). Niels Bache. I *Drammen byleksikon*. Hentet 7. mars 2022 fra <https://byleksikon.drnk.no/bache-niels-1809-1870/>
- Boye, E. (1999-2005) Maria Schandorff. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 7. mars 2022 fra https://nbl.snl.no/Maria_Schandorff
- Bratberg, T. (2025, 25. mars). Ole Svanøe. I *Norsk biografisk leksikon* på snl.no. https://nbl.snl.no/Ole_Svan%C3%B8e
- Bratten, K. (1846). *Nogle bemærkninger om Pontoppidans forklaring, udtoget og især den omarbeidede &c.* Trykt hos O. Steen.
- Breder, H. (2003). Maskinene i de tidligste norske dampskipene. I J.-B. Tjäder & B. Kolltveit (Red.), *Årbok (Norsk sjøfartsmuseum) (s. 7–58)*. Norsk sjøfartsmuseum. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitalidsskrift_2019051381010_001
- Bregninge Sogns Kontraministerialbog (1835) Bregninge Sogns Kontraministerialbog 1833–1843, 88. Hentet 1. September 2025 fra <https://www.danishfamilysearch.dk/ao/opslag14054586>.
- Breistein, D. (1955). *Hans Nielsen Hauge, «Kjøbmand i Bergen»: Kristen tro og økonomisk aktivitet*. Grieg.
- Bu, A. K. (1931). Ættar-bok for Kinsarvik. Utgjeve på eigen kostnad. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2012032124020
- Buanes, J. (2010). *Martensfolket i Hellevik*. Hentet 20. april 2022 fra <http://trygve.buanes.net/slekt/2015/11/27/martensfolket-i-hellevik/>
- Bülow, C. v. (1827). *Extracts from the Journal of the Rev. Carlos von Bülow, agent to the continental society, employed on The Norway Mission from April 13, 1826 to January 17, 1827*. Printed for the Society, by A. Macintosh, 20 Great New Street.
- Bøen, G. & Bøen, H. (2012). Fra bergverksdriftens underjordiske kultur. Del 1 – En verden mellom lys og mørke. I O. A. Helleberg & D. Kristoffersen (Red.), *Langs Lågen*.

- Årbok 2012 (s. 75–90). Forlaget Langs Lågen. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digittidsskrift_2015021682100_001
- Baagø, K. (1958). *Magister Jacob Christian Lindberg*. G E C Gads forlag.
- Baagø, K. (1960). *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede: 1. Bd. Vækkelse og Kirkeliv i København og Omegn*. GEC Gads Forlag.
- Carlsen, C. J. (1932). *Elling Eielsen: Pioneer lay preacher and first Norwegian Lutheran pastor in America* [Master of Arts]. University of Minnesota.
- Carter, P. (2010). *The road to Botany Bay: An exploration of landscape and history*. University of Minnesota Press.
- Christensen, P. V. (1840, 12. Juli) Nogle Bemærkninger i Anledning af R. Ottesens Stykke «om Troen og Skriften» i Nord. K. Tid. 1840 Nr. 24. *Nordisk Kirke-Tidende*, 8(28), 849–854.
- Christianson, J. R. (1983). Clausens on the move: Chicago, St. Ansgar, Virginia, 1870–1873. *The Bridge*, 6(2).
- Clausen, C. L. (1842). *Tvende opbyggelige Breve skrevne af en dansk Mand, C. L. Clausen, medens han opholdt sig i Norge, til de kristelige Venner i Kongsberg; samt tilføjet trende af hans Sange*. Trykt i O. Dahls Bogtrykkeri af I. P. Nielsen.
- Clausen, C. L. (1850, 26–27. september). Skrivelse fra Pastor Clausen i Amerika til den theologiske Forening i Stavanger. *Christiania-Posten*.
- Clausen, C. L. (1861, 2. desember). Tilbagekaldelse. *Emigranten*.
- Clausen, C. L. (1869). *Gjenmæle mod Kirkeaadet for den Norske Synode*. Skandinavians Bog- og Accidents-Trykkeri.
- Clausen, C. L. (1881). *Prof. Georg Sverdrups angreb og pastorerne J. Olsens og C. L. Clausens tilsvær*. «Nordens» Bogtrykkeri.
- Danbolt, E. (1947). *Misjonstankens gjennombrudd i Norge*. Egede Instituttet.
- Den Norsk-Evangelisk-Lutherske Kirke I Amerika (1851, mars). Grundlove for den Norsk-Evangelisk-Lutherske Kirke i Amerika. *Maanedstidende for den Norsk-Evangelisk-Lutherske Kirke I Amerika*, 1(1), 1–2.
- Den Norsk-Evangelisk-Lutherske Kirke I Amerika (1861, august). Optagelse i Synoden. *Kirkelig Maanedstidende for den norsk-evangelisk-lutherske Kirke i Amerika*, 6(8), 234.
- DeGarreaux, M. (2016) *U. V. Koren's works: Volume 4: Memoirs, poems, miscellaneous*. Lutheran Synod Book Company.
- Det Kongelige Danske Cancellie (1840, 5. juli) Cancellie-Skrivelse til Politiedirecteuren i Kjøbenhavn om Gjendøberne [signert 2. april 1840]. *Nordisk Kirke-Tidende*, 8(26–27), 447–448.
- Dietrichson, J. W. C. (1846). *Reise blandt de norske Emigranter i «De forenede nordamerikanske Fristater»*. L. C. Kielland.
- Dissenterloven (1845) *Lov angaaende dem, der bekjende sig til den christelige Religion, uden at være medlemmer af Statskirken*. https://www.fagsider.org/kirkehistorie/lover/1845_dissenterloven.htm#pp9
- Eidberg, P. A. (1998). «Det folk som kalles baptister». *En undersøkelse av Det Norske Baptistsamfunns bakgrunn, tilblivelse, historie og egenart til jubileet 1902*. Det norske litteraturselskap.
- Kirkekrønike (1876, 24. november). *Evangelisk Luthersk Kirketidende*, 21(47), 742–743.
- Flatin, T. (1947). *Flesberg: frå dei eldste tidir til no* (Bd. 4). Norli. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013071508007
- Frafjord, R. (u. å.). *Lystgården Engels Minde*. Byhistorisk forening Stavanger. Hentet 20. april 2022 fra https://byhistoriskforening.org/byhistorisk_skilting/lystgarden-engels-minde/
- Pastor C. L. Clausen (1892, 2. mars). *Fædrelandet og Emigranten*.
- Garcia de Presno, J. (2021). En anklage om skadelig lære i rettsaken mot Hans Nielsen Hauge. *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*, 75(1–2), 157–174. <https://hdl.handle.net/11250/3023945>
- Garcia de Presno, J. (2022). Vekkelsens vokabular. Smakebiter fra haugianernes religiolekt ca. 1800–1840. I H. V. Kleive, J. G. Lillebø & K.-W. Sæther (Red.), *Møter og mangfold: Religion*

- og kultur i historie, samtid og skole (s. 175–198). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.156.ch8>
- Garcia de Presno, J. (2024a). From the will of God to the will of Hauge: Institutionalization of the Norwegian Haugian revival. *Scandinavian Journal of History*, 49(4), 471–492. <https://doi.org/10.1080/03468755.2024.2332284>
- Garcia de Presno, J. (2024b). «Kun at det skjer med Orden»: Rettssaken mot Hans Nielsen Hauge og institusjonaliseringen av Haugebevegelsen [Doktorgradsavhandling, MF vitenskapelig høyskole]. MF Open. <https://hdl.handle.net/11250/3159998>
- Gjerde, A. (2025, 30. juli). Gjestgjevarstaden Hellevik. I *Kulturhistorisk leksikon*. Fylkesarkivet i Vestland. <https://kringom.no/nb/sunnfjord/kinn-flora/gjestgjevarstaden-hellevik>
- Goffman, E. (1969). *The presentation of self in everyday life*. Penguin.
- Golf, O. (1996). *Haugebevegelse og folkeopplysning 1800–1860: Utgitt i forbindelse med Hauge-jubiléet i 1996* (Bd. 6). Universitetet i Oslo, Pedagogisk forskningsinstitutt.
- Golf, O. (2001). *Norgesvennen Grundtvig*. Lunde forlag.
- Grude, E. H. (1996). *Strandsted og ladested: Egersund fram til 1880*. Eigersund kommune. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2012121038029
- Grundtvig, N. F. S. (1825). *Kirkens Gienmæle*. Den Wahlske Boghandlings Forlag. Hentet 1. September 2025 fra <http://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/1890/0#{%220%22:0,%22k%22:0}>
- Grundtvig, N. F. S. (1839). *Frisprog mod Biskop Mynsters forslag*. Forlaget af den Wahlske Boghandel.
- Grundtvig, N. F. S. (1837) I Kveld blev der banket paa Helvedes Port. I N. F. S. Grundtvig *Sang-Værk for den Danske Kirke, første Bind*, nr. 243. Trykt paa den Wahlske Boghandels Forlag. Hentet 1. september 2025 fra <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/23845/248?keywords=%22i+kveld+blev+der%22#{%220%22:0,%22k%22:248}>.
- Grundtvig, N. F. S. (2003). *Prædikener i Vartov: 2. Bd. Kirkeåret 1840–41*. Forlaget Vartov.
- Gulliksen, Ø. T. (Red.). (2023). *Elisabeth Koren: Brev hjem 1859–1867*. Det norske språk- og litteraturselskap.
- Gundersen, T. R. (2022). *Haugianerne: Bd.1. 1795–1799: Enevelde og undergrunn*. Cappelen Damm.
- Halvorsen, H. (1903). *Festskrift til Den norske Synodes Jubilæum 1853–1903*. Den norske Synodes Forlag. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89077008480&seq=1>
- Halvorsen, J. B. (1892). *Norsk Forfatter-Lexikon 1814–1880: Tredie Bind: I–L* (Bd. 3). Den Norske Forlagsforening. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006112001058
- Halvorsen, J. B. & Koht, H. (1885). *Norsk Forfatter-Lexikon 1814–1880: Bind 1: A–B* (Bd. 1). Den Norske Forlagsforening.
- Handeland, O. (1948). *Kristenliv på Agder. 50 års-skrift for Agder Krins av Det norske lutherske kinamisjonsforbund*. Forbundets forlag.
- Hanson, K. (1992). *In Jesus' name shall all our work be done*. The 150th anniversary committee of Norway Evangelical Lutheran Church.
- Haraldsø, B. (1988). *Slaveridebatten i Den norske synode: En undersøkelse av slaveridebatten i Den norske synode i USA i 1860-årene med særlig vekt på debattens kirkelig-teologiske aspekter*. Solum.
- Hauge, H. N. (Red.). (1826). *Huus-postil, eller en samling af forskjellige forfatters, meest Luthers, Franckes og Pontoppidans, betragtninger over søn- og festdages deels høimesse-, deels aftensangs-texter, samlede til en aargang, og udgivne i den hensigt, at befordre og vedligeholde christelig huus-andagt*. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_201911129001
- Hauge, H. N. & Bache, T. O. (1829). *Samling af religiøse breve skrevne af Hans Nielsen Hauge*. Trykt paa vedkommendes bestoening hos C. F. Rode.
- Haugvaldstad, J. (1905). *Tilbageblik paa mit liv* (Optrykt uforandret efter originalen ved S. M. Stenby. utg.). Free Church Book Concern's trykkeri.

- Heggtveit, H. G. (1905–1911). *Den norske Kirke i det nittende aarhundrede, 1796–1820*. Cammermeyers Boghandel.
- Heggtveit, H. G. (1912–1920a). *Den norske Kirke i det nittende aarhundrede, 1821–1850, del 1*. Cammermeyers Boghandel.
- Heggtveit, H. G. (1912–1920b). *Den norske Kirke i det nittende aarhundrede. 1821–1850, del 2*. Cammermeyers Boghandel.
- Hoff, K. (1988). *Rollag bygdebok: ætt og gard og grend* (Bd. 1). Kommunen. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2017022448092
- Holand, H. R. (1930). *Den sidste folkevandring: Sagastubber fra nybyggerlivet i Amerika*. Aschehoug.
- Holand, H. R. (1930). *Norwegians in America: The last migration. Bits of saga from pioneer life*. The Center for Western Studies, Augustana College.
- Hoven, B. (1954). *Ole Torkjelsen Hovens slekt*. Edgar Høgføldt – Aktieselskap.
- Haanes, V. (1999–2005). Johannes Wilhelm Christian Dietrichson. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 8. mai 2025 fra https://nbl.snl.no/Johannes_Wilhelm_Christian_Dietrichson
- Iversen, J. Y. (2021). *De gamle stier: Historien om menigheten samfundet, Det Alminnelige Samfund og andre sterketroende*. Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.131>
- Jacob von der Lippe. (2025, 25. mars). I *Store norske leksikon*. Hentet 27. april 2022 fra https://snl.no/Jacob_von_der_Lippe
- Jacobsen, R. O. (1998). Løvøy handelssted blir haugianer-sentrum under Christoffer Olsen Brateng. I R. O. Jacobsen (Red.), *Årbok for Steigen 1998* (s. 64–82). Steigen historielag.
- Jakobsen, S. K. (1990). *Flekkelfjord misjonsforening 150 år: 1840–1990*. Flekkelfjord misjonsforening. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010091508139
- Joleik, A. (1980). *Soga om Flora*. Sogenemnda. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2017063048097
- Jonasen, J. S. (1964). *Sandnes gjennom 100 år*. Sandnes kommune. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013010405007
- Jorgensen, A. M. (1930). *Claus L. Clausen: Pioneer pastor and settlement promoter, 1843–1868*. University of Minnesota.
- Jørgensen, T. (1999–2005). Magnus A. Gjør. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 27. april 2022 fra https://nbl.snl.no/Magnus_A_Gj%C3%B8r
- Kielland, A. (1897). *Familien Kielland: Med dens kognatiske ascendants*. I kommisjon hos Jacob Dybwad.
- Kielland, A. (1935). *Stavanger borgerbog 1436–1850*. Stavanger kommunebibliotek. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016091248079
- Kierkegaard, S. (2003). *Frygt og Bæven, Sygdommen til døden, Taler*. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Opprinnelig utgitt 1843.
- Kinsley, A. & Kinsley, D. (1996). *Passage to sharps: From plantation to village, 1659–1940*. Gazebo Books.
- Kjelland, A. (2020). Kva er mikrohistorie? I A. Kjelland, H. Krøvel, O. Teige & C. Kaveh (Red.), *Mikrohistorie* (s. 11–29). Museumsforlaget.
- Knudsen, C. (ca. 1860). *Upubliseret manuskript: Christian Knudsens familiehistorie, bind 2*. Hentet 23. april 2023 fra <http://alsnissen.dk/default.asp?side=1761>
- Knudsen, F. T. (1867). *Fredrik Tobias Knudsens og hans søn, missionær Hans Christian Knudsens levnetsbeskrivelse, tilligemed endel historiske fremstillinger*. B.M. Bentzen.
- Koch, H. (1943). *Grundtvig*. Gyldendalske Boghandel.
- Koefoed, N. J. (2019). Authorities who care: The Lutheran doctrine of the three estates in Danish legal development from the Reformation to Absolutism. *Scandinavian Journal of History*, 44(4), 430–453. <https://doi.org/10.1080/03468755.2018.1562965>
- Koht, H. (1907). Fra en norsk kirkestrid. *Symra: En aarbog for norske paa begge sider af havet*, 3, 59–70.
- Koht, H. (1926) *Norsk bondereising: Fyrebuing til bondepolitikken*. Aschehoug.

- Kolltveit, O. (1953). *Jondal i gamal og ny tid*. Jondal bygdeboknemnd. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015120908156
- Kolsrud, O. (1929). Bülow, Carl Gustav Christopher von. I J. O. Andersen (Red.), *Kirke-Leksikon for Norden* (s. 999–1000). H. Hagerups forlag.
- Kværne, P. & Weihe, H.-J. W. (2024, 25. november). misjon. I *Store norske leksikon* Hentet 11. mars 2025 fra <https://snl.no/misjon>
- Købner, J. (1841). *Revival of religion in Denmark. Including an account of the rise and present state of the Baptist churches in that kingdom*. Houlston and Stoneman; Ward and Co.
- Købner, J. (1861). *Hvori bestaaer daaben? Og hvem skal døbes?* Besørget trykt af N. Nielsen.
- Langhelle, S. I. (1999). Nytt syn på synd, skikk og uskikk. I S. I. Langhelle & B. Lindanger (Red.), *Kongskyrkje ved Nordvegen* (s. 226–269). Lokalhistorisk stiftelse. https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digibok_2010041503020?page=229
- Langhelle, S. I. (2015). Då det blei synd å le: Dei haugianske vekkingane som forandra Rogaland. I A. Kalvig og A. R. Solevåg (Red.) *Levende religion: Globalt perspektiv – lokal praksis* (s. 44–63). Hertervig Akademisk.
- Larsen, Ø. (2024, 27. desember). Årelating. I *Store medisinske leksikon*. Hentet 28. august 2025 fra <https://sml.snl.no/%C3%A5relating>
- Lillehammer, A. (1980). *Bygdebok for Karmøy: Åkra*. Bygdebokutvalget. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015082448287
- Lillehammer, A. (1982). *Bygdebok for Karmøy: Skudenes og Skudeneshavn*. Bygdebokutvalget. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015082448204
- Lillehammer, A. (1985). *Bygdebok for Karmøy: Stangaland og Kopervik*. Bygdebokutvalget. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015082448203
- Lindberg, J. C (1835, 14. mars). Om Christi Nedfart til Helvede og Prædiken for Aanderne, som ere i Forvaring. *Nordisk Kirke-Tidende*, 3(11,13), 167–173 ,198–208.
- Lindberg, J. C. (1839 ,10. november). Gjendøbere i Kjøbenhavn. *Nordisk Kirke-Tidende*, 7(45), 794–800.
- Lindhardt, P. G. (1979–1984). Peter Larsen (læggprædikant). I S. C. Bech (Red.), *Dansk Biografisk Leksikon*. Hentet 8. mai 2025 fra https://biografiskleksikon.lex.dk/Peter_Larsen_-_1%C3%A6gpr%C3%A6dikant
- Loftsgard, T. K. (1973a). *Nore – Uvdal i forn og nye: Del 1: Gards- og ættesoge for Nore* (Bd. 2) (H. Kjellberg, Red.). Nore - Uvdal kommune. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2017092726007
- Loftsgard, T. K. (1973b). *Nore – Uvdal i forn og nye: Del 1: Gards- og ættesoge for Nore* (Bd. 3) (H. Kjellberg, Red.). Nore - Uvdal kommune. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014072108070
- Losnegård, G. (2012). *Historia om Flora*. Selja. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2018030648540
- Lovoll, O. S. (1999). *The promise of America: A history of the Norwegian-American people* (rev. utg.). University of Minnesota Press, published in cooperation with the Norwegian-American Historical Association.
- Lund, N. (1842). *Reise igjennem Nordlandende og Vestfinmarken i sommeren 1841*. Guldberg & Dzonkowski.
- Lütken, V. (1909). *Bidrag til Langelands historie*. I Kommission hos Andr. Brandts Boghandel.
- Magnussen, D. L. (2023). *Balanserende brødre* [Masteroppgave]. Universitetet i Oslo.
- Malthus, T. R. (2005). *Reisedagbok fra Norge 1799*. Cappelen.
- Melberg, A. (2007). *Selvskrevet: Om selvframstilling i litteraturen*. Spartacus forlag.
- Melberg, A. (2025, 21. februar). Selvbiografi. I *Store norske leksikon*. Hentet 9. april 2025 fra <https://snl.no/selvbiografi>
- Melve, L. & Seland, E. H. (2023). *Å studere historie*. Fagbokforlaget.
- Moen, K. (1967). *Kongsberg sølvverk 1623–1957*. Universitetsforlaget. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2018022307011

- Molland, E. (1979). *Norges kirkehistorie i det 19. århundre* (Bd. 1). Gyldendal.
- Mong, R. (1987). Hans Christian Knudsen: Norges første afrikamisjonær. *Norsk tidsskrift for misjon*, 41(4), 238–246.
- Nelson, D. T. (1961). *Luther College 1861–1961*. Luther College Press.
- Nelson, E. C. & Fevold, E. L. (1960). *The Lutheran Church among Norwegian-Americans*. Augsburg Publishing House.
- Nichol, T. W. (1993). Singing the Lord's song in a foreign land: Organizing the public ministry among Norwegian-American Lutherans. I P.-O. Gullaksen, T. Austad, E. Fougner & O. Skarsaune (Red.), *Reform og embete. Festskrift til Andreas Aarflot på 65-aarsdagen den 1. juli 1993* (s. 151–165). Universitetsforlaget.
- Niebuhr, R. (1957). *The social sources of denominationalism*. World Publishing.
- Nielsen, J. & Clausen, J. (1867). *Træk af Johan Niensens liv*. Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark.
- Nikolajsen, J. B., Haug, K. S., Thoresen, F.-O. & Eskilt, I. (2022). *Missiologi: En innføring*. Cappelen Damm Akademisk.
- Nome, J. (1942). *Demringstid i Norge: Fra misjonsinteresse til misjonsselskap*. Det norske misjonsselskap.
- Nome, J. (1943). *Det Norske Misjonsselskaps historie i hundre år: Bind 1: Det Norske Misjonsselskaps historie i norsk kirkeliv: Fra stiftelsestiden til Schreuders brudd*. Dreyers grafiske anstalt.
- Norborg, S. (1970) *Hans Nielsen Hauge: biografi: 1804–1824*. Cappelen.
- Nordisk Kirke-Tidende* (1833-1841) Red. J. C. Lindberg. Kjøbenhavn.
- Norlie, O. M. (1942). *Eielsen was first*. Olaf M. Norlie.
- Norrie, J. W. G. (1940). De britiske menigheder i Helsingør. *Personallhistorisk tidsskrift*, 61, 77–106.
- Odland, P. (1999–2005). Søren Schiøtz. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 25. april 2022 fra https://nbl.sn.no/S%C3%B8ren_Schi%C3%B8tz
- Olesen, E. (1987). Hvorfor Vilh. Beck ikke blev grundtvigianer. I K. Banning, C. Breengaard, C. de F. Licht og E. L. Lillie (Red.), *Kirkehistoriske Samlinger 1987* (s. 27–80). Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.
- Opstad, L. (1951). *Haldenhåndverkere gjennom 350 år*. Halden håndverkerforening. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013091708038
- Ording, H. N. H. (Red.). (1952). *Hans Nielsen Hauges skrifter* (Bd. 6). Andaktsbokselskapet.
- Ording, H. N. H. (Red.). (1954). *Hans Nielsen Hauges skrifter* (Bd. 8). Andaktsbokselskapet.
- Ottesen, R. & Sørensen, R. (1839). *Erklæring fra os underskrevne medlemmer af vor danske christne menighed, i anledning af det forehavende forslag til en ny alterbog og et ny kirke-ritual*. Forlagt af J. C. Lindberg.
- Ottesen, R. (1840) Et Brev til Langelænderne om Gjendøberne. *Nordisk Kirke-Tidende*, 8(4), 72–80.
- Pavels, C. (1864). *Claus Pavels's biografi og dagbøger*. C. Floors Forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006081700019
- Pedersen, J. (1964). Den gudelige forsamlingsbevægelse. I A. P. Thyssen (Red.), *Vækkelsesnes frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede: Bd. 1-2: De fynske vækkelser* (s. 93–318) GEC Gads forlag.
- Pedersen, R. (1998). *Generalmajor Peder von Todderuds dagbok: Dagbøger som historisk kilde*. https://www.arkivverket.no/sok/_/attachment/inline/2b0bf227-2517-4636-9850-823331eccc95:decbe7ee8caf991665e0ca1dd0511d3ce4flaf6c/Dagb%C3%B8ker%20som%20historisk%20kilde.pdf
- Pontoppidan, E. (1977). *Norges naturlige historie: 1752–53* (Bd. 1). Grøndahl & søn forlag.
- Pram, C. (2019). Christen Prams rapporter fra Norge: Bind 1. 1804–05. Riksarkivet.
- Rasmussen, J. (1998). Grundtvig og «Rationalisterne» i årene 1825–1832. Synspunkter og udvikling. *Grundtvig-Studier*, 95–119.

- Rasmussen, T. (2011). Selvbiografier til glede og nytte. *Norsk medietidsskrift*, 18(4), 364–370. <https://doi.org/10.18261/ISSN0805-9535-2011-04-05>
- Reinton, L. (1943). *Folk og fortid i Hol, bind 2: Fra 1815 til vår tid*. I kommisjon hos Grøndahl. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008041600075
- Reinton, L. (1977). *Folk og fortid i Hol, bind 6: Ætt og eige: Kvisla og Lio*. I kommisjon hos Grøndahl. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016102448006
- Reinton, L. (1979). *Folk og fortid i Hol, bind 7: Ætt og eige: Ustedalen og Skurdalen*. I kommisjon hos Grøndahl. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2017032826001
- Rethwisch, E. J. (2000). *The History of Luther Valley Lutheran Church*. Luther Valley Lutheran Church.
- Ropeid, A. (1985). Venesamfunn og verksemd – to uformelle kristelige organisasjoner. I A. Gustavsson (Red.), *Religiösa väckelserörelser i Norden under 1800- och 1900-talen* (s. 108–116). Centrum för religionsetnologisk forskning.
- Runde, H. J. (2025, 13. mai). Tingneset – eit sentrum i Ytre Førdefjorden. I *Kulturhistorisk leksikon*. Fylkesarkivet i Vestland. Hentet 29. august 2025 fra <https://kringom.no/nb/sunnfjord/sunnfjord/tingneset-eit-sentrum-i-ytre-fordefjorden>
- Rygh, S. (1994). Det såkalte Rosnæs-huset. *Stavangeren. Medlemsblad for Byhistorisk Forening Stavanger*, 3. https://byhistoriskforening.org/stavangeren_oversikt/stavangeren-nr-3-1994/
- Rønne, C. F. (1839, 8. desember) Brev til de Troende paa Langeland i Anledning af Gjendøbernes Vildfarelser. *Nordisk Kirke-Tidende*, 7(49), 874–879.
- Rørdam, H. C. (1840, 31. mai–14. juni) Luthers Mening om Barnedaaben, oplyst af et af hans Breve mod Giendøberne. *Nordisk Kirke-Tidende*, 8(22-24), 362–389.
- Sanders, H. (1995). *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850*. Stads- og kommunhistoriska institutet, Stockholms universitet.
- Sandvik, P. T. (1999–2005). Hans Johan Olsen. I *Store norske leksikon*. Hentet 20. april 2022 fra https://nbl.snl.no/Hans_Johan_Olsen
- Seierstad, A. (1923). *Kyrkjelegt reformarbeid i Norig*. A/S Lunde & Co's forlag.
- Seierstad, A. (1943). Hans Nielsen Hauge og kvekarane. *Tidsskrift for teologi og kirke*, 145–159.
- Seland, B. & Agedal, O. (2008). *Vekkelsesvind: Den norske vekkingskristendomen*. Det Norske Samlaget.
- Seland, B. (2017). I «Fællesskab og Samfund» – Haugebevegelsens organisasjon. I K. Dørum & H. K. Sodal (Red.), *Hans Nielsen Hauge. Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 104–132). Cappelen Damm Akademisk.
- Skadberg, G. A. (2002). *Alexander L. Kielland, «I slekt med hele byen»: Kielland og hans nærmiljø sett fra lokalhistorisk ståsted*. Hentet 1. september 2025 fra <https://gunnarskadberg.net/filer/kielland.pdf>
- Skadberg, G. A. (2010). Hans Nielsen Hauge i Bergen: Forbindelseslinjer mellom haugianerne i Bergen og Rogaland. *Bergensposten*, 3, 33–55.
- Skei, H. H. (2024, 25. november). Dagbok. I *Store norske leksikon*. Hentet 7. mars 2025 fra https://snl.no/dagbok_-_litteratur
- Sommerfelt, H. E. (1865). *Den norske Zulussion: Et tilbageblik paa de første 20 aar af det norske missionsselskabs virksomhed*. Grams Forlag.
- Sovik, A. E. (1946). *Elling Eielsen and some elements of the church strife among Norwegian-American Lutherans in the 1840's and 1850's* [Masteroppgave]. Princeton Theological Seminary.
- Spødevold, K. K. (1848). *Enfoldigt og kort gjennemsnit af tiden til sand og velgrundet betænkning over Guds naades huusholdning med menneskene*. Trykt hos Paul T. Dreyer.
- Steenhoff, G. (1939). Alkoholens roll som lækemedel genom tiderna och idag. I R. Vogt & J. Scharffenberg (Red.), *Frihet – sannhet : Festskrift til Johan Scharffenberg, 70-årsdagen 23. november 1939* (s. 180–198). Johnsen & Nielsen boktrykkeri.
- Stephansen (1839, 17. November) Om Giendøberi. *Nordisk Kirke-Tidende*, 7(46), 809–812.

- Strand, S. (1913). Pastor C. L. Clausen. *Symra: Et skrift for norske paa begge sider av havet*, 9, 204–223.
- Sunnanå, V. (1952). Kjende menn mellom lærarane i Rogaland 1850–1950. I *Rogaland lærarlag 1850–1950* (s. 73–86). Jærprent. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_201112508066
- Svensden, R. (1996). *Fra husklynge til by: Skudeneshavn 1835–1875*. Lokalhistorisk stiftelse. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2011022208039
- Swansen, H. F. (1949). *The founder of St. Ansgar. The life story of Claus Laurits Clausen*. Lutheran Publishing House.
- Sødal, H. K. & Dørum, K. (2023). Hans Nielsen Hauge. I H. K. Sødal (Red.), *Kristne strateger* (s. 23–31). Cappelen Damm Akademisk.
- Sønsterud, K. (1998). *Nore – Uvdal i forn og nye: Del 2: Gards- og ættesoge for Uvdal bd. 3: Frå Rudi til Kylesdal* (H. Kjellberg, Red.). Nore – Uvdal kommune. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2011022208054
- Sønsterud, K. (1999). *Nore – Uvdal i forn og nye: Del 2: Gards- og ættesoge for Uvdal bd. 4: Frå Harang til Haugen* (H. Kjellberg, Red.). Nore – Uvdal kommune. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010081908012
- Sønsterud, K. (2000). *Nore – Uvdal i forn og nye: Del 2: Gards- og ættesoge for Uvdal bd. 5: Frå Koggelien i Uvdal til Nørstedokken i Sør-Skurdalen* (H. Kjellberg, Red.). Nore – Uvdal kommune. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008100604011
- Sørensen, R. (1837). *Rasmus Sørensens og Peder Larsen Skræppenborgs reise i Jylland*. Forfatterens Forlag.
- Teye, P. A. & Vasstveit, O. (2021). *Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt ved Nasjonalbiblioteket: Bd. 47: Peder Amundsen Teye: Historie eller bog om mig selv: dagboksopptegnelser og erindringer om livet som lærer og klokker i Fiskum og Vestfossen 1786–1819*. Nasjonalbiblioteket.
- Thaulow, V. (2013) *Indledning til kirkens gienmæle mod professor Theologiae Dr. H. N. Clausen*. Hentet 30. mai 2024 fra <http://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/1890/0#{%220%22:0,%22k%22:3,%22f0%22:3}>
- Thodberg, C. & Thyssen, A. P. (1983). *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys: Hovedtanker og utviklingslinier fra de senere års Grundtvigforskning*. Anis.
- Thorkildsen, D. (2014). Religionspolitikken i Norge før og etter 1814. *Kirke og Kultur*, 119(1), 58–65. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-3002-2014-01-07>
- Thorkildsen, D. (2020). Skandinavisk strid om katekisme, salmebok og lesebok i det 19. århundre – med hovedvekt på Norge. *Teologisk tidsskrift*, 9(1), 6–19. <https://doi.org/10.18261/issn.1893-0271-2020-01-02>
- Thrap, D. (1906). Fra norske menigheter i 1820-aarene. *Før kirke og kultur*, 13, 545–557.
- Thrap, D. (1908). *Brødremenigheden i Norge*. I kommission hos Dybwad.
- Thrap, D. (1910). Seeberg og Hauge. *Norsk teologisk tidsskrift*, 193–206.
- Thyssen, A. P. (1964). Den langlandske vækkelse. I A. P. Thyssen (Red.), *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede: Bd. 1–2: De fynske vækkelser* (s. 319–393) GEC Gads forlag.
- Tranderup Sogns Kontraministerialbog (1820, 5. November) *Tranderup Sogns Kontraministerialbog 1815–1824*, 13. Hentet 1. september 2025 fra <https://www.danishfamilysearch.dk/ao/opslag14908858>.
- Tveterås, E. & Kalleklev, K. (2025, 25. mars). Christoffer Grøndahl. I *Store norske leksikon*. Hentet 1. september 2025 fra https://snl.no/Christopher_Gr%C3%B8ndahl
- Ulvund, F. (2014). «Grundlovens taushed» – Høgsterett og religionsfridomen mellom Grunnlova og dissentarlova. *Teologisk tidsskrift*, (04), 385–407.
- Vesten, L. (1907–1909). Tillæg. I H. F. Rørdam (Red.) *Kirkehistoriske Samlinger, Femte Række, Fjerde Bind* (283–287). Selskabet for Danmarks kirkehistorie.

- Vig, P. S. (1907–1909). Præsten Claus L. CLausen. I H. F. Rørdam (Red.), *Kirkehistoriske Samlinger, Femte Række, Fjerde Bind* (24–47, 258–282). Selskabet for Danmarks kirkehistorie.
- Vinger, S. (1989). *Flesberg-boka: Bustad og ætt: Bd. 1*. Flesberg kommune. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2011021108083
- Vinger, S. (1990). *Flesberg-boka: Bustad og ætt: Bd. 2*. Flesberg kommune. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010071608058
- Vinger, S. (1995). *Flesberg-boka: Bustad og ætt: Bd. 4*. Flesberg kommune. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010090208025
- Wefring, M. (1897). *Minder fra mit reiseliv*. Lutherstiftelsens Boghandels Forlag.
- Welle, I. (1948). *Norges kirkehistorie*. Lutherstiftelsens forlag.
- Wellenreuther, H. & Wessel, C. (2005). *The Moravian mission diaries of David Zeisberger 1772–1781*. Pennsylvania State University Press.
- Wexels, W. A. (Red.). (1840). *Christelige psalmer: Samlede, ordnede, bearbejdede og, til brug ved huuslig andagt, og som et bidrag til et vordende psalmeværk for Den norske Kirke*. Trykt hos Chr. Grøndahl.
- Østrem, N. O. (2014). *Norsk utvandringshistorie* (2. utg.). Samlaget.
- Øverland, O. & Kjærheim, S. (Red.). (1992). *Fra Amerika til Norge: Bd. I: Norske utvandrerbrev 1838–1857*. Solum forlag.
- Øyane, L. E. (2011). *Johan Pederson (Pehrsson) Friisholm, fødd Sverige 1769 – døydd i Bergen 1843 – var han frå Blekinge?* Foruminnlegg hentet 20. april 2022 fra <https://forum.arkivverket.no/topic/174373-johan-pederson-pehrsson-friisholm-f%C3%B8dd-sverige-1769-d%C3%B8ydd-i-bergen-1843-var-han-fr%C3%A5-blekinge/>
- Aarflot, A. (1967). *Tro og lydighet. Hans Nielsen Hauges kristendomsforståelse*. Universitetsforlaget.
- Aarflot, A. (1999–2005). Wilhelm Andreas Wexels. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 1. september 2025 fra https://nbl.snl.no/Wilhelm_Andreas_Wexels
- Aaraas, M. H., Djupedal, T., Vengen, S. & Førsum, F. B. (2000). *På kyrkjeferd i Sogn og Fjordane*. Selja forlag. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2015082448198

Register for sak, sted og person

Ved flere forekomster av samme oppslagsord i et avsnitt, viser sidetallet til første forekomst i avsnittet. Registeret inkluderer ikke treff i fotnotene.

A

Afrika 51, 57, 84, 86, 90, 91, 92
Akershus 29
Altona 42, 178, 185
Amager 115
Amundsen, Arne 127, 130
Andersen, Halvor 127, 131, 134
Andersen, Johanne 120
Andersen, Rasmus 49, 50, 224
Arendal 13, 25, 125, 217, 223
Arup, Lars Christian 148
Aske, Villum Bjørnsen 198
Atlanteren 16
Austin 22

B

Bache 152
Bache, Guri 152
Bache, Knud 152
Bache, Niels 136
Bache, Søren 90, 94
Bache, Tollef 39, 43, 45, 51, 81, 82, 90,
96, 98, 126, 127, 134, 136, 152,
196
Bakkemøllen 129
baptisme 72, 73, 78, 79, 80
baptister 15, 71, 72, 73, 77

baptistmenighet 72, 73, 81
Barmen 34, 79, 188
Baselmisjonen 35
Berg, Ole Herbjørnsen 146
Bergan, Live Kristine Johnsdatter 147
Bergen 13, 23, 40, 42, 43, 44, 74, 75, 76,
81, 85, 92, 126, 153, 155, 170, 174,
176, 178, 183, 184, 185, 197, 224
Berri, Niels 129
Boisen, Frederik 73
Bolstad 175
Borge 151
Borge, Torkel 150, 151
Bovitz, Tollak 214
Bragernes 134
Bratten, Christoffer 126, 129
Bredtvet 128, 129
Brekke, Bergetha 20
brennevin 171, 172, 173, 200
Brevik 125
Brochmannshaugen 130
Brorson, Hans Adolph 114
Browne, Catherine Esther 117
Browne, Eleanor Isabella 118
Bruun, student 133
Brødremenigheten 132, 188, 202, 205,
208, 209, 213
brødrevenner 15, 24, 28, 30, 33, 35, 36,
84, 92

Bülow, Carl von 30, 34, 36
 Busk, Anders 178, 184
 Byberg, Anfind Willumsen 197, 198

C

Cappelen, Jørgen Wright 35, 36
 Carl Johan 45
 Carl Johan, dampskip 125
 Caroline Amalie 63, 118
 Carstensen, skipper 124
 Chapmann, Ann 27, 120, 121
 Chapmann, Thomas 120
 Christensen, Halvor Olaus 46, 205,
 206, 207, 208
 Christian 8 29, 46
 Christiania 13, 27, 40, 81, 82, 83, 86,
 88, 89, 91, 101, 104, 105, 126, 127,
 129, 130, 134, 223, 224
 Christiania, dampskip 178, 184, 185,
 197, 214
 Clausen, Martha 16, 20, 93, 94, 96, 99,
 105
 Rasmussen, Martha 71, 74, 85, 88, 91,
 92, 93
 Clausen, Martin Nicolai 99, 104, 105
 Constitutionen, dampskip 125
 Continental Society 30, 34

D

Dagali 152
 Dagaliåsen 152, 155
 Dahler, Christen 128
 dampskip 28, 72, 73, 125, 178, 179, 184,
 185, 197, 214, 216, 217
 Decorah 71
 dissenterloven 15, 33, 37
 Ditlewsen, N. C. 116
 djevelen 33, 59, 66, 111, 112, 117, 143,
 155, 157, 160, 161, 191, 204, 215,
 221
 Drammen 13, 23, 94, 105, 125, 126, 129,
 137, 158, 196, 223
 Dybsjord, Knud 155
 Dyrehaven 116

Dyremyrsalen 145, 146 dåp 20, 38, 39,
 40, 44, 55, 61, 72, 73, 77, 79, 88,
 110, 112, 119, 121, 122, 123, 127,
 134, 138, 140, 148, 192, 195, 196,
 200, 202, 204, 207, 215, 216

dåpsliturgi. *Se* ritual
 dåpspakt 37, 38, 39, 45, 51, 54, 59, 76,
 77, 80, 101, 102, 112, 126, 145, 150,
 176, 204, 208, 215, 216

E

Eege, Ole Christian 217
 Egelanddal, Sigbjørn 25, 92, 212
 Egersund 25, 44, 205, 211, 213, 214
 Eidfjord 31, 168, 170, 171
 Eidsvoll 29
 Eielsen, Elling 63, 65, 79, 92, 98, 99,
 101, 103, 183
 Eielsen, Størker 183
 Eielsen-synoden 103
 Eigerøya 214
 Eikelandssosen 175
 Eiker 13
 Eiker papirmølle 137, 138
 Eliassen, Elias 198
 Emigranten 20
 Erichsen, Hans 84, 131, 133
 Erichsen, Karen 84, 131, 133
 Eugenia stiftelse 27, 131, 132
 Evangelisk Maanedstidende 20

F

Fagerland 198
 Falk, snekkermester 145, 146
 Falster 113
 Farland, Hans Eriksen 198
 Farsund 217
 Fedrelandet og Emigranten 53
 Fekjan 147, 148
 Fekjan, Hellek 147, 149
 Fevold, Eugene L. 20
 Finnebråten 147
 Finnmark 30, 34
 Flekkefjord 59, 214, 216, 217

Flesberg 148
 Flesberg kirke 149
 Flokenes, Helge 181
 Flaaten, Kari Nielsdatter 129
 Folgefonna 163
 forklaringsstriden 45, 54
 Foss, Syver Olsen 158
 Foss, Torjus 156
 Francke, August Hermann 205, 206
 Frederiksvern 125
 frelessoldater 37
 Friisholm, Johan 185, 197
 Furesund 179, 184
 Furuset 128
 Furuset, Ole Larsen 128
 Fyn 13, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 70, 72
 Fønstelién, Tora 152

G

Gabestad, Torkel Olsen 138
 giendøpere 27, 71, 72, 73, 77, 78, 121,
 122, 126, 147
 Gjør, Magnus 92, 205, 206, 207, 208
 Goffman, Erving 56
 Gottes Hülfe in der Noth 140
 grundtvigianere 15, 40, 92, 98
 grundtvigianisme 17, 39, 40, 45, 49,
 53, 54, 55, 75, 77, 80, 88, 101, 103
 Grundtvig, Nicolai Frederik Severin
 17, 38, 40, 45, 51, 54, 55, 61, 62,
 63, 65, 76, 77, 79, 83, 88, 89, 94,
 99, 100, 101, 102, 103, 104, 116,
 176, 177
 Grøndahl, Christoffer 127
 Gudbrandsdalen 92
 Gundersen, Knud 150
 Gundersen, Sivert 196
 Gurre, troll 27, 143, 144
 Guttormsen, Knut 152

H

Haave, Anders Nielsen 207, 210
 Hallingskarvet 13, 31, 156, 157
 Hallsteinsgard, Helge 155
 Hallsteinsgard, Tollef 155

Hallsteinsgard, Turi 156
 Halvorsdatter, Guri 151
 Halvorsdatter, Margit 158
 Hamburg 187, 188
 Hammersborg 127
 Hansen, Andreas 186, 189, 193, 195
 Hansen, Anna 186
 Hansen, Bertha 186
 Hansen, Engel 186, 187, 188, 197
 Hansen, Hans 186
 Hansen, Jens 129
 Hansen, Laurentse Petrea 186
 Harang, søndre 152
 Hardanger 13
 Hårr 211
 Hå sokn 211
 Hass, Ludvig Daniel 57, 58, 187
 Hattvik 176
 Hauge, Andreas 81, 83, 84, 86, 88, 90,
 105, 128, 129, 130, 131, 133, 223
 Hauge, Hans Nielsen 13, 29, 39, 41, 42,
 43, 45, 60, 63, 74, 79, 83, 94, 129,
 138, 214
 Hauge, Michel Nielsen 138
 Haugen 84
 Haugen, Niels 175
 Haugvaldstad, John 42, 81, 84, 86, 92,
 187, 188, 205, 207
 Hedmark 129
 Helland, Amund 76, 79, 177
 Helland, Enoch 176, 177, 178, 185
 Helland, Hans 76
 Helleksdatter, Sønnøv 147
 Hellevik 183
 Hellevik, Ludvig 183
 helse 22, 51, 53
 Helsingør 13, 23, 27, 72, 117, 119, 123,
 178
 helvete 33, 70, 110, 111, 142, 146, 161,
 220
 Herand 174, 175
 Hermansen, madame 202
 herrnhutere. *Se* brødrevenner
 Hesselberg, Iver 129, 130
 himmel 27, 109, 110, 114, 115, 134, 140,
 160, 165, 168, 218

Hobberstad 211
 Huslende, Niels 147, 148, 149
 Holmestrand 23, 125
 Horne 137
 Høl 168
 Høybråten, Anders Hansen 138
 Høymyr 149
 Høyset 149, 150
 Høyvik 183
 Høyvik, Jacob 183

I

Iowa 21, 71, 104, 227
 Israel 161
 Iversen, Ole 178

J

Jensen, Isak 126, 134, 136, 137, 196
 Jerusalem 110, 195
 Johannesen, Kitil 158
 Johansen, Niels 120
 Johnsen, Jens 127
 Johnsen, skolelærer 187
 Johnson, Gisle 101
 Jondal 175
 Jondal sokn 175
 Jæren 210
 Jättå 210

K

Kanaan 191, 192
 Karmøy 197, 200
 Karsk, Lars 139
 katekismeforklaring 37, 45, 70
 Kielland, Birgitte Helene 211
 Kielland, Casper Kruse 202
 Kielland, Jan Theodor 211
 kirkelige anskuelse 38, 55, 77, 103
 Kitilsdatter, Ragnhild 158
 Kjellsen, Ole 199
 Knudsen, Fredrik Tobias 214
 Knudsen, Hans Christian 30, 34, 36
 Knudsen, Knud 199
 Kobbervik 197, 198

Købner, Julius 72, 73, 79
 Koldalsfossen 176
 konferensen, Den dansk-norske 21
 konfirmasjon 20, 65, 207
 Kongsberg 13, 26, 44, 105, 138, 139, 143,
 145, 146, 147, 187, 223
 Kongsberg kirke 139
 Kongsberg sølvverk 140, 145
 konventikkelplakaten 41, 42, 45, 46,
 60, 206
 Kopsland, Gunhild Marie 147
 Kopsland, Margit Johnsdatter 147
 Korneliussen, Kornelius 199
 Kristiansand 25, 125, 211, 214, 217
 Kristiansund 92
 Kronborg 120
 Kullerud, Anders 140, 146
 kvekere 15, 25, 33, 123, 131, 189, 192,
 193, 200, 201, 208, 209
 København 23, 61, 64, 68, 72, 76, 78,
 79, 81, 84, 85, 94, 105, 115, 116,
 125, 187

L

Landseiet, Halvor 152
 Landvik 218, 219
 Langeland 13, 17, 23, 26, 32, 39, 50, 59,
 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 81,
 85, 86, 92, 93, 94, 105, 106, 109,
 112, 159, 160, 178
 Langesund 23, 124, 125
 Larsdatter, Guri 151
 Larsen, Roald 196
 Lars, Paulgaard 154
 Lie, Ole 149, 151
 Lillesand 218
 Lindberg, Jacob Christian 62, 63, 65,
 76, 77, 78, 79, 80, 81, 85, 86, 89,
 92, 93, 94, 116, 177, 226
 Lindeman, Ludvig Mathias 133
 Lippe, Jacob von der 217
 Liverud 151
 Loftsgard, Gro 151
 lærer 20, 29, 51, 60, 67, 68, 69, 70, 71,
 83, 85, 90, 91, 92, 98, 99, 129,

140, 146, 147, 148, 152, 181, 187,
206
Lote 173
Lote, Syver 173
Luther College 71
Luther, Martin 213
Luther Valley 20, 98, 99
Lyderhorn 185
Lysaker 137
Lønvik, Aasne Amundsdatter 149

M

Macarius 159
Malthus, Thomas 29
Mandal 127, 128, 214, 217
Maurset 168
Maursetstølen 164, 166
metodister 37
Mikkelsen, Ola 199
Minnesota 22, 227
misjonsinstitutt 84, 187, 188
misjonsreise 16, 19, 30, 31, 33, 36, 37,
40, 45, 80, 81, 101
misjonsselskap 19, 30, 33, 35, 86, 104
misjonsskole 34, 85, 86, 88, 92
misjonær 13, 16, 19, 20, 23, 30, 32, 35,
37, 43, 49, 51, 57, 58, 63, 66, 67,
68, 71, 72, 73, 78, 85, 86, 87, 88,
89, 98
Mjelva, Ole 23, 44, 126, 135, 136, 137,
138, 196
Moe, Ole Pedersen 217
Molde 92
Muskego 16, 20, 51, 83, 90, 98, 101
Myhre, kjøpmann 126
Mynster, Jacob Peter 61, 65
Møglestu 218
Møn 113, 114
måtehold 171, 200

N

nattverd 88, 196, 200
natur 114, 119, 127, 128, 141, 145, 150,
154, 164, 168, 173, 210, 218
Nelson, E. Clifford 20

New York 96
Nielsen, Halvor 150
Nielsen, Johan 117
Nome, John 104
Nordisk Kirke-Tidende 62, 63, 65, 72,
73, 76
Norem, Endre 217
Nore sokn 150
Norlie, Olaf M. 99
norske Hest, Den 179
norske misjonsselskap, Det 86, 92, 104
norske synode, Den 20, 21, 54, 55, 99,
102, 103, 104
Numedal 13
Numedalslågen 149, 151
Nygard 155, 156, 158, 162
Nygard, Hermunn Asleson 162, 163
Næsset, Ole 151
Nøsted, Nils Andreas 214

O

Odland, Ellen 177, 178
Odland, Karen 75, 176, 177, 185
Odland, Peder 75, 85, 92, 176, 177, 178,
185, 188, 189, 193, 196, 197, 198
Ollestad, Wellas 212, 214
Olsdatter, Kristine 199
Olsen, Bent 128
Olsen, Berthe Marie 146
Olsen, Erik 181
Olsen, Gabriel 127, 128
Olsen, Hans Andreas 139, 146
Olsen, Hans Johan 146
Oncken, Johann Gerhard 72, 73, 79,
81
ordinasjon 16, 51, 61, 88, 89, 91, 93, 97,
98, 99, 101, 103, 104
Orkanger 78, 79, 80, 81
Orkdal 81
Osen 181
Osen, Abraham 182

P

Paris 104
Paulsdatter, Dordi 155

Pavels, Claus 29
 pinsevenner 37
 Pontoppidan, Erik 37, 70, 99, 142
 Pram, Christen 29
 predikant 13, 42, 43, 63, 69, 70, 73
 Prinds Carl, dampskip 125

R

Ramsland, Peder 84, 187, 188, 196
 Randberg, Halldis 152
 Randberg, Tollef 152
 Randberg, Vebjørn 152
 reinsdyr 13, 163, 165
 rhinske misjonsinstitutt, Det 34, 79
 Ribbjerg 70, 71
 ritual 61, 65, 66, 98, 101
 Rogstad 145
 Rolighed 117
 Rollag prestegjeld 149
 Rønneberg, garver 197
 røver 153, 157
 Røyken 130
 Rudkøbing 17, 223
 Ruud, Svend 176, 177

S

Sahlgaard, Anne Malene 147
 sakrament 77, 204, 213
 sal 92, 106, 113, 145, 146, 178, 189, 194,
 205, 207, 212, 217
 Samland, John 174, 175
 samlingspostillen 199
 Sande 197
 Sandhåland 198
 Sandhed til Gudfrygtighed 37
 Sandnes 196, 197, 210
 Sandøsund 125
 Sandsvær 145
 Satan 160, 161, 194, 215
 Sauesund 179
 Schandorff, Jacob Christlieb 27, 132
 Schandorff, Maria 27, 131, 133
 Schielbred, Isak 44, 214
 Schiøtz, Charlotte Petrea 188, 202, 211
 Schiøtz, Søren 92, 188, 196, 202, 211

Schreuder, Hans Paludan Smith 51,
 84, 86, 87, 88, 89, 90, 92
 Schubel, Gotfried 119, 120, 123, 124,
 178
 Schubel, Ingeborg 120
 Schubel, Shophie 120
 Selsing, kjøpmann 178, 185, 188, 197
 selvbiografi 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56,
 58, 88, 101
 Simonsen, student 127
 Siqveland, Torger 187
 Sjælland 113
 Skagerrak 63, 96
 Skandinavia 28, 79
 Skien 105
 Skjerjehavn 178
 skolelærer. *Se lærer*
 Skudesneshavn 199
 Skurdal 152, 154
 Skurdalselven 152
 slaveri 16, 21, 54, 104, 105
 Slettebakken 44, 176, 177
 Smalgangen 128
 Smyrna 57
 Sokndal 214
 St. Ansgar 104
 Solheim 176, 177, 178, 185, 197
 St. Ansgar 21, 22, 99, 101, 104
 St. Olaf 227
 Stavanger 24, 25, 42, 44, 46, 85, 86, 88,
 92, 185, 186, 187, 197, 199, 200,
 205, 206, 208, 210, 211
 Stavern 125
 Steenhovden, Abraham 183
 Stege 114
 Steinhovden 183
 sterktroende 15, 25, 33, 92, 205, 212,
 213
 Storemoen 148, 149
 Storemoen, Simen 149
 Strandebar 175
 Strandgaten 196
 Strei 210, 211
 Sundt, Christian Ulrik 130
 Sunnfjord 13, 46, 178, 181
 Svanøe, Hans 179, 181

Svanøe, Lina Marie 179, 181
 Svanøe, Margrethe 179, 181
 Svanøe, Ole Torjersen 44, 46
 Svanøe, Thomas 181
 Svanøe, Torger 178, 181, 184
 Svanøy 26, 46, 159, 178, 179, 180, 184
 Svanøy kirke 179
 Svåsand 175
 Svåsand, Vigleik 175
 Svee, Enok 78, 79, 80, 81
 Sveits 50, 51
 Sverige 60
 Swansen, Fred 21
 sykdom 118, 172, 184, 208, 209, 222
 Sylsæt, Christen Mortensen 138
 Søiland, Tjøl Larsen 197
 Sønju, Ingeborg 146
 Sørensen, farver 128, 130, 133
 Sørensen, Rasmus 63, 65

T

Tastad, Elias 25, 189, 194, 196
 teologi 50, 56, 67, 69, 77, 78, 89, 100, 104
 Testmann, Catharina 202
 Teye, Peder Amundsen 29
 Thorkildsen, Knud 214, 217
 Thorkildsen, Zacharias 217
 Tingnes 181
 tornister 153, 154
 Traae, Daniel 175
 Traae, Samson 44, 184
 Trollerud, Lars 147
 Trondheim 92, 130
 Tufto, Niels 155, 184
 Tufto, Peder 155
 tysk 84, 91, 93, 97, 98
 Tyskland 25, 34, 71, 72, 77, 79, 84
 Tåsinge 115

U

Udnæs, Gabriel Johnsen 130
 Ulvsalen 113
 Ulvsund 113
 Ustedalen 154, 155

Utne 170, 171, 173
 Uvdal 151, 152

V

Valle 39, 43, 82, 83, 90, 96, 126, 127, 134, 152
 Vangestad 147
 Vangestad, Niri 147
 Vartov 94
 Vatnebryn, Gullek 148, 149
 Vea 198
 Vea, Peder Olsen 198
 Vedbæk 116, 117
 Veggli anneks 149
 Vehus, Guri Olsdatter 150
 Vestfossen 29, 138
 Virginia 22
 Viste, Anne 126, 127, 134
 Vordingborg 113
 Vullum, Olaus 130
 Vøringsfossen 31, 168

W

Wefring, Mads 181, 183
 Wexels, Wilhelm Andreas 45, 86, 128, 130, 223
 Wisconsin 16, 20, 90, 226

Æ

Ærø 20, 50, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 73, 105, 106

Å

Åkerstølen 156, 157
 Ålesund 92
 Aarreberg, Endre Olsen 202

Tidligere utgivelser i Religionsfag Profil

- Nr. 1: Jan Ove Ulstein og Per M. Aadnanes (red.): «Jeg gikk meg over sjø og land...». *Bidrag til kyrkjefaga. Festskrift til Ottar Berge på 65-årsdagen* (2001).
- Nr. 2: Jan Ove Ulstein (red.): *Kateketen i fokus. Nokre perspektiv på katekettenesta* (2001).
- Nr. 3: Per M. Aadnanes (red.): *Kyrkjeleg undervisning og utdanning. Ein konferanserapport* (2003).
- Nr. 4: Torrey Seland: *Paulus i Polis. Paulus' sosiale verden som forståelsesbakgrunn for hans liv og forkynnelse* (2004).
- Nr. 5: Jan Ove Ulstein (red.): *Ungdom i rørsle 1. Aktørar og arbeidsformer* (2004).
- Nr. 6: Jan Ove Ulstein (red.): *Ungdom i rørsle 2. Faglege perspektiv og utfordringar* (2004).
- Nr. 7: Birger Løvlie: «Kor mykje stort...». *Matias Orheim, hans bidrag til vestnorsk kultur- og kristenliv* (2007).
- Nr. 8: Ottar Berge: *Åndene og Ånden. Refleksjoner omkring møtet mellom afrikansk religion og kristen livsforståelse* (2008).
- Nr. 9: Ralph Meier, Birger Løvlie og Arne Redse (red.): *Danning, identitet og dialog. Festskrift til Jan Ove Ulstein og Per M. Aadnanes* (2009).
- Nr. 10: Torrey Seland (red.): «Lær meg din vei...». *Kristen trosopplæring i går og i dag. En historisk oversikt* (2009).
- Nr. 11: Bjørn Sandvik: *Språkstrid og salmesang – Vår nynorske salmeskatt* (2010). Nr. 12: Arne Redse: *Kinesisk religion og religiøsitet* (2010).
- Nr. 13: Per Halse mfl. (red.): *Guds folk og folkets Gud. Festskrift til Birger Løvlie* (2011).
- Nr. 14: Jan Ove Ulstein og Per Magne Aadnanes (red.): *Vegar i vegløysa. Ungdom, identitet, og livssynsdanning i det postmoderne* (2011).
- Nr. 15: Tormod Engelsviken mfl. (red.): *Nye guder for hvermann. Femti år med alternativ spiritualitet* (2011).
- Nr. 16: Per Halse: *Gudsord og folkespråk. Då nynorsk vart kyrkjemål* (2011). Nr. 17: Asbjørn Simonnes (red.): *Digital trusopplæring* (2011).
- Nr. 18: Torleiv Austad, Ottar Berge og Jan Ove Ulstein: *Dømmekraft i krise? Holdninger i kirken til jøder, teologi og NS under okkupasjonen* (2012).
- Nr. 19: Knut-Willy Sæther (red.): *Kristen spiritualitet. Perspektiver, tradisjoner og uttrykksformer* (2013).
- Nr. 20: Bente Afset, Kristin Hatlebrette og Hildegunn Valen Kleive (red.): *Kunnskap til hva? Om religion i skolen* (2013).
- Nr. 21: Brynjulf Hoas: *The Doctrine of Conversion in the Theology of Martin Chemnitz. What It Is and How It Is Worked* (2013).
- Nr. 22: Tom Erik Hamre, Erling Lundebey og Arne Redse (red.): *Barnetro og trosopplæring. Festskrift til Egil Sjøstad på 65-årsdagen* (2014).
- Nr. 23: Knut-Willy Sæther og Karl Inge Tangen (red.): *Pentekosale perspektiver* (2015).

- Nr. 24: Bente Afset, Birger Løvlie og Arne Helge Teigen (red.): *Festskrift til Arne Redse* (2015).
Nr. 25: Gunnar Innerdal og Knut-Willy Sæther (red.): *Festskrift til Svein Rise* (2015).
- Nr. 26: Brynjulf Hoas: *The Gift of The Lord's Supper* (2016).
- Nr. 27: Egil Sjaastad: *Carl Fr. Wisløff. Presten som ble misjonsfolkets professor* (2016).
- Nr. 28: Anders Aschim, Olav Hovdelien og Helje Kringlebotn Sodal (red.): *Kristne migranter i Norden* (2016).
- Nr. 29: Bente Afset, Birger Løvlie og Arne Redse (red.): *Toleranse – religion – konflikt* (2017).
Nr. 30: Knut-Willy Sæther: *Naturens skjønnhet. En studie av forholdet mellom estetikk, teologi og naturvitenskap* (2017).
- Nr. 31: Svein Rise: *Treenig teologi – historisk, systematisk, kontekstuelt* (2017).
- Nr. 32: Njål Skrunes, Gunhild Hagesæther og Bjarne Kvam (red.): *Kristne grunnskoler. Begrunnelse – innhold – handlingsrom* (2018).
- Nr. 33: Bente Afset, Arne Redse og Anders Aschim (red.): *Religion og etikk i skole og barnehage* (2019).
- Nr. 34: Andreas Aarflot: *Varslingsklokken. Berte Kanutten Aarflot – bondekone og vekkerrøst* (2020).
- Nr. 35: Gunhild Hagesæther, Gunnar Innerdal og Bjarne Kvam (red.): *NLA Høgskolen. Fagutvikling og sjølvforståing på kristen grunn* (2020).
- Nr. 36: Birger Løvlie, Per Halse og Kristin Hatlebrekke (red.): *Tru på Vestlandet. Tradisjoner i endring* (2020).
- Nr. 37: Knut-Willy Sæther og Anders Aschim (red.): *Rom og sted. Religionsfaglige og interdisiplinære bidrag* (2020).
- Nr. 38: Kjell-Arild Madssen: *Levde lærerliv. Volda-læreren i brev bøker 1930–1995* (2020). Nr. 39: Kjell-Arild Madssen: *Erling Kristvik – en nasjonal strateg?* (2020).
- Nr. 40: Torrey Seland: Peder Borgen: *Metodist – Økumen – Professor i en brytningstid.* (2020).
Nr. 41: Jonas Yassim Iversen: *De gamle stier: Historien om Menigheten Samfundet, Det Almendelige Samfund og andre sterkttroende.* (2021).
- Nr. 42: Hildegunn Valen Kleive, Jonas Gamborg Lillebø og Knut-Willy Sæther (red.): *Møter og mangfold. Religion og kultur i historie, samtid og skole.* (2022).
- Nr. 43: Geir Hjorthol, Helga Synnevåg Løvoll, Elizabeth Oltedal og Jan Inge Sørbø (red.): *Stemma og stilla i musikk og litteratur: Festskrift til Magnar Åm.* (2022).
- Nr. 44: Jan Ove Ulstein: *Oppbrotsteologi på det lange 70-talet. Frigjeringsteologi, marxisme, sosialetikk.* (2022).
- Nr. 45: Anders Aschim, Bente Afset, Hallgeir Elstad og Birger Løvlie (red.): *Tru, språk, historie. Heidersskrift til Per Halse.* (2022).
- Nr. 46: Jan Ove Ulstein: *Sosiologi, teologi og Helge Hognestads doktoravhandling. Møte og konflikt på det lange 70-talet.* (2023).
- Nr. 47: Per Kristian Aschim og Halvard Johannessen (red.): *Spesialprest i livssynsåpent samfunn.* (2023).
- Nr. 48: Birger Løvlie: *Johan Storm Munch. Prest på prærien – evangelist i Kristiania.* (2025).
- Nr. 49: Anders Aschim, Ole Kolbjørn Kjørven og Hildegunn Valen Kleive (red.): *Hvor skal du i helga? En bok om religionsmangfold, trosopplæring og skole.* (2025).

I denne boken publiseres for første gang dagbøkene danske Claus L. Clausen (1820–1892) førte mens han reiste rundt som misjonær blant haugianere i Sør-Norge i 1841. Dagbøkernes detaljerte skildringer gir et unikt innblikk i Haugebevegelsens omfattende religiøse virksomhet i tiden like før opphevelsen av konventikkelplakaten, som forbød haugianernes møtevirksomhet.

Boken gir også en fylldig introduksjon til Clausen. Som et resultat av kontakten med haugianerne utvandret Clausen til Amerika, der han ble prest for den første norske menigheten i USA. På grunn av sitt livslange og allsidige engasjement blant norske nybyggere er han i ettertid blitt kalt «en av de mest fortjente mænd som har levet blant norske folk i Amerika».

I Hans Nielsen Hauges fotspor retter seg mot historikere med interesse for norsk historie, kristendomshistorie og utvandringshistorie, og er aktuell som primærkilde til den norske Haugebevegelsen.

Jostein Garcia de Presno er førsteamanuensis i kristendomshistorie ved Høgskulen i Volda og har i flere år forsket på Haugebevegelsen.

ISBN 978-82-02-89746-8

www.cda.no